

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Сергій Наумов

ГЛУХІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РУП-УСДРП ТА ЇЇ ЛІТЕРАТУРА

Вивчення українського політичного руху на межі XIX-XX ст. просувається доволі успішно, особливо впродовж останнього десятиліття. З'явилося чимало змістовних статей, монографічні дослідження з історії окремих партій¹, узагальнюючі праці². Проте для всього цього масиву літератури, дуже неоднорідного з точки зору досконалості, характерна вочевидь недостатня увага до місцевих структур, які, власне, й були організаційною основою українського руху, несли основний тягар безпосередньої роботи серед населення, втілювали в життя ідеологічні доктрини та рішення керівних органів своїх партій. Унаслідок цього цілий пласт національного руху - його низові осередки, місцеві діячі - залишається практично недослідженим.

Навіть щодо найпомітнішої і відносно краще вивченої Революційної української партії (з грудня 1905 р. - УСДРП) існують тільки невеличкі розвідки про деякі «вільні громади»³, які були її найбільшими регіональними («крайовими», за термінологією того часу) підрозділами. Наше повідомлення стосується нижчого рівня організацій цієї партії, які ми вважаємо за доцільне називати повітовими (хоча цей термін і не притаманний тогочасним партійним документам), - виходячи з їхнього місцезнаходження (як правило, у повітових містах) та виконуваних функцій (найчастіше вони об'єднували партійні гуртки, окремих членів і симпатиків у межах повіту). Перші з них з'явилися у 1903-1904 рр., проте поширеним явищем вони стали тільки в період Першої російської революції. Розгортання національного руху вшир, швидке зростання чисельності його прихильників викликали кількісне зростання існуючих та появу нових партійних гуртків і груп. У зв'язку з цим попередня організаційна структура РУП (вона виглядала так: ЦК - «вільні громади» - периферійні групи і гуртки) стала недостатньою. Виникла об'єктивна потреба формування додаткової ланки, якою і стали повітові організації на чолі з комітетами чи їх аналогами. За нашими даними, тільки на Лівобережжі протягом 1905-1906 рр. вони з'явилися у Гадяцькому, Золотоніському, Пирятинському і Хорольському повітах Полтавщини, Борзнянському, Глухівському, Козелецькому, Конотопському і Кролевецькому повітах Чернігівщини. Ще в кількох повітах організації РУП сформувались на основі партійних груп, що існували тут і раніше. Це підтверджується їхніми документами (зокрема, атрибутикою видань - підписами й печатками), матеріалами преси, поліції, мемуарами. Таким чином, повітові організації тоді існували у 18 повітах краю із 41 (близько 44%).

Виникнення Глухівської організації було спричинене впливом революції на населення та характерними для того періоду позитивними зрушеннями в роботі партії. До 1905 р. у повіті не вдалося зафіксувати жодних проявів присутності РУП, навіть у вигляді літератури, не кажучи вже про партійні групи чи окремих діячів.

Початок революції викликав активізацію місцевої інтелігенції та робітників, що не залишилось поза увагою керівництва РУП. Судячи з документів, зібраних свого часу

«архіваріусом» РУП А. Жуком, до міста був надісланий один із «професіоналів» - нелегальних партійних функціонерів, завданням яких була насамперед «постановка» організації, тобто створення та налагодження їхньої діяльності. Швидше за все, він прибув не з Ніжина, де діяла «Вільна громада РУП на Чернігівщині», а з Києва, від тутешньої «вільної громади» чи ЦК - таке припущення можна зробити на основі його особистого звіту. Хто це був, як і в більшості подібних випадків, невідомо. Взагалі про рупівських «професіоналів» ще майже нічого не написано - здається, вперше про них було згадано у нашій статті⁴. Кілька оригінальних документів Глухівської організації з колекції А. Жука дають підстави для припущення, що його звали Йосип (Осип), партійне псевдо мав «Євріпід», був євреєм за національністю. Так, у своєму звіті він повідомляв, що починав працювати виключно серед єврейських робітників і тільки згодом - серед українських, яких називав «християнами». Тут же він згадував про свою хворобу, а у приписці до звіту зазначалося: «Осип поправляється»⁵. Крім того, інформацію до ЦК про установчі збори організації підписали «Лодушенко» і «Євріпід»⁶. Перший (невідомо, це справжнє прізвище чи псевдонім) напевне місцевий: зберігся його лист у Київ до партійного «Володі» (Степанківського?), датований квітнем, тобто ще до приїзду «професіонала»⁷. Підпис останнього, як представника центру і організатора, мав бути обов'язково, отже, він і є «Євріпід».

Не виключено, що саме «Лодушенко» інспірував своїми листами приїзд «професіонала» або й спеціально попросив про це київських товаришів - тим більше, що на його листі є приписка «Чумак їде», що можна трактувати як реакцію Києва на інформацію. Під псевдонімом «Чумак» у партії був відомий В. Фідровський. Можна було б припустити, що саме він займався «постановкою» Глухівської організації. Проте В. Фідровський відомий як один із керівників Полтавської «вільної громади», і немає жодних свідчень, що він відволікався в 1905 р. до Глухова чи якогось іншого міста для «постановки» організації. Не підходить до нього і жодне зі зроблених нами припущень про особу «професіонала». «Лодушенко» повідомляв, що у місті й повіті неспокійно, розповів про страйк кравецьких підмайстрів, святкування 1 травня (19 квітня за старим стилем), у якому взяли участь 70 робітників, про хвилювання серед сільськогосподарських робітників. Явно пародіюючи поширені серед значної частини суспільства настрої, він саркастично коментував: «Се значить панові пропадай! А все жиди та наші таки українці, ся революційна сволоч! Я не розумію такого лібералізму: люди не скочили ще з шкільної лавки, а вже непокоять начальство. Як я не поважаю просвіти, але треба признатися, що се вона все наробила... Треба б різками?»⁸.

У листі є фраза про те, що «з'явилися якісь, називають себе демократами, нас українофілами». Вона свідчить, на нашу думку, про появу в Глухові російських (РСДРП) або єврейських (Бунд) соціал-демократів, а також про наявність у місті групи патріотично (щодо України) налаштованих глухівців, які проте ні ідеологічно, ні організаційно ще не визначились, хоч і тяжіли до РУП.

Прибувши до міста, «професіонал» установив зв'язки і розгорнув роботу серед... єврейських робітників, очевидно, чутливіших до соціал-демократичної ідеології, яку вже твердо обрала для себе РУП. Мабуть, мала значення і національна приналежність функціонера. Щоб переорієнтувати його, знадобилося втручання лідера партії М.Порша («Владака»), який «не схвалив» подібну діяльність (до речі, зв'язок з М. Поршем свідчить про достатньо високе становище глухівського організатора в партійній ієрархії). Щоправда, сам «професіонал» вказував, що він і без того розпочав роботу серед «християн». Очевидно, спочатку пропаганда велась у суто марксистському дусі, без національного забарвлення. Не була проведена відразу й організаційна диференціація, тому група вважалася «РУП-Бундівською». Через кілька тижнів на її основі відповідно до національного складу сформувалася партійна група Бунду.

Становлення групи РУП протікало значно складніше, бо серед нечисленних глухівських робітників надто важко було знайти національно свідомих; не було кадрів партійної інтелігенції; бракувало літератури. Були намічені широкі плани: для формування так званих «зв'язків» (кола людей, чутливих до революційної пропаганди, з якими встановлювався контакт; з частиною їх потім велася партійна робота), котрих теж не було, повіт був поділений на 3

райони - Глухівський (міські майстерні і Шосткинський завод), Березівський (приміське село Береза мало стати осередком роботи у селах повіту) і Свеський (місцеві заводи й економія Неплюєва). Незважаючи на труднощі, цей план успішно виконувався. З матеріалів вищезгаданого звіту (судячи зі змісту, він датується в межах другої половини серпня - вересня 1905 р.) можна зробити висновок, що «зв'язки» обраховувались уже сотнями осіб, а загальна чисельність «маси» (за партійною термінологією - симпатки, співчуваючі, з якими велась партійна робота і з яких із часом відбирались члени партії) в районі діяльності організації сягала 100-120 осіб, у тому числі в Ямполі - 50, Березі і Слоуті - по 20, Свесі - 10, Собичі - 59.

Паралельно відбувалося формування самої організації. Її ядро утворилося з приїздом до Глухова «Віри» (Вербицької?) і студента з Києва чи Одеси, мабуть, глухівця за походженням. Останній охарактеризований у звіті як «відданий РУП, але особисто» - це можна зрозуміти так, що він до того не був членом партії. Схоже, що це і є той «Лодушенко». 14 травня 1905 р. «Осип» уперше зібрав їх і представників гуртків на установчі збори з таким порядком денним: 1) приєднання до РУП; 2) союз з єврейськими організаціями. Було вирішено утворити партійну організацію і приєднатись на засадах автономії до одного з комітетів РУП¹⁰ (зрештою це став Ніжинський комітет). Доволі швидко склалась структура організації. На чолі стояла Центральна група у складі 4 осіб: «Осип», «Ніна» (Н. Шумицька), «Віра» і, очевидно, «Лодушенко». Після від'їзду двох останніх в Центральній групі залишилось тільки двоє, у зв'язку з чим постало питання про кооптацію студента місцевого інституту. Існував також пропагандистський гурток з інтелігенції (6 осіб, згодом скоротився до 4). Дещо пізніше оформились робітничі гуртки у Глухові (7 теслярів) і Березі (15 сільськогосподарських робітників). Ймовірно, окремі партійці були і в інших населених пунктах. Так, серед конспіративних адрес ЦК чи Київського комітету УСДРП в 1906 р. було виявлено й таку: ст. Шостка, Капсоль А., Юрченко¹¹. Присутність проміжної ланки (Капсоль А.) вказує, що Юрченко (швидше за все, справжнє прізвище - про це свідчать інші адреси) був членом партії. Отже, загальна чисельність організації щонайменше перевищувала 30 осіб.

Структура організації, склад і функції її підрозділів визначались у статуті, розробленому і прийнятому Центральною групою¹². Документи такого роду - явище доволі рідкісне на той час; нагадаємо, що загальнопартійний статут з'явився тільки у грудні 1905 р., після затвердження на II з'їзді УСДРП. Статутом передбачалась дещо інша структура організації: Центральна група, пропагандистська, міська і сільська агітаційні групи (§ 3). Показово, що за статутом тільки члени цих груп належали до організації. В такому разі незрозумілий статус низових гуртків - таких, як робітничі у Глухові й Березі, а в перспективі - і сільські. Їх учасники або мали включатись до складу відповідних агітаційних груп, або ж не вважались членами організації, а отже, і партії. В обох випадках втрачається саме поняття «низовий гурток» (територіальний або виробничий). У першому всі рядові члени організації в повіті мали б об'єднуватись відповідною агітаційною групою, що було і незручно, і нелогічно, оскільки партійна робота в тому чи іншому населеному пункті не зводилась до агітації. Крім того, групи, які можна назвати функціональними (агітаційні, пропагандистські), як правило, об'єднували тільки активістів, котрі очолювали відповідний напрямок роботи¹³. У другому випадку ми виходимо на загальнішу проблему членства в партії. Питання про те, кого можна вважати членом РУП, в літературі практично не ставилось. Не тільки серед дослідників, а й у самій партії ясності з ним ніколи не було (це було й однією з причин невизначеності щодо чисельності РУП). Пізніше прийняття статуту партії, відсутність визначеної процедури прийому, членських квитків і списків організацій, мінливість їхнього складу - все це гранично ускладнює, якщо не унеможлиблює, розв'язання проблеми.

Відавна існують максимальний (широкий) і мінімальний (вузький) підходи. «Максималісти» схильні відносити до РУП усіх, хто так чи інакше брав участь у роботі її осередків. Особливо охоче партійні керівники усіх рівнів зараховували робітників, наголошуючи на їх чисельності в партії. Це пояснюється прагненням підтвердити статус «робітничої» і посісти належне місце в європейському співтоваристві соціал-демократичних

партій. Схоже, саме цим керувався ЦК УСДРП, інформуючи про чисельність партії Головну управу Соціал-демократичної партії Німеччини (вересень 1905 р.)¹⁴ та Міжнародний соціалістичний конгрес у Штутгарті (1907 р.)¹⁵. До речі, наведена в доповіді конгресу цифра (3000 організованих робітників), на наш погляд, неправомірно була трансформована пізніше у загальний показник чисельності партії. Тим часом у документі із щойно названих причин йшлося тільки про партійців-робітників, а підсумкові дані мають бути істотно вищими.

На думку інших, до партії можна зараховувати лише тих, чиє членство в ній є незаперечним. Нечіткість цього критерію і дуже неповні, уривчасті знання навіть про партійний актив спричиняють появу урізаних даних, вочевидь викривлених і далеких від дійсності. Для прикладу, у спогадах Ю. Колларда, що належать до найцінніших джерел з історії РУП і українського руху на межі XIX-XX ст. узагалі, наведено список усіх (підкреслення Ю. Колларда) членів цієї партії за 1900-1905 рр. Він нараховує близько 100 прізвищ¹⁶.

Схоже, «мінімалістами» були й творці глухівського статуту, оскільки включали до складу своєї організації тільки активістів - членів функціональних груп. «Звуженою» була і формула членства, однією з умов якого була активна участь у одній із груп (§ 1). Учасники організованих агітаційною групою робітничих гуртків, очевидно, мали статус «маси» (цей термін фігурує у § 7), доки не переходили до складу самої групи. Статут відображає притаманне РУП ставлення до інтелігенції як до другорядного, маловартісного прошарку. Учасники передбаченого документом інтелігентського гуртка взагалі не мали певного статусу в ній: підкреслювалось лише, що вони не є членами організації, а гурток створено для матеріального сприяння її роботі (§ 8).

Статут далекий від демократичних норм партійного життя (що до певної міри зрозуміло, коли йдеться про нелегальну організацію). Він побудований виключно на засадах централізації, жорсткого підпорядкування нижчих ланок вищим. Недарма чи не найчастіше вживане в документі слово «обов'язково». Організація мала будуватися згори вниз: Ніжинський комітет формує Центральну групу, а та, у свою чергу, - функціональні групи (§§ 4, 6). Нижчі ланки повинні були працювати у строгій відповідності з настановами вищих і звітувати перед ними (§§ 5, 6). Передбачався контроль Центральної групи за діяльністю груп з наступними оргвисновками, традиційно обов'язковими для останніх (§ 5). Натомість такі положення, як виборність керівних органів, їхня відповідальність перед членами організації, у документі не фігурують.

Серйозною проблемою організаційного будівництва для Глухівської організації виявилось визначення відносин з іншими соціал-демократичними організаціями міста - РСДРП і Бунду. Глухівські рупівці, мабуть, ще більшою мірою, ніж партія в цілому, прагнули до об'єднання з ними, відчуючи свою слабкість, брак інтелігентних кадрів, впливу тощо. Як уже зазначалось, на перших порах існувала спільна «РУП-Бундівська» група. Після поділу на дві окремі організації стосунки між ними залишалися союзницькими, що знайшло свій вияв, зокрема, у спільних акціях. Згодом, очевидно, під час підготовки звіту, був створений чи відновлений федеративний центр місцевих організацій РУП і Бунду, кожна з яких при цьому зберігала свій власний керівний осередок. Враховуючи, що тенденцію до об'єднання (зрештою нереалізовану) виявляли й центральні органи двох партій, можна зазначити, що глухівські рупівці випереджали в цьому відношенні своє партійне керівництво, а з іншого боку - порушували партійну дисципліну.

Взаємини з РСДРП (у звіті - «Іскрою», тобто меншовицьким крилом), навпаки, почали складатися зі взаємодії у практичних справах і лише з часом поступово поширилися на організаційну сферу. Схоже, що рупівці були не проти будувати відносини з «іскрівцями» на тих же засадах, що і з Бундом. Проте російські соціал-демократи на федерацію не погоджувались, наполягаючи на створенні єдиного керівного осередку. Піти на це рупівці не могли, а настирливе наполягання з боку РСДРП, очевидно, викликало гостру реакцію і щодо «Іскри», і щодо можливості об'єднання взагалі. Це знайшло відображення у документах організації. Так, у статуті спеціально підкреслювалось, що член РУП не може перебувати в

гуртках інших партій. Ще гостріше це прозвучало в рукописному документі без назви (далі - «Рукопис»). У ньому наголошувалось на необхідності не «шлятися по партіях», а боротись проти них¹⁷.

На творенні організації на перших порах зосереджувалась уся увага глухівських рупівців. Та як тільки була закладена її основа, розпочалось налагодження інших напрямків практичної діяльності. Найважливішою, з точки зору встановлення зв'язків з населенням, утвердження і зростання організації, була агітаційно-пропагандистська робота. Спершу вона велась індивідуально і в гуртках. Збільшення чисельності партійців дало змогу розширити її рамки й доповнити новими формами, зокрема, так званими масовками (загальними зборами «маси», тобто партійних симпатиків).

Серйозним гальмом у розгортанні цієї роботи була нестача літератури. Поступово вдалося налагодити надходження партійної періодики («Праця», «Селянин» та ін.) і листівок з Києва та Ніжина. Проте недостатні обсяги, нерегулярність надходження, відсутність безпосереднього відображення в цій літературі глухівських подій спонукали до налагодження власного видавництва. Технічним засобом для цього був гектограф - завдяки доступності і простоті використання найпопулярніший на той час різновид тиражування літератури вручну. Перша листівка Глухівської організації РУП була випущена не пізніше 20-х чисел червня, у зв'язку з підготовкою страйку теслярів, і мала відповідну назву - «До плотників». Локальний характер листівки та, можливо, відсутність досвіду зумовили невеликий - 60 примірників - наклад. У подальшому цей показник становив, як правило, 200 примірників - доволі багато, бо тоді місцеві рупівські організації найчастіше видавали листівки накладом 100-150 примірників¹⁸. Значною, як для повітової організації, тим більше з таким нетривалим часом існування, була і кількість найменувань листівок - щонайменше 8. Із застереженням до цього можна додати і «Рукопис», який не тиражувався, але про його поширення свідчить приписка: «Переписуйте і передавайте із рук у руки». Для порівняння, у найближчого за цим показником Придубського комітету відомо лише 3 листівки (щоправда, є відомості про значно ширшу видавничу діяльність комітету)¹⁹. Важливо, що глухівські відозви виходили регулярно, практично щомісяця до кінця 1905 р. (немає даних лише за вересень, але частина видань не датована). Завдяки інтенсивності, регулярності та значним обсягам випуску літератури Глухів у 1905 р. став одним із головних центрів видавничої діяльності РУП на повітовому рівні.

Відповідними були й обсяги поширення видань РУП. Щодо цього у нашому розпорядженні (як і в літературі взагалі) немає репрезентативних цифрових даних, але є матеріал, який дає певну інформацію для порівняння (перша спроба його узагальнення була вже опублікована)²⁰. Щоб отримати його, через відсутність узагальнюючих відомостей у джерелах довелося йти шляхом фіксації в поліцейських матеріалах кожного окремого випадку поширення. Результати цієї копіїткої праці не можуть бути повними і тому, що така мета не ставилась, і через неможливість охоплення всіх фактів, і через прогалини у джерельній базі. У підсумку виявлено 271 випадок присутності літератури партії в 183 населених пунктах Лівобережжя (зокрема, по Глухівському повіту літературу РУП було зафіксовано у місті й 7 селах п'яти волостей)²¹. Наведені цифри порівняно з загальною кількістю населених пунктів (близько 14,5 тис.) дуже незначні і практично не дають уявлення про широту й інтенсивність розповсюдження літератури.

Інформативнішим у порівняльному плані є зіставлення повітів краю за кількістю охоплених літературою а) населених пунктів, б) волостей, в) за обома показниками (останній критерій, на нашу думку, ближчий до дійсності). Відповідно до цього всі повіти умовно було поділено на 4 групи: I - з постійним надходженням літератури, II - з регулярним, III - з епізодичним, IV - література не зафіксована. Глухівський повіт за кількістю охоплених населених пунктів відноситься до II групи (від 6 до 10), за кількістю волостей - до I (понад третину), за обома показниками - до II. Це тим більше показово, що до 1905 р., як уже зазначалось, нелегальні українські видання в повіті не були зафіксовані. Слід також підкреслити, що порівняння повітів здійснювалось за весь період революції. На Глухівщині ж література РУП фіксувалась тільки в 1905 - січні 1906 рр. Тому якби ми взяли тільки цей відрізок часу, повіт увійшов би до

лідуючої групи, а за його межами знову б відкотився до останньої. Судячи з кількості літератури, що надходила з партійних центрів і тиражувалася власноруч, обсяги її поширення мали бути доволі значними - сотні примірників щомісяця. Так, тільки 16 серпня у Глухові було розповсюджено 200 відозв «Когда волны народной крови...». За даними Ніжинського комітету, у вересні в місті було розповсюджено 800 листівок²². У згаданому звіті зазначалось, що по селах поширено (невідомо за який період) 800 листівок РУП і 8000 листівок ростовського видавництва «Донская речь»²³. Не виключено (але й не обов'язково), що ці дані дублюються.

Що стосується способів поширення, то вони, порівняно з попередніми роками, практично залишилися незмінними. Літературу найчастіше розкидали по дорогах між населеними пунктами, на полях під час робіт, на людних місцях у містах і селах (базарах, площах, вулицях), розклеювали на телеграфних стовпах, підкидали у двори, вставляли у ворота й тини, надсилали поштою та ін. Втім, можна відзначити, що набагато частіше розповсюдження літератури стало адресним, коли її передавали з рук у руки, що було незрівнянно ефективніше. У багатьох випадках функції розповсюджувачів виконували добровільно, без будь-якого зовнішнього імпульсу, люди, далекі від партії, ознайомившись із виданнями, передавали їх іншим, а то й зачитували перед земляками. Незаперечним є й той факт, що література, як правило, знаходила свого читача, тобто люди виявляли до неї інтерес, читали, переховували від поліції. Саме тому в переважній більшості поліцейських донесень фігурують вельми скромні цифри щодо виявленої літератури. Все це свідчить про революціонізацію мас, зростання їхньої свідомості, посилення впливу партії.

Глухівські листівки, між іншим, підтверджують факт тісного співробітництва РУП і Бунду: дві з восьми («Измучилась, изстрадалась русская земля...») та «Когда волны народной крови...») були видані ними спільно. Частково з цим пов'язана ще одна особливість місцевих листівок - часте звертання до російської мови - у 4 випадках із 8, не рахуючи російськомовного «Рукопису». Тут мали значення місцезнаходження Глухова неподалік від суто російських територій, більший відсоток неукраїнського населення. Та вирішальним чинником була, на нашу думку, російськомовність лідерів організації: принаймні і «Осип», і Н. Шумицька писали свою партійну кореспонденцію російською. Звичайно, ця обставина не могла не позначитись на національно-виховній роботі. Але остання, схоже, не видавалась цим лідерам пріоритетною.

Це підтверджується й аналізом змісту видань. Більшість їх мала політичний характер. Найчастіше вони містили соціалістичні гасла, заклики до боротьби, активної участі в революції, повалення самодержавства тощо («Измучилась, изстрадалась русская земля...»), «К учащимся г. Глухова. Прошло время просьб и петиций», «Варшав'янка»). Прокламація «Когда волны народной крови...» була спрямована проти так званої Булигінської Думи. Ще одна - «Про селянський з'їзд у Москві» - закликала селян до творення селянських спілок і об'єднання їх у всеукраїнському масштабі, прийняття «приговорів» (ухвал сільських сходів) з політичними вимогами. Щодо популярної в перші роки століття економічної боротьби, то вона в період революційного піднесення вважалась неактуальною. Їй, зокрема економічному страйку теслярів, була присвячена тільки одна відозва - «До плотників». Швидше за все, поєднувались політичні та економічні гасла у прокламації «Ко всем рабочим г. Глухова», випущеній у зв'язку з загальноміським страйком²⁴ (докладніше її зміст невідомий). Крім цього, листівка «Тяжко важно живется на світі робочому чоловікові» мала програмно-популяризаторський характер: у ній роз'яснювались основи марксистського вчення, ідеології РУП, піддавались різкій критиці інші партії і течії (кадети, есери та ін.)²⁵.

Натомість національно-визвольні гасла потрапляли до глухівських видань рідко, без роз'яснень та аргументації. Так, у «Варшав'янці» був лише змінений останній рядок, що звучав таким чином: «Нумо ж до бою, України сини!»²⁶. Прокламація «Про селянський з'їзд у Москві» критично оцінювала його рішення за ігнорування потреб народів Росії, закликала селян гуртуватись до Всеукраїнської селянської спілки, пов'язувала вирішення аграрного питання з національним. Авторство документа не зазначено, але, на нашу думку, він належить Глухівській організації РУП. По-перше, документ місцевого походження, про що свідчить вислів «нам,

глухівським селянам». По-друге, це підтверджує порівняння фрази про багатонаціональний склад населення Росії, яка є в листівці і вже згадуваному «Рукопису». В листівці вона звучить так: «В Росії живе не один народ рускій (кацапи), а багато різних народів - латиші, вірмени, фінни, ми - українці...»²⁷. Майже буквальний відповідник є у «Рукопису» (див. нижче).

Окремо слід виділити листівку «Тяжко важко живеться на світі робочому чоловікові», де поряд із вимогою української мови у школах і установах був і пункт про автономію України, причому в несподівано широкому трактуванні: «Хай живе независима (автономна) Україна!». Для літератури РУП того періоду це явище вкрай рідкісне, можна сказати, унікальне: із понад 130 відомих нам партійних листівок, що поширювались на Лівобережжі у 1905-1907 рр., автономія України фігурувала тільки в двох, а взагалі українського національного питання хоча б побіжно торкались тільки 4 (без «Рукопису»). Оскільки зміст багатьох листівок нам відомий лише фрагментарно (головні ідеї, заклики тощо), можна припустити, що подібний матеріал траплявся ще в якихось виданнях. Але в цілому незаперечною є відсутність спеціальної національної - виховної, роз'яснювальної і агітаційної - роботи з боку партії засобами літератури. Важливо підкреслити, що до неї (хоча б зрідка і частково) вдавались переважно дрібні, периферійні організації, ближчі до народу і менш прив'язані до соціал-демократичної доктрини і вказівок та контролю ЦК. Партія ж, за справедливим визначенням Ю. Колларда, саме «як партія національна, згубилася»; її література «була тільки соціалістичною, не будила в селянині національної свідомості, не доводила йому обов'язку національної єдності й боротьби за свою власну державу...»²⁸.

Тому, справедливо закидаючи глухівським рупівцям вочевидь недостатню увагу до національної проблематики, слід враховувати, що на тлі інших організацій і партій в цілому вони виглядали в цьому відношенні незрівнянно краще. Чи не заслуга це Д. Дорошенка, котрий був тоді одним із чільних діячів організації і автором частини листівок? Тим більше, що практично всі листівки, котрі стосуються даного питання, припадають на листопад-грудень 1905 р., коли майбутній історик перебував у Глухові (докладніше про це нижче).

Серед глухівських видань найзмістовнішим і по-своєму радикальним за ідеями щодо українського питання є «Рукопис». Судячи зі змісту фрагменту, котрий потрапив до рук поліції, спершу це мав бути реферат для пропагандистської роботи (про це свідчать, наприклад, ремарки про необхідність пояснити той чи інший термін). Тому його головним завданням було обґрунтувати стратегію і тактику партії, переконати слухачів, що саме політика РУП найбільше відповідає їхнім інтересам, українського робітничого класу взагалі, виховати дієве прагнення до політичної боротьби. Девізом «Рукопису» були слова з Ерфуртської програми СДПН 1891 р., теоретична частина якої відповідно до рекомендацій Цюрихського міжнародного соціалістичного конгресу 1893 р. слугувала взірцем для європейської соціал-демократії: «Надати боротьбі робітничого класу свідомість і єдність та вказати йому його природно-необхідну мету - ось завдання соціал-демократії»²⁹ (згодом ця фраза в дещо зміненому вигляді потрапила й до програми УСДРП)³⁰. Кількома реченнями говорилося про спільність інтересів пролетаріату всього світу, необхідність об'єднання його зусиль і політичної боротьби під проводом соціал-демократів.

Проте відразу ж і деякою мірою всупереч цьому було розгорнуто обґрунтування специфічності інтересів робітників різних націй, у тому числі й української (доводити окремішність української нації автори документа чи то не вважали за потрібне, чи просто не встигли, але в тексті цього немає): «В Росії живе багато народів: євреї, вірмени, латиші й ми, українці (малороси або, як нас лають, «хохли»). У кожного з цих народів є свої капіталісти і свої пролетарі... Ясна річ, що хоч у всіх робітників однакова мета - соціалістичний лад, тим не менше робітникам різних національностей доводиться боротися при різних умовах, виробляти особливі види боротьби з капіталістами й доповнювати спільну соціал-демократичну програму своїми особливими вимогами». Звідси робився висновок, що повною мірою відобразити потреби того чи іншого національного заgonу пролетаріату, сформулювати і послідовно відстоювати його специфічні інтереси може тільки національна соціал-демократична організація, а отже,

«пролетаріату кожної нації треба мати свою окрему соціал-демократичну партію», для українців - РУП. Важливість його, очевидна і сама по собі, у той час була винятковою. В усіх соціал-демократичних партіях країни, у тому числі і в РУП, під приводом необхідності консолідації пролетарської боротьби в момент революційного піднесення, для завдання самодержавству вирішального удару існувала потужна тенденція до об'єднання їх у загальноросійську партію. При цьому якщо національні партії віддавали перевагу утворенню федеративної Соціал-демократичної партії Росії, то РСДРП прагнула інкорпорувати їх до свого складу, створити єдину централізовану партію. В кінцевому підсумку це привело б до розчинення національних партій у РСДРП і зникнення їх.

Для оволодіння основами наукового соціалізму робітник мав бути свідомим, освіченим, культурним - з цієї традиційної тези виводився ще один аргумент на користь національної соціал-демократії і національно-визвольної боротьби, не надто переконливий і зовсім не характерний для українських марксистів: «Але культура є сьогодні тільки національна, немає культури загальнолюдської, загальноросійської, загальноавстрійської, але є національні культури: українська, вірменська, єврейська, латиська і т.д. Робітничий клас кожної національності зацікавлений у тому, щоб його культура зростала і розвивалась. За зростання і розвиток культури може боротися лише національна соц. дем. робітничка партія. ...Якщо ми хочемо, щоб український робітничий клас зростав і розвивався, щоб для своєї класової боротьби він озброювався знанням, одним словом, щоб він став культурним, ми, робітники-українці, повинні прилучитися до нашої української соц. дем. робітничої партії - Р.У.П.». Цей доказ виглядає несподіваним ще й тому, що якраз захисту національної культури РУП приділяла чи не найменше уваги.

Кілька положень, що слугували для обґрунтування національно-визвольної боротьби пролетаріату, стосувались національної політики самодержавства, становища різних народів у складі імперії. Зазначалося, що уряд прагне внести розлад між народами, «одним покровительствує (кацапам, руським), інших гнобить». У документі наводилися факти національного гноблення українців (на зразок Емського акта 1876 р.), а також євреїв (смуга осілости тощо): «В українців уряд убиває розум і душу, у євреїв серце і тіло».

Звернення до єврейської тематики було не випадковим. Воно стосувалось і єврейського питання взагалі, і проблеми, яку умовно можна назвати «євреї в революції». Висока питома вага євреїв у революційних організаціях, тісне співробітництво РУП з Бундом, підтримувана владою антисемітська кампанія, єврейські погроми - все це спонукало рупівців різних міст виступати з роз'ясненнями на кшталт того, що ворог трудящих - не євреї, а влада, яка й інспірує міжнаціональні конфлікти, закликати до виступів солідарності з єврейськими робітниками та утримуватись від участі в погромах.

Значний фрагмент «Рукопису» розкривав небезпеку національно-культурної асиміляції, «обрусіння». Щоправда, мотивація по можливості прив'язувалась до соціал-демократичних ідей («обрусіння» потрібне капіталістам, щоб було легше експлуатувати некультурний пролетаріат, заважає класовій боротьбі тощо), але сам заклик до збереження національної ідентичності для рупівських марксистів - явище в ті роки унікальне. Гнівні закиди адресувались «перевертням» з числа українців, які «обрусіли» і самі сприяють «обрусінню». Цим «недолюдкам» (за Т. Шевченком), котрі соромляться свого народу, його мови, на думку авторів, просто вигідно «бути кацапами» - так їм легше гнобити пролетаріат. Для робітників же «обрусіння» «страшенно шкідливе». І хоч серед них теж є «перевертні», але, так би мовити, неорганічні: «Їх зіпсувала або солдатчина, або п'яне, розгульне життя, що, власне, одне й те ж». Щодо нації в цілому воно неможливе - переконували автори документа. Підтвердження тому - зростання чисельності українців, розвиток національного руху й української культури, особливо в Галичині. Оскільки «обрусінню» сприяють і російські ліберали та соціал-демократи («євреї з «іскрівської» партії»), то українські робітники повинні боротися проти цих «підлих устремлінь», «всіма силами боротися проти обрусіння, говорити рідною мовою». Зрештою, всю цю складну конструкцію аргументів вивершує завершальний і, очевидно, головний для

авторів «Рукопису» висновок: «Треба бути відданим своїй партії, прилучати до неї все більше і більше товаришів, пояснювати їм необхідність окремої української соц. дем. партії і боротися з «Іскрою» (Російською партією), соціалістами-революціонерами і всілякими пройдисвітами. Треба прагнути зміцнювати і збільшувати свою організацію, а не «шлятися по партіях», такі бродяги нікому не потрібні, звідусіль таких негідників женуть по шиї. Тільки відданий своїй партії робітник гідний поваги. Всякий, хто переходить з однієї партії до іншої, - негідник, тому, що він нехтує інтересами робітничого класу».

Намагаючись стати на чолі революційної боротьби в повіті, спрямувати її у відповідне партійній ідеології річище, Глухівський осередок РУП практично з самого початку свого існування займався організацією страйкової боротьби. Ще у червні вдалося провести страйк теслярів, на яких організація мала вплив. Рішення про його проведення було прийняте після кількох зібрань з робітниками, на яких перебувало загалом понад 50 осіб. 20 червня на загальних зборах було вироблено вимоги і план страйку в майстернях Реви, Балабана та інших. Тоді ж організація РУП випустила вже згадану відозву «До плотників», яку поширювали «по руках», тобто безпосередньо з рук у руки. Страйк економічного характеру відбувся 24 червня і закінчився перемогою: власники майстерень погодилися задовольнити вимоги страйкарів. Проте розвинути цей перший успіх, організувати нові виступи у місті рупівці не змогли. Вони напевне брали участь у проведенні загальноміського страйку (його дата невідома), у зв'язку з яким випустили відозву «Ко всем рабочим г. Глухова»³¹. Проте наскільки ця участь була помітною і результативною, сказати важко.

Звичайно, у Глухові, де майже не було фабрично-заводської промисловості, а місцеве робітництво було представлене головним чином ремісниками та працівниками майстерень, розгорнути страйковий рух було об'єктивно важко. Проте не менше значення мало становище в самій організації. У зв'язку з хворобою «Осипа» та від'їздом студентів діяльність Центральної групи й, очевидно, всього активу на тривалий час (близько місяця) була паралізована. Далися ознаки й труднощі іншого характеру. Після зрозумілого піднесення від перших зібрань, зростання чисельності гуртків та успішного страйку настав емоційний спад, що підсилювався зовнішніми чинниками: посиленням тиску з боку адміністрації та власників підприємств, наростанням чорносотенних настроїв тощо. Зберігся конспіративний лист Н. Шумицької до відомого діяча РУП П. Дятлова (її чоловіка - вже тоді чи дещо пізніше), датований 30 вересня 1905 р. Повідомляючи про широкі плани щодо Берези, які все ще тільки «будувались», вона з відчутною зневірою скаржилась на відсутність людей, бажання працювати в організації: «...Нікого волоком не затягнеш... Не хочу вести справу з людьми, яких насильно доводиться затягувати...»³². Ситуація напевне погіршилась після так званих «свобод» - проголошення Маніфесту 17 жовтня. По всій країні, а особливо в таких невеликих містечках, як Глухів, різко посилювались урапатріотичні, монархістсько-охоронницькі настрої, активізувалися чорносотенці, революційна активність знизилась. Наступ влади, арешти, погроми змусили тоді багатьох учасників нелегальних організацій припинити або й зовсім відійти від революційної діяльності.

Подібне, схоже, сталося й у Глухові. Останнім відомим виявом активності Центральної групи можна вважати листівку «К учащимся г. Глухова. Прошло время просьб и петиций», випущену напередодні «свобод» 5 жовтня. Після цього про її роботу немає жодних свідчень. Могло бути, що в організації відчували якусь небезпеку, стеження або що - підстави для цього були. 4 жовтня помічник начальника Чернігівського губернського жандармського управління (ГЖУ) по Ніжинському та інших (у тому числі й Глухівському) повітах у огляді діяльності РУП у районі повідомляв: «Особливо швидко почала розвивати свої дії злочинна партія в м. Глухові»³³. До речі, той факт, що про роботу глухівських рупівців стало відомо з перехопленого листування, і поліція знала їх тільки по іменах, свідчить, що організації вдалось уникнути провокаторства, яке в роки революції стало масовим явищем, і в її складі не було жодного агента поліції.

Проте організація в цілому не припинила свого існування. Це підтверджує регулярний випуск відозв, що тривав до кінця року. Швидше за все, це заслуга нових лідерів, які перехопили керівництво від Центральної групи. За спогадами Д. Дорошенка, який тоді очолював Українську

студентську громаду і входив до складу Північного комітету РУП у Петербурзі, де навчався, він восени - на початку зими 1905 р. бував найздами на Чернігівщині, в тому числі й у рідному Глухівському повіті, в Дорошенковому хуторі і самому Глухові³⁴. У місті він «зійшовся» з Д. Колоніусом і П. Шматком, з якими склав комітет партії³⁵. Можна припустити, що двоє названих глухівців уже були партійними, тобто й раніше входили до складу організації, а втручання авторитетного Д. Дорошенка було необхідне для створення нового керівного ядра і реанімації рупівського осередку. Чи справді ця група мала статус комітету, чи якийсь інший, якою була організація на той час, відомостей немає. Д. Дорошенко, за його власним свідченням, писав відозви, Д. Колоніус розмножував їх на гектографі, а П. Шматок розкидав у Глухові й роздавав у навколишніх селах³⁶. Повторимось, що, мабуть, не випадково листівки, котрі мали хоча б відносно національно-визвольне спрямування, припадають саме на цей період: «Тяжко важко живеться на світі робочому чоловікові», «Про селянський з'їзд у Москві», «Рукопис» датовані листопадом, а «Варшав'янка» - 14 грудня.

Робота організації значно поживалася, посилювався її вплив на населення. Складається враження, що нові керівники перенесли центр своєї діяльності з несприятливого для української пропаганди і, можливо, деморалізованого міста, де переважно працювали їхні попередники, на село і мали там успіх. Це підтверджує опублікований у лубенському «Хліборобі» допис Д. Дорошенка (під криптонімом Д.Д.) «З Глухівського повіту на Чернігівщині». З очевидним піднесенням, викликаним саме цими успіхами, і такими ж очевидними перебільшеннями він повідомляв: «Коли ж почали розповсюджуватись по селах книжечки та відозви Укр. Рев. Партії, де говориться про те, як треба одностайно стати за волю та землю, селяне з великою охотою кинулись їх читати, і скоро по багатьох селах та хуторах під Глуховом заснувались гуртки Р.У.П., до яких приставала не тільки молодіж, але й поважні дядьки (в деяких селах навіть постановлено, щоб дуже молодих хлопців не приймати поки до гурту)»³⁷.

Та ця активність не залишилась не поміченою каральними органами. У листопаді поліції стало відомо, що мешканець Глухова О. Федосєєв 14 листопада на х. Ляхівка зібрав з допомогою лісника М. Козлова групу селян, яким читав брошуру «Салдатики» (автор В. Винниченко), роздавав брошури видавництва «Донская речь». При обшуку у нього було знайдено й іншу заборонену літературу, револьвер з патронами, що вказує на його причетність до революційної організації. Сам 17(в іншому місці - 19)-річний юнак, котрий нещодавно через брак коштів залишив місцеву гімназію після 5 класів, заявляв, що належить до «партії демократів». Серед знайденого була й література місцевої організації РУП - вже згадувані статут, «Рукопис», а також програма занять у пропагандистському гуртку³⁸. Все це, особливо наявність літератури внутрішньоорганізаційного призначення, вказує, що О. Федосєєв мав входити до складу організації, можливо, до групи пропагандистів. Найвагомійший аргумент проти цієї версії - вік хлопця. Проте відомо немало випадків, коли саме такі юнаки були активними діячами революційних організацій; до того ж глухівські рупівці з зазначених вище причин мали відчувати гостру потребу в кадрах.

Через деякий час був викритий і комітет, Д. Колоніусу довелося провести місяць у в'язниці. Д. Дорошенко завдяки своїм родинним зв'язкам зміг цього уникнути, але мусив залишити Чернігівщину. Невдовзі йому довелося розлучитись і з партією: його публікації в «Хліборобі» та інших українських виданнях, близьких до Української демократичної партії («Рідний край», «Нова громада» та ін.), стали підставою для звинувачення у «співробітництві з буржуазною пресою» і виключення на початку 1906 р. з УСДРП³⁹. Проте не виключено, що йому могли пригадати і глухівські листівки, далекі від офіційної ідеології партії (втім, тут надто багато припущень - щодо авторства Д. Дорошенка, інформованості партійного центру, реакції останнього).

Реконструкція глухівських подій Д. Дорошенком могла мати й певні відхилення від дійсності, зокрема, в часі. Як повідомляв помічник начальника Чернігівського ГЖУ, РУП у Глухові була ліквідована пізніше, 1 березня 1906 р., були заарештовані її «главари» Михайло і Павло Трофименки, Олексій Литвинов, Дмитро Колоніус⁴⁰. Але не виключено, що в даному разі

слово «ліквідація» вжито у дещо іншому, специфічному розумінні. Як суто жандармський термін, воно означало не розгром організації, а конкретну операцію - «ліквідацію спостереження». Вона полягала в тому, що після тривалого стеження - «зовнішнього» (з допомогою поліції, філерів) і «внутрішнього» (через провокаторів, таємних агентів усередині організації) - проводились одночасні масштабні обшуки й арешти щодо всіх, хто проходив за цим спостереженням і підозрювався у приналежності до організації чи у зв'язках з нею. Масштабність операції нерідко давала потрібний поліції результат, але справді ефективною «ліквідація» була тільки за наявності провокаторів. Тоді до рук жандармів потрапляли керівники, документи, техніка, архів, бібліотека. Наскільки все це мало місце у Глухові, нам невідомо. Проте незаперечно, що наприкінці 1905 - на початку 1906 рр. місцева організація РУП припинила своє існування і більше не відновлювалась.

Натомість поліція фіксувала тут активну діяльність Українського соціал-демократичного союзу РСДРП (відомого як «Спілка»). Про грандіозні успіхи «Спілки» в повіті повідомляли і її керівники, зокрема, Ю. Ларін (Лур'є)⁴¹. Відомо, що «Спілка» була започаткована після розколу в РУП наприкінці 1904 - на початку 1905 рр. Існує стійке переконання, що вона формувалась насамперед на основі організації і окремих діячів, які вийшли з РУП. Насправді ж подібні факти - явище доволі рідкісне, про що нам уже доводилось писати⁴². У цьому зв'язку було б цікаво простежити можливу наступність між глухівськими організаціями РУП та «Спілки». На жаль, пошук фактів, необхідних для аргументованих висновків, традиційно ускладнений браком джерел. Проте за деякими наявними фактами та логікою розвитку подій, трансформації організації РУП у спілчанську чи масового переходу її членів не було. Як уже зазначалось, серед стрижневих ідей, характерних для літератури Глухівської організації РУП (які навіть частково йшли в розріз з офіційною лінією партії), були відданість своїй національній партії, неприпустимість переходу до інших організацій, який прирівнювався до зради. Особливо наголошувалось на необхідності рішучої боротьби проти РСДРП, частиною якої і стала «Спілка». Крім того, в жандармських документах збереглися прізвища керівників Глухівської організації «Спілки» в 1906 р. Серед них немає не тільки жодного відомого нам рупівця, а й узагалі українців: Іван Бутович-Рибальський, Шльома Кандишевич, Янкель Дробніс, Йоахим Юдкевич, Янкель Письменний⁴³. Тому ми вважаємо, що до «Спілки» могли перейти (але зовсім не обов'язково) хіба що окремі рядові члени РУП та частина «зв'язків» і то лише завдяки розгрому керівництва власної організації. «Спілка» ж у Глухові, як і в інших місцевостях, формувалась на основі організації РСДРП і, можливо, Бунду, про що свідчать, між іншим, і щойно наведені прізвища.

Ліквідація Глухівської організації РУП-УСДРП поклала край систематичній діяльності партії у повіті. Проте поширювані організацією ідеї національного і соціального визволення не загинули разом з нею, збереглись у свідомості частини місцевого населення. Навіть у «глухому» з точки зору революційного руху 1909 р. якийсь анонім повідомляв поліції, що у Глухові, здебільшого серед студентів учительського інституту, «працює українська соціал-демократія» на чолі з І. Марченком⁴⁴. Швидше за все, донос, якщо він не був вигадкою, стосувався «Спілки», проте цілком відкидати можливість присутності УСДРП теж не можна. Тим більше, що на той же період припадає згадка про привітання Українському просвітньо-економічному конгресу у Львові (лютий 1909 р.) за підписом «Глухівське українське робітництво»⁴⁵. Сумнівно, щоб це була організована, тим більше партійна група, але саме поєднання слів «українське робітництво» і зв'язок з конгресом, у якому брали участь відомі українські діячі того часу І. Шраг, Є. Чикаленко, Олена Пчілка, К. Мацієвич, А. Жук та інші, вказують на національну свідомість робітників Глухова.

Пізніше українську справу в повіті підхопили, щоправда, доволі випадково, такі знані діячі УСДРП та УПСР, як О. Мицок, В. Фідровський, Г. Іваницький, В. Коряк, А. Товкачевський, Г. Одинець та інші. Це стало можливим головним чином завдяки одному з засновників і лідерів УПСР М. Шаповалу, який упродовж 1911-1917 рр. працював у Хінельському лісництві поблизу Хутора-Михайлівського та управителем Трубчевських підприємств (Середино-Буда)⁴⁶. За

деякими даними, в 1914 р. тут відбувся навіть з'їзд УПСР⁴⁷. Партиїне зібрання, очевидно, мало таки місце, але, враховуючи стан партії та умови того часу - швидше за все, нижчого рівня, ніж з'їзд (нарада чи конференція).

Діяльність Глухівської організації РУП, що постала внаслідок проникнення революційних та національно-визвольних ідей у цей віддалений від осередків суспільно-політичного руху край, засвідчує, що український національний рух імперської доби мав значно більше проявів і поширення, ніж ми собі уявляємо, і його історія ще приберігає для нас достатньо таємниць і несподіванок.

Джерела та література:

1 Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. ХХ ст. - К., 1996; Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). - К., 1999; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ ст. - 1939 рік). - К., 2002; та ін.

2 Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Г. Сарбей. - К., 1994; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. ХІХ - поч. ХХ ст. - К., 1996; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ - початок ХХ століття). - К., 1998; Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900-1907 рр. - К., 1998; Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кін. ХІХ - поч. ХХ ст.) // Історія України. - 1999. - № 21-24; Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ - початок ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ ст. - 1917 р. - К., 1999; Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ - початок ХХ ст.). - К., 2003; та ін.

3 Головченко В. І. Вільна громада РУП на Чернігівщині // Література та культура Полісся. - Ніжин, 1997. - Вип. 8; Наумов С. О. Харківська «вільна громада» РУП (1900-1904 рр.): до 100-річчя партії // Вісн. Харк. ун-ту. - 2000. - № 485. - Історія. - Вип. 32.

4 Див.: Наумов С. О. Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905-1907 рр. (на матеріалах Лівобережної України) // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. - К., 2003. - Вип. 6. - С. 160-162.

5 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 139.

6 Там само. - Оп. 2. - Спр. 21. - Арк. 24.

7 Там само. - Спр. 48. - Арк. 173-174.

8 Там само.

9 Там само. - Спр. 21. - Арк. 22 зв.

10 Там само. - Арк. 24.

11 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 579. - Арк. 4.

12 Там само. - Спр. 270. - Арк. 29-30.

13 Див.: Наумов С. О. Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905-1907 рр. - С. 153.

14 Див.: Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. - С. 72.

15 Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Штутгарті. - Львів, 1907. - С. 3-4.

16 Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). - Торонто, 1972. - С. 83-86.

17 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 270. - Арк. 32 зв.

18 Див. напр.: ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 59; Спр. 6. - Арк. 46-47; Спр. 8. - Арк. 234.

19 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 98; ЦДІА України. - Ф. 276. - Оп. 1. - Спр. 240. - Арк. 238 зв.

20 Наумов С. О. Українська нелегальна література на Чернігівщині в 1905 р.: Спроба кількісної характеристики // Література та культура Полісся. - Ніжин, 1997. - Вип. 8. - С. 128-129.

21 Береза і Полошки Глухівської, Ляхівка Есманської, Хохловка Марчихіно-Будської, Туранівка і Гремячка Ямпільської, Вороніж однойменної волості.

22 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 2. - Спр. 21. - Арк. 19 зв., 23.

23 Там само. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 137.

24 Там само. - Спр. 6. - Арк. 90.

25 Там само. - Арк. 95, 104.

26 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 557. - Арк. 391.

27 Там само. - Спр. 559. - Арк. 1005.

28 Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. - С. 176, 196.

29 Тут і далі цитати за текстом «Рукопису» (ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 270. - Арк. 31-33 зв.).

- 30 Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. - 1917 р.: Хрестоматія-посібник. - К., 2003. - Ч. 1. - С. 237.
- 31 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 137; Спр. 6. - Арк. 90.
- 32 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 330. - Арк. 284.
- 33 Там само. - Спр. 156. - Арк. 4 зв.
- 34 Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. 1901-1914 роки. - Вінніпег; Манітоба, 1949. - С. 72.
- 35 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 129.
- 36 Там само.
- 37 Хлібороб. - 1905. - 7 студня (грудня).
- 38 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 270. - Арк. 9-46.
- 39 Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. - С. 78.
- 40 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 2.
- 41 Там само. - Ф. 320. - Оп. 1. - Спр. 423. - Арк. 63.
- 42 Наумов С. О. Чи була «Спілка» українською партією? До постановки питання // Третій міжнародний конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. - Історія. - Ч. 2. - Харків, 1996. - С. 30-35.
- 43 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 72 зв.
- 44 Там само. - Спр. 1127. - Арк. 34.
- 45 Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Н.-Й., 1964. - С. 163.
- 46 ЦДАВО України. - Ф. 3563. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 79, 128.
- 47 Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. - Артемівськ, 2001. - С. 36.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Ігор Ситий

●

МІСТО ПОЧЕП 200 РОКІВ ТОМУ

У 1919 р. внаслідок адміністративно-політичних маніпуляцій північна частина історичної Чернігівсько-Сіверської землі, а саме Стародубщина, опинилася у складі Російської федерації.¹ Це штучне відокремлення порушило природний процес наукового вивчення минулого цього краю, адже архіви залишилися в Україні. Склалася парадоксальна ситуація: українські історики усунулися від вивчення цього регіону, мовляв, це вже Росія, а російські історики не в змозі дати об'єктивну картину минулого, бо не розуміють специфіку Стародубщини як складової частини Гетьманської України, тому чіпляють до неї кліше, які цілком природні для історичних студій щодо Рязанщини, але аж ніяк - для українських земель. Саме це і спонукало нас звернутися до історії одного із старовинних міст цього регіону - Почеп.

Відоме воно ще з часів Київської Русі. Свою назву бере від слова «чеп», яке місцеве населення вимовляло як «чеп».² Події XIII-XIV ст. привели до переміщення міста з р.Кости на р.Судость. Відомості про це новоутворене місто починаються з початку XV ст. Потім воно перебуває в уділі кн.Василя Шемяки, відоме як прикордонна фортеця Московії.³ У XVII ст. це значний торговельно-промисловий центр, що лежав на перехресті торговельних шляхів з Москви, Калуги, Брянська, Смоленська на Стародуб і Київ. За підрахунками В.О.Романовського, на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. було 36 міст, в їх числі і Почеп.⁴ Згідно з Деулінським договором 1618 р. він був відступлений Москвою Речі Посполитій. Проте події Визвольної війни 1648-1654 рр. фактично вивели його з-під польського протекторату, хоча формально він залишався у складі Польщі. Ця формальність була скасована Андрусівським договором 1667 р. та т.зв. «вечным миром» між Росією та Польщею 1686 р., де в реєстрі переданих Росії міст Почеп стоїть другим після Новгород-Сіверського. Польське підпорядкування, окрім негативних сторін, мало й позитивні наслідки для Почепи. Він отримав право на міське самоврядування. У 1666 р. царський уряд підтвердив це право, що було наслідком українського посольства 1665 р., у складі якого перебували і почепські міщани.⁵ Проте ці міщани потрапили у типову для Гетьманщини ситуацію, коли організованіше козацтво перебирало на себе владу не тільки на державному рівні, але й у місті. Ось чому уряд почепський складався з сотника, отамана і війта. Прикордонне розташування приводило до того, що місто стало одним із центрів, куди тікали з Росії кріпаки та старообрядці. Це ж стало причиною, через яку висококваліфіковані почепчани-ремісники почали запрошуватись московським урядом на роботу. Наприклад, у 1675 р. 10 винокурів виїхали до Москви.⁶

Адміністративно Почеп з округою створювали т.зв. волость («уезд», «ключ»). З 1654 р. Почеп став сотенним центром Ніжинського, а з 1663 р. - Стародубського полків. Частина почепських козаків була звільнена від військової служби. Вони утворили прошарок т.зв. «стрільців».⁷ Їх завданням було постачання дичини до столу гетьмана, адже почепська волость віддавалась гетьману на булаву, тобто податки з неї йшли на утримання державної адміністрації України. Слід зазначити, що XVIII ст. стало для Почепи переломним. Саме в цьому столітті місто переживає свій найвищий злет і стрімке падіння. Почалося все з невеликого виступу Івана Мазепи, наслідком якого стало прискорення процесів ліквідації автономності України. Опробовувалась ця політика значною мірою на Почепі, що було зумовлено його прикордонним

становищем та значним прошарком російського населення (купці, старообрядці, кріпаки, військові), яке відіграло роль своєрідної п'ятої колонії.

8.06.1709 р. Петро I дав обід, на якому подякував українцям за їхню допомогу в Полтавській битві. Але подяка ця була важка. Налякана репресіями козацька старшина розуміла, що це не що інше, як політика батога і пряника, і намагалася задобрити північного «брата». Тому вже 9.06.1709 р. І.Скоропадський дарує вірному царському поплічнику О.Меншикову гетьманські волості - Почепську та Ямпільську - з усім населенням, окрім козаків. Проте вже 20.06.1710 р. гетьман передає під владу Меншикову і козаків, звільнивши їх від військової служби.⁸ На Почепщині розміщуються російські кавалерійські полки.⁹ Важку руку нового володаря населення відчуло дуже скоро, адже для новоявленого князя-зłodія жодних українських законів не існувало, він визнавав лише закони кріпосницької Росії. Для управління волостю було запроваджене комендантське правління і проведені ревізії та межування Почепщини: у 1710 р. Федором Шидловським, у 1715 р. - комендантом Богданом Родіоновим¹⁰, у 1719 р. - дяком Лосевим.¹¹ У цей же час у Климовій слободі була створена контора «описных» малоросійських розкольникських слобід, в яку були включені також села та ґрунти, що належали козакам під загальною назвою «описные государевы слободы»¹², що було прямим наслідком помсти Меншикова козакам, які намагалися відстояти свої стародавні права. Їх клопотання частково увінчалися успіхом - у 1722 р. царським указом почепським козакам були повернуті права та свободи. Цей указ було оголошено в Почепі російським полковником Давидовим. На загальних зборах козацького товариства та стародубської полкової старшини сотником було перебрано Івана Губчиця, який сотникував і до передачі міста Меншикову.¹³ Проте святкувати було зарано. Прикажчики Меншикова не віддали Губчицю сотенні клейноди - прапор та гармати, а без цього його влада була нелегітимна. Довелось новообраному сотнику у 1724 р. їхати до Москви та шукати там управи на петровського самодура. Сидіння останнього у білокам'яній тривало аж до 1729 р. Справу дещо прискорила смерть першого російського імператора, а невдовзі 18.9.1727 р. князь Меншиков був заарештований, а його маєтки конфісковані в державну казну. Щодо Почепи, то його ревізував підполковник Сухарев. Цікаво відмітити, що за рік до цього він таку ж справу провів відносно гетьманських володінь, про що свідчить Мазепина книга (інв. № Ал 501/17). Позитивне для почепчан рішення було прийняте лише наприкінці 1730 р. Козакам повернули особисті права. Але не ґрунти, на що у 1733 р. скаржились сотенна старшина.¹⁴ Неспокоем у сотні, її прикордонним розташуванням користувалися усіякі пройдисвіти. Наприклад, відомо, що у 1738 р. у листопаді на площі Почепи на палю був посаджений царевич-самозванець Олексій Петрович.¹⁵

Вперті почепчани - козаки і міщани - продовжували виборювати свої права. Відомості про їхню подальшу боротьбу нам вдалося відшукати у почепській «меской» книзі, що зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї (інв. № Ал 368). Слід зазначити, що це непоодинокий подібний унікум нашого музею. У фондах також зберігаються дві полтавські (інв. №№ Ал 942, 443), острозька (інв. № Ал 461) та нехворощанська (інв. № Ал 840) «меские» книги.

Почепська «меская» книга має картонну обкладинку, обтягнуту брунатою шкірою. Можна припустити, що це витвір почепського інтролігатора Леона Суріна, прізвище якого ми знайшли на арк. 158. Верхня кришка прикрашена зубчатою рамкою по краях, у центрі - тиснений ромб з квіткою, навколо якого 8 квіток, угорі напис червоним олівцем: «1741-1747 № 322». Нижня кришка прикрашена по краях зубчатою рамкою з квітами по кутах, в центрі - 9 квіток, розташованих ромбом, поряд напис чорнилом: «Полку Стародубовского сія...» [XVIII ст.]. На спинці витиснено 5 квіток та наклеєна паперова бирка з написом: «Ч.Г.З. музей украин.древн. В.В.Тарновского № 322Р». Така ж бирка і на 1-му арк. На верхньому форзаці є напис простим олівцем: «Зборник актов почепских 1 половины 18 века» [1900 р.], на нижньому форзаці напис, зроблений коричневим чорнилом: «В сей книзе листов 285 сотник почеповский Иван Губчиц». Аркуші 6-11 скріплені записом: «Войт почепский Семен Столпников». На інших аркушах скріп такий: «Сотник почеповский Иван Губчиц». На арк. 274 запис: «Перечитывал Семенченко» [XIX ст.]. Книга написана на папері з філігранню «Двоголовий орел під короною 1740», окрім арк. 6-11, де бачимо філігрань «РФЗВ». Ймовірно, вони були підставлені у 1746-1747 рр. Загалом у книзі налічується 282 аркуші (арк. 12,36,277 вирвані, арк. 224 обірваний на 2/3, арк. 13-54, 92-97, 275-282 порожні).

Для чого існували подібні книги? Відповідь читаємо на арк.84: «Зде записується в оном году купчие крепости и протчие писма и купление явки, и злодейства, разбой и протчое тому подобное по словесним известам». Це знаходить своє підтвердження в упорядкованій нами таблиці:

Назва документа	1741	1742	1743	1744	1745	1746	1747
Указ стародубівської полкової канцелярії	1						
Рапорт	1						
Указ генеральної військової канцелярії	1						
“Определение”	1						
“Обязательство”	1						
“уступное письмо”	4	2				3	
“уступное вечистое письмо”							1
“росписка”	2	2					
“ассекурация”							1
“купное письмо”	18	14	13	16	7	8	
“заемное письмо”	1						
“выпис” про розподіл майна							1
“выпис” на володіння нерухомістю	2						
“мировая росписка”						2	
“тестament”		1		1	1	2	1
“полюбовное померковане письмо”		1					
“вечистий купчий запис”	1		2				
“обличное закладное письмо”						1	
“купчая крепость”	1						
“добровольное письмо”					1		
“ручное письмо”	1						
“обязательное договорное письмо”					1		
“вечистий продажний запис”	1						
“подтвердительно вечистое письмо”					1		
“договорное письмо”		2					
“свидетельское письмо”		1					
“купное вечистое письмо”			16	16	12	20	
“урядовое купчее письмо”							1
“закладной лист”			1				
Підтвердження купчого запису				2	1		

Як бачимо, кримінальні справи міським урядом майже не розглядалися. У книзі зафіксовано лише три такі справи: про привласнення дружиною Ів.Губчиця Софією «шитой золотом постели» (15.11.1742 р.), про шахрайство Павла Горелкова, який вдруге застав проданий покіс, за що був покараний батою (16.7.1743 р.), та «ассекурация» Агафії Щербенихи від Тетяни Крупенихи. Остання 26.1.1747 р. обізвала її «блядкою и курвою, била по щекам» за те, що буцімто спіймала «в бани на блудном падеже с мужем» і «признаки блудные на рубахе». Проте це обвинувачення не знайшло підтвердження і винуватиця за рукоприкладство та публічну образу була оштрафована на 52 рублі згідно з 3 та 12 розділами Литовського статуту.

Перший датований запис відноситься у цій книзі до 16.3.1741 р., останній до 13.8.1747 р. Перша дата для почепчан була знаменна: 27.02.1741 р. генерал-майор фон Вейсбах відправив «доношение» у Генеральну військову канцелярію, у якому повідомляв про «прошение» почепських міщан відновити у місті ратушу, яку скасував свого часу почепський управитель (комендант) Павлов, щоб «суд и росправа, всякие городские порядки» відправлялись «по давному малороссийскому обыкновенію», адже російські чиновники всі справи «чинят по своей прихоти», а кримінальні по «великороссийскому уложению». Міщани вимагали виконання інструкції правління гетьманського уряду 1724 . та указу Петра II 1728 р., в яких зазначалось, що «малороссийскому народу в исковых, судебных, росправних и криминальных делах быт суду и росправе по прежнему», а також заборонити коменданту втручатися у справи, які вирішуються малоросійським правом, обмежити його функції збором у казну «окладних денег». На підставі цього «доношення» був прийнятий указ Генеральної військової канцелярії від 3.03.1741 р. про відновлення в Почепі ратуші, «где присутствуют тамошнему почеповскому сотнику и сотенной старшине, також войту з бурмистрами и, другие подлежащие городовые порядки и установления по прежнему обыкновению учредит и оной имелис суд и росправу в подлежащих делах в ратуши по указом и малороссийским правам». Відповідний указ був прийнятий і стародубівською полковою канцелярією 16.03.1741 р. У ньому також йдеться про обрання сотенних комісарів (по одному від козаків та посполитих), а 10 березня і кандидатів на вїйта та бурмістра для затвердження їх полковою канцелярією і приведення 14 березня новообраних вїйта Василя Брешкова, бурмістрів Василя Столпникова, Павла Сачинського та писаря Олексія Шломи до присяги у соборній церкві Стародуба, підкреслювалися їхня підпорядкованість сотнику. 19 березня полкова канцелярія видала новий указ, в якому наказувалось бакланському сотнику Василю Косачу при сприянні почепської волосної канцелярії та почепського сотника відновити ратушу на старому місці. 25 березня прийшов новий указ із Генеральної військової канцелярії про розмежування повноважень між ратушею та комендантом. Останній мав право бути присутнім на засіданнях ратуші, «чинити наряды и подводи», з відома ратуші здійснювати нагляд за всією волостю, збирати окладні гроші. В його юрисдикції перебували посполиті. За ратушею закріплювалось право розглядати «исковие челобитнические» та кримінальні справи, які судяться малоросійським правом, але останнє обмежувалося правом коменданта теж судити «маловажные дела» (скарги, сварки). Недосконалість цього указу одразу впадає в очі. Не про такі стародавні права мріяли почепчани! Вже у квітні-травні комендант Ушаков повідомляє Генеральну військову канцелярію «о неповиновении» ратуші, а особливо писаря, щодо виконання вищезазначеного указу. Тому у травні та червні видаються розпорядження розпорядження генерал-майора Вейсбаха стародубському полковому писарю Стефану Петрункевичу провести слідство, на підставі якого генерал-майор Вейсбах видав «определение» від 25.06.1741 р. з дванадцяти пунктів:

- коменданту збирати податки згідно з інструкцією від 4.11.1727 р. канцелярії міністра Федора Наумова прапорщику глухівського гарнізону Федору Воронкову щодо опису волості;
- коменданту стежити, щоб, окрім «указного платежа» та казенних повинностей, інших почепчани не платили і не виконували. Йому забороняється використовувати міщан та інших описних підданих «в частных работизнах, а доволствоватся 2 пешими и 1 конним сторожами от ратуши и своими людьми». Фабричному управителю Андрію Ратманову ратуша повинна виділяти по 2 сторожі щотижнево. При інших служителях описної канцелярії «сторожам не быть»;
- коменданту забороняється забивати у колодки описних підданих, якщо за ними немає секретних та важливих кримінальних справ;
- коменданту забороняється втручатися у справи, що підлягають малоросійському праву, а старшина повинна їх розглядати без тяганини;
- коменданту забороняється втручатися у «маловажные устные дела», які повинен розглядати вїйт;
- ратуша повинна виділяти 3 желдаки описній канцелярії для охорони казни, а також 2 сторожів для караулу, по чергово з усієї волості, 3 желдаки канцелярії та дому коменданта «для посылок по казенным делам»; 1 желдак та 2 сторожі «при делах фабричных». Желдакам та сторожам заборонялось вимагати хабарі у мешканців, їх не можна використовувати комендантом та його служителями у приватних справах;
- коменданту та канцелярським служителям забороняється збирати святкові грошові збори на себе з обивателів (на Різдво, Воскресіння, перед Сирним тижнем, на свято св.апост.Петра і Павла);
- вїйт, урядники, описні піддані повинні підлягати коменданту в справах, що стосуються «исправления экономии» та казенних зборів;
- ратуша повинна виділяти підводи для казенних зборів та «по экономии посылок», для чого при канцелярії коменданта бути по 1 десяцькому потижнево або помісячно, комендант та канцеляристи не можуть використовувати його та підводи у своїх приватних справах.

Забороняється ображати в ратуші російських канцеляристів;

- ратуша повинна оголошувати загальні повинності після письмового погодження з комендантом та сотенною старшиною, «наряды» розподіляються між обивателями порівну, «оклады» з міщан та описних підданих збираються «по прежнему», «надуказные взятки» забороняються, розміри податків однакові як для описних обивателів, так і для неописних, котрі мають у володінні «казенные добра», ґрунти описних підданих, млини, винокурні, заводи та інші угіддя, що «надлежат до казенного збору», люди які мешкають на цих угіддях, несуть ті ж загальні повинності, що й описні піддані;

- волосних комісарів обирають серед заможних, письменних та «неподозрительных» людей з відома коменданта вїт з урядовцями та волосними вїтми; по закінченні року комісар повинен дати в ратушу фінансовий звіт (під контролем російського канцелярського служителя), гроші повинен «содержать под ратушним видением за записками и росписками для общенародных обывательских нужд»; забороняється їх використовувати на власні потреби; комісара можна переобирати, якщо на нього немає скарг і є його згода та коменданта, у протилежному випадку висувається інший кандидат від міщан та ратушної старшини; коменданту забороняється «кого з мешчан... с казенными припаси в далекие отправлять места» без згоди ратушної старшини;

- обидві сторони - комендант і ратуша - повинні жити у злагоді, клопотатися збором податків, «а завистников наказывать примерно».

Це «определение» було оголошено у дворі почепської ратуші і скріплено письмовим зобов'язанням, під яким поставили свої підписи комендант майор Василь Ушаков, вїт Василь Брешков, бурмістри Павло Сочинський, Василь Столпников, писар ратуші Олексій Шлома, міщани Гаврило Журавка, Яків Трасницький, Іван Волох.

До яких же наслідків призвів цей та інші наведені документи? У Почепі фактично склалося багатовладдя. Суто міське самоврядування здійснювали вїт, 2 бурмістри, писар, підписок. Першим вїтом після відновлення ратуші став Василь Брешков, з 6.06.1744 р. цю посаду обійняв Никифор Брешков (він згадується вїтом і у 1726 р.), а останнім у книзі зафіксований Семен Столпник(ов) з 17.03.1746 р. Посади бурмістрів послідовно займали Павло Сачинський, Василь Столпников, Григорій Бовтко (з 6.06.1744 р.), Артем Пороховников, Парфен Гурута. Писарями були: Олексій Шлома, Федір Поляк (з 6.06.1744 р.), Олексій Шлома (з 13.05.1747 р.), Хома Михайлів. Посади підписків займали: Максим Волох (1742 р.), Петро Кудрицький (1746 р.), Роман Журавка (1746 р.). Міський уряд підпорядковувався козацькому, який очолював сотник Іван Губчиц. Якщо сотник був у від'їзді, його заміняв наказний сотник Микита Ботвинка (згад. 13.09.1743 р.). Городовим отаманом був Михайло Старосільський, писарями - Микита Ботвинка, Сила Самоцвіт (з 28.04.1741 р.), осавулом - Юрій Каша (з 1743 р.), хорунжим - Йосип Чайка (згад. 21.03.1743 р.). У книзі також згадується городничий Іван Сурін. Церковну владу у Почепі представляли протопоп та намісник. Паралельно цим, звичним для Гетьманщини владним структурам, у місті діяли і російські. Це комендант з канцелярією комендантського правління, канцелярія комісії економії малоросійських маєностей¹⁶, правління почепської парусино-полотняної фабрики¹⁷, придворний господар (йому підпорядковувались казенні двори та колодязь у Почепі). Це багатоголосся, зрештою, призвело у 2 пол. XVIII ст. до втрати Почепом статусу повітового міста. Воно стало володінням графа Розумовського.¹⁸

Усім цим владним структурам підпорядковувався не тільки Почеп, але й підлегла територія. Подасмо реєстр населених пунктів із збереженням тогочасної орфографії, виявлених у почепській «меской» книзі: «д. Анохов, с. Балик, с. Березовка, д. Беловск, д. Белотихово, с. Большая Деремня, с. Бабиничи, д. Близнецы, д. Будища, д. Волжин, с. Веребейки, д. Горбачи, д. Голешевка, с. Грушин, с. Димов, д. Дягова, д. Дмитров, с. Демянов, с. Елисеевичи, д. Женская, с. Жудилов, с. Заполье, д. Злобинки, с. Красний Рог, с. Карбовщина, с. Кошов, д. Колодня, с. Колочев, д. Котелки, д. Кукшинов, д. Великая Козорезовка, с. Козиловка, с. Кулнев, д. Курманов, д. Личова, слоб. Лютенци, д. Макаров, с. Михновка, с. Николщина, с. Подбелов, д. Подзоричи, с. Починки, с. Пьяний Рог, д. Полники, с. Пушкири, д. Рубчи, с. Сетолов, с. Савостин, с. Стригов, с. Супрягин, с. Синков, с. Семков, д. Трусовка, д. Титовщина, д. Чемоданов, д. Шиичи, с. Шумаров, с. Шаулин». Загалом 51 село та «деревня».

Хто мешкав у Почепі та його околиці? Це міщани, козаки, козацькі підсусідки, козацька старшина (сотники, хорунжі, осавули, значкові товариші, стрільці, отамани), ремісники (слюсарі, кравці, інтрюлігатори, іконописці, «резники», ковалі, шевці, гончарі, шаповали, калачники), купці, священики, російські чиновники, старообрядці, посполиті, абшитовані півчі, царські лакеї, російські кріпаки.

За національністю переважну більшість населення склали українці. Багато було росіян. Мешкали також євреї та вихідці з Молдови.

Більшість населення (посполиті, міщани) відносилась до категорії т.зв. описних підданих або тяглих. Вони повинні були сплачувати до російської скарбниці «годовой платеж», який

складався з раціонів (гроші на закупівлю фуражу для армії) та порціонів (гроші на закупівлю провіанту для армії), відбувати «указные» повинності, служби, «всякие мелочи», маючи право займатися відходництвом. Були особисто вільні. Володіли земельними угіддями, промислами, будинками, які могли купити, продати, заставити, обмінити, подарувати.

Оскільки тогочасне суспільство було становим, то сформувалися відповідні категорії землеволодіння.

По-перше, козацьке. До найзначніших землевласників Почепщини відносився сотник Іван Губчиць. Протягом 1741-1747 рр. він купив 10 городів, 3 двори, 1,5 млина, ріллю, покіс, 3 сім'ї російських кріпаків, на що витратив 277 рублів 20 копійок (170 рублів за кріпаків). По-друге, володіння посполитих, які склались з ріллі, сінокосів, дворових місць, гайків тощо. По-третє, міщанське (дворові місця, городи, будинки, винниці, гути переважно у межах міста).

У Почепі діяло 7 церков (Преображенська, Олександрівська, Михайлівська, Успенська, Святоархангельська, Воскресенська та Різдва Богородиці), а неподалік - два монастирі (Троїцький Костянський та Шумарівський дівочий), які володіли сінокосами, млинами, дворовими місцями тощо. Існували також володіння російської корони (сінокоси біля Речицького хутора, казенні двори у передмісті, колодязі, городи, «государев шпиталь», парусино-полотняна фабрика).

Яким чином можна було збільшити або втратити свою нерухомість і з якого віку людина ставала повнолітньою, правомочною? У Почепі - з 20 років. Нерухомість купляли, поступалися нею у рахунок боргу, передавали у тимчасове користування за певні відсотки, обмінювали, заповідали прямим нащадкам або за їх відсутності просто сусіду за умови поховання, заставляли, часто-густо продавали разом з податками та повинностями, які треба було сплачувати та відбувати з цієї нерухомості. Землю можна було втратити, якщо доведене незаконне володіння (підлог, повторна застава). Купляли її необов'язково за гроші. Можна було розплатитися натурою, побудувати хату, розчистити цілину, ріллю, угіддя; промисли можна було орендувати у комісії описних маєтностей, за що до російської казни сплачувався оклад оренди. Шахрайства з нерухомістю суворо переслідувались. Винного заарештовували в ратуші, карали багатом. Нижче ми подаємо таблицю, де вказані предмет купівлі-продажу з його розміром та вартістю.

Назва	1741	1742	1743	1744	1745	1746	1747
Город	5 р+2 осмачка* жита, 10 р., 18 р.	5 р., 4р., 10 р. (16 х 14 арш.)*. 2 р.50коп., 1 р.20 коп.	7 р., 12 р. 10 коп.	60 р.	6 р.	10,20 р.	
півгороду	7 р., 12 р.(9 х 13саж.)*						
Сінокіс	20 р., 15 р.	5 р.,30,12 р.12 р.50 коп., 10 р.	110,33 р. 50коп., 10 р.	7р.25коп., 20 р.	2 р.	25,13 р., 13 р. (з гайком)	
Двір	25,12,30, 50 р.	5р.(11,5 х 5 арш.), 30,60,20 р.	22,25,60 р.	8 р. (17х2,5 саж.), 10 р.(16х7 саж.) 23 р. (6х5саж.), 9 р.	20 р.	23,80,65р., 20 р.(з городом), 25 р.,11 р. 50 коп., 8р.(півдво-ра з городом 125х5 саж.), 5 р. (півдвора 4 х 3 саж.)	20 р.,35 р. (з сіно-косом)
Рілля, 2 городи, сінокіс	25 р.						
Сад, рілля, Сінокоси, гута	50 р.						
Рілля (півчвертки)	20 коп. (близько 10 р.)	9,11 р.	20 р.	15 р.	18 р.		
5 городів з дворовим "местом"	20 р.						

"ляда" з сінокосами	бр.+чвертка" гречки						
Городи, сінокоси, рілля (чверть чвертки)		20 р.	15 р.				
0,5 частина млина на 1 камінь	50 р.					110 р.(5-а мірка з млина на 2 каменя)	
Двір,городи,сінокоси.0,5 чвертки ріллі	5р.+10 осьмачків жита						
Хата, "амбар", "гумно", рілля, 2 городи, 2 "сіноко-си"		26 р.					
Рілля	30 р.						
0,5 чвертки ріллі, город, сінокіс		18р.+5чвертей жита. 2 чвертки вівса	20 р.			18 р.	
Двір з садом і городом		89 р.					
Рілля з городом		20 р.					
Чвертка ріллі. 2 городи, сінокіс		3 р.					
Чвертка ріллі, будинок, угіддя			32 р.			15 р.	
Чверть чвертки, 2 городи, сінокоси		10 р.			25 р.+ 12 четверте й жита		
Млин на 2 каменя			200 р.+ 10 осьмачок жита				
"верховое бортное сосновое ухожье" (13 дерев)				10 р.			
Грунт*			60 р.				
"лядо" з засівом на 1 "осмину"* жита				10 р.			
Третя чвертки ріллі з городом і				20 р			
0,5 чвертки ріллі, город, дворове "место"			10 р.				

Чвертка ріллі, городи			37,50 коп.				
3-я частина чвертки ріллі			10 р.				
3-я частина млина. "вални", двір, 2 гаї, сінокоси			150 р.				
Дворове "место"			7, 8, 20 р.	10р.(5х3 саж), 18р. (14 х 3,5 саж), 20р. (31х5х 7саж), 7р.(з хаткою), 25 р.(7 х 7 саж), 20 р.(9х5саж), 15р.(7х6, 5 саж)	4 р.(3х2 саж), 12р .	8р., 6р., 50 коп. (10х6саж), 20 р. (з садом)	
"шостка" ріллі			7 р.				
2 "шистки" ріллі			18 р.				
Чверть чвертки ріллі			16 р.	8 р.		30,15 р.	12 р.
Сінокіс на 40 возів			10 р. 50 коп.				
Сад			30 р.				9 р. (частина). 137р.(з городом, 2 "амбарами")
Дворове "место" з банею			42 р. 50 коп.				
"огородне" "место" (4х3 саж.)				5 р.			
Чвертка без треті ріллі з угіддями				25 р.			
Город, 0,5 ч. колодязя, "поддворок" (97 саж. по колу), двір (65 саж. по колу)				200 р.			
Кінь				5 р.			
4-а ч. чвертки ріллі, город, сінокіс					15, 16 р.		
Двір з пляцем					400 зол. (близько 80р.)		

Виничне "место"					25 р.		
Конопляний город, "шостка" ріллі з 20-ю долею чвертки					15 р.+4 чверті жита, 2 чверті вівса		
"огороженое место" (17х6 саж.)						12 р.	
Півсінокосу						6 р.	
Город з садом						30 р.	
З родини російських кріпаків						170 р.	
"покосное лядо" (179 x 79 саж.)						14 р.	
Винокурне порожнє "место"						35 р.	
2 "амбарних" "места"						8 р.	
Комора з "местом" (2 ¹ / ₄ арш.)						30 р.(у 1676 р. вона була продана за 5 р.)	
Город з "овощним деревом"						30 р.	
колодязь						16 р.	
Російська кріпачка з донькою							16 р.
Частка урочища							5 р.
2 чвертки ріллі							60 р.

* осьмачка $\approx$ 283 кг
аршин= 71 см
сажень =213 см
чвертка=65,5-82 кг
осьмина $\approx$ 72 кг
четверть=142 кг
чвертка ріллі = 19-22 га
треть ріллі = 7-8 га
шостка ріллі = 12-14 га.

Наведена таблиця показує, що найпопулярнішими операціями була купівля-продаж господарчих комплексів, бо саме вони в тогочасних умовах господарювання давали найвідчутніший економічний результат. Привертають увагу невеликі розміри ріллі, що можна пояснити її браком, виходячи з природних умов Почепщини та високою щільністю населення. Бідність ґрунтів зумовила той факт, що найпоширенішими сільгоспкультурами у цій місцевості були жито, овес, коноплі. Вирощувались також овочі, фрукти, гречка. Впадає у вічі висока вартість садів. Садівництво у Почепі було малопоширеним внаслідок тих же несприятливих природних умов (коротке прохолодне літо, затяжна зима). Вироблялись горілка, коноплі. Останні були основним предметом експорту протягом трьохсот років (XVII-XX ст.)¹⁹.

Основною грошовою одиницею Почепа в 40-х рр. XVIII ст. був російський рубль, який співвідносився до золотого як 100 р. до 500 зол. Використовування в цей час золотого або копи виглядає вже як повний анархізм, хоча треба зазначити, що ще у 20-х рр. XVIII ст. вони були пануючим грошовим еквівалентом. Цебто треба визнати, що процес русифікації значно поглибився. На це вказує й активне проникнення у життя почепчан російських мір («чверть», «осьмина», «аршин», «сажень»), хоча і староукраїнські залишаються в обігу. Збіжжя міряли осьмачками, чвертками, «полусамаками»; сіно - возами або стогами; горілку - «мерниками» (≈ 106,5 л). Пануючою мірою довжини був 3-аршинний сажень. Основним торговельним стандартом у Почепі була почепська колодна міра, яка дорівнювала осьмачці.

Брак ріллі спонукав почепчан будувати млини, винниці, гути, винокурні, займатися бортництвом та ремеслами. Більша частина ремісників була об'єднана у 7 цехів - шевці (14 чол.), гончарі, шаповали (28 чол.), ткачі (14 чол.), кравці (30 чол.), ковалі, калачники. Був також цех старців. Братчики опікали ту чи іншу церкву, на честь якої називали свій двір.

Почепська «меская» книга дозволяє досить повно окреслити топографію міста. В його центрі розташовувався замок («городская фортеция», «старий городок», «старое место»). Він був захищений валом, вежами - «поповичева», «роговская» (біля миколаївського шевцівського двору). В замку були «крамные ряды», Успенська церква, кравецький та старчачий двори. Поблизу міської стіни знаходився ткацький братський двір. Ці дані можна доповнити відомостями Філарета Гумилевського, який писав, що замок мав 31 вежу, 12 мідних та 7 залізних гармат, займав площу в 780 саж².²⁰ Окрім цієї фортеці, була ще «новозаведенная Александропольская» Ол.Меншиковим за часів Північної війни. С. Гатцук вказує, що вона була земляна, мала розміри 256x200 аршин і знаходилась нижче міста.²¹

Навколо «городской фортеции» розташовувався «пригородок», поблизу на р.Судость були побудовані винниці, Личинська баня (названа за прізвиськом власника). Більшість жителів мешкали у Покровській (на Покровському полі), «Замоской» слободах та у слободі за р.Немига. В «Замоской» слободі була побудована Стриженська церква, гончарський братський двір, жили ковалі. Згадуються Затинська вул. (у передмісті на Затинському полі за р.Судость), Стародубівська вул. (у передмісті, тут розміщувався гончарський братський двір), «Сраная» вул. (на ній була Михайлівська церква та двір описної почепської канцелярії), Харитонівська вул. (у передмісті), Горбачівська вул. (поблизу р.Судость, названа за прізвиськом жителя), «Бесилинская» вул. (названа за прізвиськом жителя), «Красная» вул. (у передмісті), Карпилівська вул., Трубанінова вул.

Через р.Судость був споруджений «Судовой» міст по міській греблі. Нижче міста почепчани побудували міський млин.

У Покровській слободі згадується фроловський братський двір.

Значного лиха для міщан завдала пожежа 1741 р., коли згоріло багато будинків.

Якими законами керувались почепчани у своєму житті? Це Литовський статут та інші кодекси староукраїнського права, царські та сенатські укази, звичаєве право. Як зазначалось вище, люди намагались письмово зафіксувати свої правовідносини, особливо ті, що стосувалися нерухомості, спадкування, і таким чином отримати певні гарантії на майбутнє, адже дуже часто за нерухомість розгорялась судова тяганина. Слід підкреслити, що записи робились тогочасною канцелярською мовою, у якій теж відбився процес інкорпорації української спільноти в Російську імперію. Тому ми так часто зустрічаємо на сторінках почепської «меской» книги такі російські слова як «рожь», «гумно», «оклад», «пашня», «покос», «огород», «амбар» тощо. Про поглиблення процесу розмивання староукраїнського суспільства свідчить і факт первинної реєстрації справ по успадкуванню у книгах канцелярії комендантського правління та комісії економії, а потім вже у «меской» книзі почепської ратуші.

Ми вже зазначали, що Почеп був значним торговим центром. В ньому здійснювали свої операції купці із Севська, Калуги, Брянська. В літературі зустрічаються відомості і про білоруських купців.²² Цікаво відмітити, що російські купці в Почепі не тільки торгували, але й купували нерухомість, хоча це було прямим порушенням царського указу 1727 р. та гетьманського універсалу від 19.01.1728 р., якими росіянам заборонялось здійснювати такі покупки в Україні, аби захистити інтереси місцевих міщан.²³

Як бачимо, процес ліквідації прав та свобод почепчан вже у 40-і рр. XVIII ст. зайшов дуже далеко. Тому царські укази 1750, 1760, 1764 рр. про закріплення Почепа за графом Розумовським уже не викликали такого активного супротиву почепських громадян, який ми бачимо у 1-й половині XVIII ст. Згідно з ревізією 1782 р. у місті нараховувалось 3107 чол., а значилось воно вже просто містечком Мглинського повіту.²⁴ Таким чином, можна підвести ризик під політичною історією цього староукраїнського міста, в якій віддзеркалилась загалом політична історія Гетьманщини, адже царськими указами 1764 та 1782 рр. ліквідувались усі її інститути, і вона зійшла з історичної арени, як і Почеп, перетворившись у складову частину великої європейської імперії.

Джерела та література:

- 1 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.-К., 1990.-С.88.
- 2 К истории Черниговской губернии. Сведения о м.Почепе Черниговской губернии. Черниговские губернские ведомости.-1895.-№ 587(18.08.)
- 3 Домонтович. Статистическое описание Черниговской губернии.-Спб., 1865.-С.660-661.
- 4 Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХУІІІ ст.-К.,1986.-С.97.
- 5 Там само.-С.214.
- 6 Там само. -С.121.
- 7 Кониский Г. История русов или Малой России.-М.,1846.-С.255.
- 8 Лазаревский А. Рассказы из истории Левобережной Украины XVIII века. I. Почепские козаки и Меншиков (1710-1722)//Черниговский листок - № 7(18.06.1863).
- 9 Домонтович. Вказ. праця.-С.661.
- 10 Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.-Ч., 1874.-Кн.6.-С.173.
- 11 Черниговские губернские ведомости.-1895.-№ 537, детальніше про це див.В.Горобець. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І.-К.,1998.-С.140-141,145; Н.Герасименко. Міри земельних площ Лівобережної України.-К., 1998.-С.57-60.
- 12 Кониский Г. Вказ.праця. - С.222.
- 13 Гумилевский Ф. Вказ.праця.-С.173.
- 14 Гумилевский Ф. Вказ.праця.-С.173.
- 15 Черниговские губернские ведомости.-1895.-№ 537.
- 16 Про неї дивись: В.А.Барвинский. Комиссия экономии описанных на **Е.И.В.** Маестностей; причины ея учреждения и ея деятельности//Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове.1909.-М.,1911.-Т.ІІІ. -С.306-321.
- 17 Заснована у 1726 р.
- 18 Опис Новгородсіверського намісництва (1779-1781). -К., 1931.-С.173.
- 19 Домонтович. Вказ.праця.-С.660.
- 20 Гумилевский Ф. Вказ. праця.-С.173.
- 21 Гатцук С. Остатки Меншиковой крепости.-ЧИМ.-Інв. № Ал 532/5/6.
- 22 Борисенко В. Вказ. праця -С.143.
- 23 Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського//Сіверянський літопис.-1998.-№ 5.-С.67.
- 24 Имения К.Розумовского в Черниговской губернии//Черниговские губернские ведомости.-1891 -№№ 13-18.

Петро Пиріг

3 ІСТОРІЇ РІПОК

Селище міського типу Ріпки знаходиться на відстані 35 км від Чернігова та 3 км від залізничної станції Голубичі. Свою назву воно отримало від назви струмка, який протікав через село ¹. Ще в ХІХ столітті археологи виявили на території селища поселення, датоване V - II тис. до н.е. (доба неоліту - бронзи) ².

Перша писемна згадка про Ріпки відноситься до 1607 р. У цей час один із феодалів роду Глібовичів (власників села) віддав його в заклад за 4 тис. червінців М. Бакуринському та так і не викупив³. До 1618 р. Ріпки перебували в складі Росії. Пізніше село загарбала магнатсько-шляхетська Річ Посполита. Над селянами навис жорстокий гніт. Соціальне гноблення доповнювалось національним.

У відповідь на посилення наступу польських феодалів на Україну вибухнула Визвольна війна середини ХVІІ ст. під проводом Богдана Хмельницького, в яку активно включилась і Чернігівщина⁴, у тому числі Ріпки. Завдяки відважним діям військових загонів гетьмана літом 1648 р. Ріпки, як і інші населені пункти краю, були звільнені від іноземних поневолювачів. На місце ліквідованої польсько-шляхетської адміністративної влади прийшли полки (на Чернігівщині - Чернігівський та Ніжинський), які поділялися на дрібніші одиниці - сотні. Одну із сотень Чернігівського полку складала сотня Ройська. До неї ввійшли й Ріпки.

Після Зборівського миру 1649 р. польські магнати й шляхта знову рушили на Україну. За короткий час вони зайняли майже всю Чернігівщину, повсюдно вимагаючи від селян попередньої покоры. У відповідь на повернення польських власників населення краю настирливо чинило опір. У наказі Богдана Хмельницького, виданому в травні 1650 р. на ім'я чернігівського

полковника, зазначалось, наприклад, і про виступ «своєвільних людей» у Любечі⁵, що недалеко від Ріпок.

На початку 1651 р. король Ян Казимир, керуючись рішенням сейму Речі Посполитої, що відбувся у грудні попереднього року, віддав наказ про наступ, сподіваючись на підримку литовського князя Януша Радзивілла.

Деякий час Радзивілл не наважувався розпочинати відкритий наступ на Україну, займаючи позицію очікування. Але біля того, як до нього дійшла звістка із західного фронту про перемогу шляхетського війська під Берестечком, литовський гетьман негайно виступив.

Напередодні вторгнення армії Радзивілла в Україну Небаба зосередив 15-тисячне військо біля Ріпок. Невелика сторожа (3000 чол.) зі складу Чернігівського й Ніжинського полків розмістилась на лівому березі Дніпра, в районі впадіння в нього р. Сож біля Лоєва. Тут була непогана переправа через Дніпро і не виключалась можливість використання її ворогом. Саме так і сталося.

Радзивілл спрямував до переправи 3-тисячне військо на чолі з Мирським, який несподівано вдарив по козацькій заставі. Зав'язалася нерівна битва, в якій Мирський повністю розбив козаків. Серед живих їх залишилося лише кілька чоловік. Незабаром вони прибігли в Чернігів і розповіли про все Небабі. Однак їх повідомлення виявилися недостовірними, адже козаки заявили, що «ляхів» прийшло до застави небагато. Це дезорієнтувало дії полковника і послужило фатальним моментом у подальшій долі його війська.

Небаба зразу ж рушив до Дніпра. Поблизу Ріпок відбулась кривава сутичка з ворогом. У той час, як загони Небаби боролися з авангардом Мирського, Радзивілл із частиною свого війська переправився через Дніпро, швидко зайшов у тил козацькому війську й атакував його. Зав'язався рукопашний бій, під час якого загинуло 3 тис. козаків. Смертю хоробрих поліг 26 червня 1651 р. і головний їх вагажок Небаба, показавши зразок мужності й героїзму в боротьбі з ненависним ворогом. Трапилось це так: втративши свого бойового коня, полководець кинувся було тікати, але тяжкий панцир став заважати йому. Раптом Небабу наздогнав «литвин» із хоругви мозирського старости, від якого полковник довго захищався. Тим часом підбіг ще один шляхтич. Здужати двох Небаба вже не міг. Сили покидали його з кожною хвилиною. Загрожувала небезпека потрапити в полон. Але полковник не здавався. Позбувшись правої руки, він ще деякий час оборонявся лівою, поки його не вбили⁶. Мартина Небабу за здійснений подвиг можна сміливо, без перебільшення поставити в один ряд з героями, які поклали свої голови в боротьбі за свободу. Навіть ворог був захоплений його героїзмом. Радзивілл наказав поховати Небабу і насипати на його могилі великий курган, що і було зроблено.

Як мужній воїн поліг у цьому бою і брат Небаби, загинули також керівники козаків Капуста і Кравченко. Син Небаби Андрій потрапив до рук ворога. Після звільнення з полону він з матір'ю і братом Єфремом переселився в Шаповалівку. Його спадкоємці жили в Борзенському повіті до початку XIX ст.⁷

Згідно з універсалом Богдана Хмельницького 1656 р. Ріпки були передані у володіння полковому товаришу Юрію Бакуринському і згодом стали ранговим селом (70-і роки XVII ст.).

З другої половини XVII ст. у Ріпках певного рівня розвитку досягла залізрудна промисловість. Про існування тут рудень (невеликих заводів по виробництву заліза) свідчать виявлені на місцях їх розташування шлаки, вугілля, сплави. Підтверджують це дані топоніміки (Лизунова Рудня, Грибова Рудня та ін.). У цей час тут було започатковано гончарний промисел, який особливого розквіту досяг наприкінці XVIII ст. Населення Ріпок виготовляло різноманітний глиняний посуд як для власних потреб, так і на продаж, що здійснювався у містечку щонеділі на всіляких торгах.⁸ Ярмарки у XVIII ст. тут ще не відбувались.

За даними 1783 р., у селі функціонували дві дерев'яні церкви.⁹ До нашого часу вони, на жаль, не збереглися.

У 1782 р. Ріпки ввійшли до складу Городницького повіту Чернігівського намісництва, а з 1802 р. - Чернігівської губернії.

За свідченням джерел, у 1808 р. в Ріпках нараховувалося 27 дворян (16 чоловіків і 11 жінок) і лише один чиновник.¹⁰ У 1830 р. тут проживало 98 козаків. Та основний процент населення, звичайно ж, складали селяни, яких нараховувалось 1378 осіб (704 чол. і 674 жін.).¹¹ І надалі село продовжувало належати Бакуринським.¹²

У 1840 р. в Ріпках було зведено муровану Петропавлівську церкву. Проте цей унікальний пам'ятник української культури не зберігся.

Становище селян було досить складним. Не покращила умов їх життя й реформа 1861 р. За надані наділи землі найгіршої якості вони змушені були внести викупні платежі на суму 8338 крб.¹³

Однак після реформи сталися певні зрушення в економічному становищі Ріпок. З початку 1860-х років тут почав працювати винокурний завод. Пожвавився гончарний промисел. У нову стадію розвитку вступили товарно-ринкові відносини. Щороку в Ріпках відбувалось три, а

згодом і чотири ярмарки. Було відкрито також поштову станцію, земську трикласну школу та лікарню.

1905 р. до Ріпок, як і до інших населених пунктів України, докотився відгомін січневих кривавих подій у Петербурзі. З нагоди цього в селі відбулися масові мітинги та демонстрації під гаслом «Геть самодержавство! Хай живе політична свобода!» Досить активно діяли повстанці на чолі з батраком М.І.Кедровським.¹⁴

Тяжка доля спіткала в жовтні 1905 р. єврейське населення Ріпок. У результаті погрому євреї залишалися «совершенно бедствующими и нуждающимися насущного куска хлеба».¹⁵ На зборах Городнянської повітової земської управи було вирішено надати їм певну допомогу, зокрема «уступить...накопившую пеню (за несвоечасну сплату земських поборів. - П.П.) и оклады розсрочила уплатой по частям на три года ...»¹⁶

Як свідчать документи, населення Ріпок брало участь у російсько-японській війні.¹⁷

Одне з джерел дає змогу пролити світло на соціальний склад та правове становище населення Ріпок у 1910 р. У цей час тут проживали дворяни, козаки, селяни. Загалом становище останніх було скрутним. Проте траплялися і заможні селяни, які були власниками 60 і більше десятин землі.¹⁸

У 1907-1910 рр. населення Ріпок піднімало клопотання про перейменування поселення в містечко. Однак з вини губернатора розгляд цього питання було припинено.¹⁹

У січні 1918 р. у Ріпках встановлено радянську владу. Та незабаром сюди вдерлися німецько-австрійські загарбники. Для боротьби з ними було створено партизанський загін, який згодом увійшов до Богунського полку. У січні 1919 р. діючі частини Червоної Армії визволили Ріпки від окупантів.

Після переможного завершення громадянської війни Ріпки активно включились у процес соціалістичного будівництва. З 1923 р. вони стають центром району. Завдяки самовідданій праці трудящих великі зрушення відбуваються як у сфері виробництва, так і в культурному житті містечка. За даними перепису 1920 р., тут діяли маслосімейний завод,²⁰ паровий млин.²¹ У 1925 р. в Ріпках створено городницько-овочевий кооператив, наступного року - ТСОЗ. А в 1928 і 1931 роках виникли колгоспи - імені В.І. Леніна і «Червоний маяк». У містечку діяла лікарня на 40 ліжок, два клуби, кінотеатр, у 1934 р. започатковано середню школу.

Та мирне життя мешканців Ріпок перервав напад фашистської Німеччини. 30 серпня 1941 р. німецькі загарбники вторглися у містечко і встановили «новий» порядок. Над населенням навис жорстокий режим насильства й терору. Зав'язалась запекла боротьба з ворогом. Навесні 1943 р. у Ріпках розпочав свою діяльність підпільний райком партії під керівництвом І. Шуковського. На фасаді будинку, де містився його штаб, у 1980 р. було встановлено меморіальну дошку.

На завершальному етапі Чернігівсько-Прип'ятської операції (26 серпня - 30 вересня 1943 р.) воїни 61-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта П.А. Белова зламали опір фашистів на правому березі Десни, оволоділи Черніговом і розгорнули широкий наступ, маючи на меті підійти до Дніпра, форсувати його і зайняти плацдарм на Правобережжі.

Ріпки входили в зону наступу 356-ої стрілецької дивізії під командуванням полковника М.Г. Макарова, яка входила до складу 89-го стрілецького корпусу на чолі з генерал-майором О.Я. Яновським. Ворог укріпився досить міцно, особливо в районі, де пересікалися залізниця і шосейна дорога Чернігів-Гомель на шляху до р. Дніпра. Підходи до селища були заміновані. За донесеннями авіаційної розвідки, вранці 25 вересня (о 8.30) в районі Глинки і Ріпок ворог зосередив полк своїх піхотинців і чотири танки.²² А на залізниці північніше Ріпок ворожий бронепоезд обстрілював села Буянки і Свинопухи.²³ 89 з'єднань корпусу, підійшовши об 11 год. до Ріпок, наштоткнулись на шалений опір гітлерівців, які мали в своєму розпорядженні 25 танків і понад два дивізіони артилерії. З 12 до 16 год. наші війська успішно відбили три контратаки ворога. Бійці 356-ої стрілецької дивізії обійшли Ріпки з півночі і два полки вступили в бій з ворогом на східній і південній окраїнах містечка. 336-а дивізія виступила з району сіл Вихвостів і Бурівка (Городнянський район) до с. Буянки, одержавши завдання спільно з частинами 356-ої дивізії звільнити від ворога Ріпки.²⁴ Рано-вранці наступного дня (26 вересня 1943 р.) 1183-ій та 1185-ій стрілецькі полки (командири В.Ю. Коврига та І.Ф. Самарин) 356-ої дивізії з участю 6-ої окремої Калинковицької танкової бригади очистили селище Ріпки від німецько-фашистських загарбників.²⁵

Вищий клас військової майстерності та зразок героїзму показали в боротьбі за звільнення Ріпок льотчики 78-го Червонопрапорного штурмового авіаційного полку гвардії капітан Миронов та гвардії молодший лейтенант Єсенін. На залізничній станції вони виявили два ворожі ешелони по 35 вагонів у кожному. Лейтенант Єсенін РС-ами та гарматно-кулеметним вогнем підпалив у трьох місцях ешелон, наповнений боєприпасами. Після атаки повітряні стрільці доповідали, що обидва ешелони було висаджено в повітря.²⁶

В атаку за звільнення Ріпок від фашистських окупантів піднімалися сотні і тисячі воїнів, не шкодуючи найдорожчого - життя. Багато з них в ім'я благородної справи поклали тут свої голови. Поховали їх у братській могилі, яку в 1967 р. було перенесено від будинку культури в сквер по вулиці Попудренка. Серед похованих тут Герої Радянського Союзу Микола Миколайович Васильєв (1922-1944) і Костянтин Данилович Грицинін (1905-1943).

М.М. Васильєв - уродженець м. Свердловська, гв. молодший сержант, навідник взводу протитанкових рушниць 107-го стрілецького полку 556 стрілецької дивізії. З 1942 р. - у діючій армії. Разом із своїм бойовим розрахунком один із перших форсував річку Дніпро, знищивши німецький дзот із кулеметом. Повідомив цінні розвідувальні дані про ворога, сприяв подальшому форсуванню Дніпра іншими підрозділами. Під час бою на правому березі Васильєва було тяжко поранено. Від одержаних ран він і помер 17 січня 1944 р. Посмертно йому було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

К.Д. Грицинін - уродженець села Вачнівка Чимкентської області, гв. ефрейтор, телефоніст взводу зв'язку 60-го гвардійського Кав. полку 16-ої гвардійської Кав. дивізії.²⁷ Учасник Великої Вітчизняної війни з вересня 1943 р. Протягом бою 30 вересня 1943 р. він з переднього краю підтримував зв'язок полку із підрозділами. В розпалі бою К.Грицинін гранатою знищив самохідну фашистську гармату «Фердинанд». Його було тяжко поранено. Невдовзі від ран Костянтин Данилович і помер. Указом від 15 січня 1944 р. йому присвоїли звання Героя Радянського Союзу.

На знак вшанування пам'яті загиблих воїнів на братській могилі того ж 1967 р. встановлено надгробок у вигляді бетонної скульптури скорботної матері, поставленої на ступінчастий цоколь. Могила окреслена цегляним оцентованим бордюром, зліва та справа від якого встановлені меморіальні дошки з текстом, що свідчить про поховання тут Героїв Радянського Союзу М.М. Васильєва і К.Д. Грициніна. По обидва боки могили на вертикально розміщених мармурових плитах прикріплені металеві дошки з вирізьбленими прізвищами похованих воїнів.

Напередодні 41-ої річниці перемоги нашого народу у Великій Вітчизняній війні (1986 р.) у центрі Ріпок біля будинку місцевого краєзнавчого музею відкрито пам'ятник у честь воїнів-визволителів (за участю архітектора С.П. Римар). Пам'ятник являє собою 45-мм гармату, яка височіє на цегляному оцентованому постаменті.

У селищі на розі вулиць Леніна та Радянської було відкрито і ще один пам'ятник воїнам-визволителям (також у 1986 р.). Він являє собою бойову машину - танк Т-ИС-3, встановлений на бетонному постаменті.

На фронтах Великої Вітчизняної мужньо боролись 836 ріпкинців. 473 з них не повернулись з поля бою. Крім того, 150 мешканців селища загинуло від рук німецько-фашистських катів під час окупації. З ініціативи вдячних земляків у жовтні 1967 р. в честь їх у центрі селищного парку на кургані було зведено обеліск Слави. Від обеліска відходять чотири доріжки зі сходинами, по обидва боки від яких розміщені дві бетонні плити, на яких написані прізвища загиблих. Усього вісім таких плит.

У повоєнні роки, залікувавши нанесені фашистами рани, Ріпки (з 1958р.-снт) впевненою ходою покрокували шляхом зростання сільського господарства і промислового виробництва, піднесення матеріального й духовного рівня мешканців. Життя в селищі забило фонтаном. У 1950 р. чотири місцеві колгоспи злилися в один. У 1960 - 1963 рр. вступив у дію Замглайський торфобрикетний завод. Значно підвищилась потужність льоно- і маслозаводів. У 1968 р. став до ладу Ріпкинський деревообробний завод. Значних успіхів у роботі добилися ремонтно-тракторне підприємство, автопідприємство, комбінат побутового обслуговування. В селищі діють середня загальноосвітня, спортивна та музична школи, лікарня, поліклініка, три бібліотеки, історико-краєзнавчий музей, кінотеатр, будинок культури. З 1932 р. видається газета «Колгоспне життя».

Ріпки дали людству видатного церковного діяча, архієпископа, першого префекта Чернігівського колегіуму А. Стаховського (1660-1740). Тут народилися український письменник Л.Н. Горлач (Коваленко) та відомий скульптор В.Д. Батяй.²⁸

Джерела та література:

- 1 Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. - К., 1972. - С. 562.
- 2 Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. - М., 1908. - С. 105.
- 3 Модзалевский В. Малороссийский родословник. - К., 1914. - Т. IV. - С. 74.
- 4 Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. - К., 1993.
- 5 Див.: Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII вв. - К., 1931. - Т. 1. - В. 1. (Відбитка з книги XXVI «Записок історично-філологічного відділу»). - С. 146.
- 6 Наукова бібліотека АН України імені В.Стефаніка у Львові. Відділ рукописів. - Ф. 4. - Спр. 235/II. - Арк. 78; Ф. 5. - Спр. 225/II. - Арк. 409'-410, 413'-414.
- 7 Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. - М.: В Типографии Семена Селивановского, 1830. - Ч.1. - С. 307; Дневник Станислава Освецима (в извлечении). 1643-1651

- г. // Киевская старина. - 1882. - Т.IV. - С. 334; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1965. - С. 582; Замлинский В.А. Богдан Хмельницкий. - М.: Молодая гвардия, 1989. - С. 257; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Собр. соч. - СПб: Издание общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым, 1904. - Исторические монографии и исследования. - Кн. IV. - Томы IX - XI. - С. 440.
- 8 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 322.
- 9 Там само.
- 10 Державний архів Чернігівської області. - Ф.128. - Оп.1. - Спр. 524. - Арк. 124а. (Далі: ДАЧО).
- 11 Там само. - Спр. 3329. - Арк. 43 зв. - 44.
- 12 Там само. - Спр. 10372. - Арк.92.
- 13 Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. - К., 1972. - С. 563.
- 14 Дроздов И.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции. - М.;Л., 1925. - С. 77.
- 15 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп.3. - Спр. 307. - Арк. 206.
- 16 Там само. - Арк. 206 (зв).
- 17 Там само. - Оп.2. - Спр. 166. - Арк. 4.
- 18 Там само. - Оп.3. - Спр. 584. - Арк. 34 (зв). - 35.
- 19 Там само. - Спр. 565. - Арк.87.
- 20 Там само. - Ф.Р - 942. - Оп.1.- Спр. 4085. - Арк.5.
- 21 Там само. - Спр. 4928. - Арк. 3-6.
- 22 Там само. - Ф. Р-1376. - Оп.3. - Спр. 19. - Арк.108.
- 23 Там само. - Арк. 158.
- 24 Там само. - Арк 159.
- 25 Там само. - Арк. 163.
- 26 Там само. - Спр. 27. - Арк. 45, 78.
- 27 Там само. - Арк. 40.
- 28 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990. - С. 708-709.

РОЗВІДКИ

Віталій Голець

●

КООПЕРАЦІЯ І НЕП (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Історіографія нової економічної політики взагалі, а кооперативного руху в умовах непу тим більше, має свої особливості, викликані відсутністю чіткого визначення самого змісту цього періоду вітчизняної історії, розумінням того, якою мірою обраний курс був спрямований на утворення вагової і цілісної господарської системи. Мета нашої розвідки - визначити основні напрями дослідження кооперативного руху в умовах нової економічної політики в 20-х роках ХХ ст. та показати важливість даної проблеми для розвитку економіки незалежної української держави. Серед дослідників широко розповсюдилася думка про те, що неп був вимушеним відступом радянської влади, викликаним причинами політичного характеру, що в свою чергу створило про нього уяву як про всесильний конгломерат заходів, котрі не зачіпали структурні елементи економіки¹. Неп не зміг вирішити протиріччя між плановими «командними висотами» й ринковими відносинами, ідеологічно опинившись під пресом схеми «будівництва соціалізму в окремо взятій країні», - стверджують інші². «Неп був останнім невикористаним шансом Росії потрапити до лав цивілізованих країн», - переконує професор В.М. Шейко³. В історіографії 20-х років ХХ ст. продовжує зберігатися концепція непу «як вимушеного кроку, продиктованого обставинами, і який, відповідно, в політико-ідеологічній сфері являв собою жорстокий однопартійний режим, а в економіці - адміністративно-ринкову систему господарювання»⁴.

Безпосередньо з історії кооперації непівського періоду, включаючи відношення до неї більшовицької партії та радянської держави, видано велику кількість наукових праць. Більшість із них закінчується висновками про те, що завдяки керівництву партії і держави кооперація в ці роки досягла всебічного розквіту, переросла у свої вищі виробничі форми, забезпечивши «перемогу побудови соціалізму в СРСР»⁵. Лише в останні роки висловлювалася думка про те, що вихвалення розквіту непівської кооперації стало доповнюватися критичними роздумами про зруйнування її основних форм у кінці 20-х років, а також пошуком альтернатив, які здатні б були запобігти такому зламу⁶.

Заслугує на увагу питання про кооперативну теорію в умовах непу. Воєнно-комуністичний «експеримент» над кооперацією стимулював її пошуки, які відбувалися у двох напрямках: шляхом «вдосконалення» марксистського світогляду і повернення до класичної теорії, випробуваного практикою світового кооперативного руху, в тому числі і в дореволюційній Росії.

«Удосконалення» марксистського світогляду проявилось в спробах М.Л. Мещерякова, В.П. Ногіна, В.П. Мілютіна, М.Н. Скрипника С.П. Середи із окремих цитат К. Маркса і Ф. Енгельса, ідей і директивних настанов В.І. Леніна сконструювати щось подібне цілісній теорії кооперації в умовах непу⁷. У наукових доробках зазначених авторів з'явилися статті, розділи і книги «Маркс і кооперація», «Ленін і кооперація», «Соціалізм і кооперація» тощо. Разом з тим офіційна партійна пропаганда продовжувала третирувати класичні кооперативні теорії як дрібнобуржуазні.

Зазначимо, що незалежно від позиції партійного керівництва сама ситуація запровадження непу і початку відродження кооперації на характерних для неї організаційних принципах та загальних основах не могла не сприяти підвищеному інтересу громадськості до класичних кооперативних теорій. З'являється група вітчизняних авторів, які внесли значний вклад у

розвиток світової кооперативної думки, серед них були О.В. Чайнов, М.І. Туган-Барановський, Л.В. Меркулов, С.Л. Маслов, С.М. Прокопович, В.Ф. Тотоміанц, наукова діяльність яких розпочалася ще до революційних подій⁸.

З переходом до непу видання класичної кооперативної теорії частково, в тому числі й зазначених авторів, було відновлено. У першій половині 20-х років їх праці були перевидані, а частина з них написана заново. Це був період, коли провідні спеціалісти-кооператори повернулися на роботу в кооперативні центри і спілки. Однак з середини 20-х років література спеціалістів-кооператорів, як і самі автори, незважаючи на їх спроби відстояти свої концепції, все більше почала піддаватися критиці на сторінках партійних видань. 1927 р. став останнім, коли спеціалісти в галузі теорії кооперації мали можливість висловлювати свої ідеї. В цьому році вийшло друком друге видання книги О.В. Чайнова «Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації», але вже зі значними скороченнями у порівнянні з виданням 1919 р. Не торкаючись перебігу подальших загальносоюзних проблем, зупинимося на історії вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу, яку можна умовно розподілити на чотири якісно відмінні один від одного етапи.

Перший етап - 20-і роки ХХ ст., коли про кооперативний рух писали в основному державні та партійні працівники, журналісти й публіцисти. Відсутність серед визначених дослідників професійних істориків та економістів суттєво вплинула на зміст і форму викладу матеріалу. Публікації відповідної пропагандистської спрямованості, де питання кооперації викладалися не просто популярно, а політологічно і з класових позицій, уславляли політику більшовиків і радянської держави. До таких належать праці М. Бухаріна, О. Рикова, М. Мешерякова, М. Кантора, П. Севрука, М. Власова, А. Лозового, П. Курача, Т. Охотнікова, М. Душкана. Відсутність історіографічного аналізу літератури та джерел суттєво позначилась на формі й змісті викладу матеріалу. Більше того, серед питань, поставлених цими авторами, на першому плані були одержавлення кооперативних структур та їх чітко-пропагандистська спрямованість⁹.

Разом з тим для літератури 20-х років характерна наявність значної кількості праць, де вузловими проблемами стояли питання створення й поширення кооперативної мережі серед населення, організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва, тенденцій у розвитку теорії і практики української кооперації та її періодизації. Почали початок вивченню визначеної тематики роботи А. Челінцева, М. Балабанова, П. Мохора, П. Височанського, В. Целларіуса, М. Макарова, А. Дешка, П. Пожарського та ін.¹⁰.

Етапи розвитку кооперативної думки в Україні вивчав Павло Мохор у своїй праці «Од Баліна до Леніна», він уперше серед українських кооператорів зробив спробу визначити шлях поступового поширення ідеї асоціації від західноєвропейської до української інтелігенції у ХІХ ст. Особливої уваги заслуговують висновки автора про те, що в кінці ХІХ ст. розпочався період національного відродження української кооперації, пробудження українського народу, а разом з ним і збагачення кооперативної думки ідеєю необхідності культурно-освітньої діяльності¹¹.

Важливе значення для розвитку кооперативної теорії у досліджуваному періоді мала «Коротка історія кооперативного руху на Україні» П. Височанського. Зміст та форма висвітлення сторінок історії української кооперації, обрані автором, дають можливість неупередженого осмислення такого самобутнього явища в суспільстві, як віковичного прагнення людини до розв'язання проблеми поліпшення свого матеріального становища шляхом утворення господарської, самодіяльної організації, здатної забезпечити обмін, розподіл і споживання у відповідності з основними принципами та загальними засадами внутрішнього спілчанського життя.

У 1927 р. вийшла друком монографія «Кооперація на Україні» Є. Дешко, присвячена 10-річчю встановлення радянської влади. При її підготовці використані як опубліковані, так і неопубліковані матеріали українських кооперативних центрів, а також центрального статистичного управління про соціально-економічне становище і культурно-пропагандистську діяльність споживчої, сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації¹².

В історіографії 20-х років з'явилися праці, в яких розглядаються організаційні принципи та загальні основи кооперативного руху, так би мовити, в класичному їх розумінні. До таких праць належить «Короткий курс кооперації» О.В. Чайнова, в якому підкреслюється, що в управлінні справами «кооператив влаштовується так, щоб у ньому керували не представники капіталу, не ті, хто дав більше грошей на ведення кооперативної торгівлі чи виробництва, а ті трударі господарства, для обслуговування яких виник й існує кооператив»¹³. У теорії кооперації праці О.В. Чайнова мали неабиякий авторитет і сприяли становленню кооперативного руху.

Як свідчать джерела, готуючись до написання статті «Про кооперацію», В.І. Ленін уважно читав праці О.В. Чайнова, а в кремлівській бібліотеці вождя зберігалася 7 книг вченого¹⁴. Не підлягає сумніву, що вони мали свій вплив на формування теоретичного й практичного доробку партії у вигляді «кооперативного соціалізму», альтернативного комуністичній доктрині «воєнного комунізму»¹⁵.

У статті «Про кооперацію» В.І. Ленін зробив вирішальний крок у відступі від комуністичної доктрини, змінив точку зору на кооперацію як на капіталістичну форму господарювання. Якщо суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку, а кооперація вважалася лише засобом переходу від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою колективізації сільського господарства, то уже в січні 1923 р. Ленін зазначав: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, мірою підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

В.І. Ленін у цій статті знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва у селян, і скільки б потім керівництво країною не переконувало суспільство, що колективізація є справою добровільною, йому не вдалося довести, що селянин-власник добровільно відмовлявся від свого господарства.

Ленінська концепція «кооперативного соціалізму» не була підтримана радянським керівництвом. Більше того, стаття розглядалася як методологія переходу від непу до колективізації й індустріалізації країни. «Смисл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести до комунізму»¹⁶. Як бачимо, теоретичного прориву в історії «кооперативного соціалізму» не відбулося. Не минуло й 5 років після появи статті, як всі її ідеї були поховані під запевненнями керівників держави про велике значення ленінського кооперативного плану для побудови соціалізму.

Вагомим внеском до ґрунтовних робіт з теорії і практики українського та міжнародного кооперативного руху визначеного етапу стали праці представників української діаспори І. Бородаєвського, В. Ковалю, М. Литвицького¹⁷. Окремі проблеми національного кооперативного руху розглядали Г. Айюлю та О. Бочковський, а особливості єврейської кустарно-промислової кооперації досліджував О. Мицюк¹⁸. На жаль, позитивні надбання української діаспори в розвитку кооперативного руху з політичних міркувань залишалися поза увагою радянського керівництва.

Отже, на першому етапі історії вивчення кооперативного руху автори публікацій намагалися в умовах непу пристосувати кооперацію до радянської влади, порушуючи при цьому основні організаційні принципи та загальні основи кооперативного життя.

Другий етап у дослідженні кооперативного руху в умовах непу у вітчизняній історіографії відноситься до 30 - сер. 50-х років. Масова колективізація сільського господарства й індустріалізація привели до різкого зменшення досліджень кооперації. До цього періоду належать репресії 30-х років, які розпочалися проти вчених і практиків кооперативної справи. До них належали О.В. Чайнов, М.Д. Кондратьєв, М.І. Туган-Барановський, їх послідовники в Україні О.К. Філіповський, І.П. Коротков та ін¹⁹.

У нових умовах дослідникам рекомендувалося вивчати і популяризувати колективізацію сільського господарства. У такому контексті «Короткий курс історії ВКП (б)», видрукований у 1938 р., проголошував безперспективність індивідуальних господарств і необхідність суцільної колективізації²⁰. В контексті зазначеного проголошувалися ліквідація кооперативів²¹. Перед країною поставало, на думку радянського уряду, два шляхи розвитку: об'єднання дрібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства (колгоспи) або перехід до капіталістичного способу виробництва, пов'язаного з розоренням селян, посиленням куркульства і поразкою соціалізму в цілому.

Дослідження цього періоду ґрунтувалися на догматичних ідеях «Короткого курсу», які віднині були покладені в основу всіх праць з аграрної проблематики²². Додали плутанини у цю проблему святкування 20-річчя та 25-річчя з року «великого перелому», коли в історіографії з'явилися праці, присвячені суцільній колективізації та індустріалізації²³. У цей час з бібліотек регіонів відкликалися до центру всі праці по кооперації, а кооперативний рух розглядався як шлях переходу до соціально-економічних революційних перетворень на селі. Серед дослідників зазначеної проблеми були праці І.Г. Гордієнка, А.М.Сенька, П.П. Гуменюка, М.І. Цапка, О.П.

Ярошенка, С.М. Йофе, П.О. Химича, П.І. Лященка, В.П. Данилова та ін.²⁴.

Таким чином, у визначений період, по суті, зовсім не вивчалася проблема кооперативного руху, а якщо й згадувалася окремими дослідниками, то замовчувалося її значення як стимулятора розвитку селянського господарства. Жодного нового аспекту кооперації, на жаль, дослідниками не було розглянуто.

У наступному, третьому етапі вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України припадає на другу половину 50-х - 80-ті роки. Це був період, коли критика культу особи Сталіна позитивно вплинула на якість наукових досліджень, позбавила їх не тільки цитатно-ілюстративного викладу матеріалу, але й дозволила залучити в науковий обіг значні масиви фактичного матеріалу, зробити відповідні спостереження й узагальнення. Однак глибокого аналізу всього комплексу питань кооперативного будівництва за часів радянської історії зроблено не було. Більшість досліджень рясніли ідеологічними штампами, висновками про загострення класової боротьби та про зміцнення ролі партії й держави в керівництві кооперацією²⁵. Таких недоліків не позбавлені дослідження Є.І. Пенькова, М.П. Губенко, Л.Ф. Морозова, В.І. Хоріна, О.Ф. Чумака, М.А. Турецького, К.А. Рацького, С.П. Дніпровського, В.А. Цибульського, О.С. Меркулової, М.І. Мойсеєва, В.В. Гришаєва, А.М. Фрідмана, А.Г. Григор'єва, А.П. Клімова, В.С. Ростовського, В.А. Соболева, Г.А. Бугайова, П.І. Миненка, В.В. Апотія та інших²⁶.

Серед великої кількості монографій загального характеру про перехід радянської країни до непу²⁷, написаних у визначений нами період, виділяється ґрунтовне дослідження Ю.О. Полякова²⁸. Статистичні і архівні матеріали дали можливість авторові зробити глибокі соціально-економічні висновки про стан сільського господарства та визначити причини переходу до непу. Найважливішими серед праць радянських істориків 70-х рр. стали монографії В.П. Данилова, в яких відтворено цілісну картину соціально-економічного розвитку доколгоспного господарства країни, в тому числі місця в ній кооперації²⁹. Переважна ж більшість праць розглядає кооперацію лише через призму колективізації³⁰.

Дослідження радянських істориків з розвитку кооперації у період непу, поряд з іншими проблемами радянського суспільства, підсумовані в узагальнюючих працях³¹. З другої половини 80-х рр. в історичних дослідженнях розпочався пошук шляхів виходу з економічної і політичної кризи, в якій опинилася радянська система, що й спонукало до вивчення досвіду минулого, зокрема періоду нової економічної політики³².

Окрему групу дослідників українського кооперативного руху складають історики діаспори, серед яких чільне місце належить І. Витановичу³³ та О. Моргуну³⁴. Вони вводять у науковий обіг нові, невідомі вітчизняним історикам джерела, що дозволяють зробити принципово важливі висновки щодо характеру і особливостей періодизації та темпів розвитку української кооперації.

Четвертий етап дослідження проблеми розпочався з кінця 80-х - поч. 90-х рр. ХХ ст., коли принципово були названі головні вади радянської історіографії попереднього періоду як прояви вульгарного соціалізму, заполітизованості, догматизму, описовості та спрощення. Значним досягненням історичної думки стало визнання несумісності ідеї кооперації з практикою «ленінського кооперативного плану» та запровадженням командно-адміністративних методів тиску на кооперацію³⁵.

Історико-теоретичний аспект кооперативного руху цього етапу досліджували С.В. Кульчицький, В.І. Марочко, А.Г. Морозов³⁶. С.В. Кульчицький вивчав процес заміни ринкової економіки радянським комуністичним виробництвом та наслідки, до яких вони привели, показавши спробу ревізії комуністичних доктрин у їх найвразливішому пункті - аграрних і кооперативних відносинах. Після трьох років комуністичного будівництва партія змушена була перейти до непу. Запровадження нової економічної політики не вело, вважає автор, до соціалізму, воно просто означало припинення спроб побудувати комунізм у країні з переважно селянським населенням.

В.І. Марочко досліджував проблеми розвитку селянської кооперації в Україні, хронологічні рамки якої охоплюють період з 1861 по 1929 рік. Концепцію кооперації автор розглядає як складову частину наукової теорії суспільного розвитку, що включає організаційні і соціально-економічні підвалини кооперативного руху, визначає його місце і роль у житті певних верств населення.

А.Г. Морозов вивчав історію розвитку кредитних кооперативних відносин в Україні з початку заснування товариств до фактичного їх зникнення напередодні суцільної колективізації, наголошуючи на досвіді попередніх поколінь, що має важливе значення для з'ясування суті досліджуваної проблеми.

Історію кооперативного руху в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) досліджував В.М. Половець, зосередившись на розвитку етапів її становлення, організаційних принципах, загальних основах та структурі кооперативної мережі регіону. Окремими розділами розглядаються питання відносин держави, земства і кооперації. У плані досліджуваної нами проблеми тут заслуговують на увагу теоретичні основи розвитку кооперативного руху³⁷.

Визначне місце в дослідженні історії формування та розвитку промислової кооперації належить російському історичному П.Г. Назарову, та він зосереджується переважно на загальнодержавних проблемах промкооперації³⁸.

Становленню ринкових відносин у споживчій кооперації присвятив наукову розвідку А.Ф. Шевченко. Перехід до ринкової економіки вимагав переосмислення діяльності кооперації в нових умовах і на новій основі. Заслужують на увагу висновки автора, що з «відносинами власності безпосередньо пов'язані питання демократизації економічного життя, розширення самостійності, поглиблення самоврядування»³⁹.

Дослідженню соціально-економічної природи кредитних спілок як кооперативної форми господарювання у фінансово-кредитній сфері присвятив свої монографії В.В. Гончаренко. Автор зазначає, що дискредитація кооперативної ідеї за радянських часів в очах широких верств населення призвела до втрати в суспільстві розуміння природи кооперативних організацій як «форми економічного самозахисту людей»⁴⁰. Відродження організаційних основ сільського кооперативу вивчав В.В. Зіновчук⁴¹.

Значний вклад у вивчення економіки України в період непу вніс В.В. Калініченко. Досліджуючи індивідуальне селянське господарство у 1921-1929 рр., він показав вплив непу на розвиток села, детально розглянув демографічну характеристику селянства та його працю, динаміку землекористування, забезпеченість селян худобою, реманентом і будівлями, стан землеробства і тваринництва, селянський бюджет, тобто визначив усі передумови для організації української селянської кооперації у зазначений період. Разом з тим автор привернув увагу до діяльності земельної громади, показав її великі можливості, як найпростішої форми кооперативу, у справі піднесення аграрного сектора економіки⁴². Чи не єдиним ґрунтовним дослідженням у вивченні становлення та розвитку кооперативної торгівлі в Україні у 20-і роки стала монографія В.В. Лантуха «Становление и развитие торговли на Украине в 1921 - 1932 гг.»⁴³.

У 90-х роках з'явилось ряд наукових дисертацій, які досліджують певні особливості непу та частково кооперації⁴⁴. Одними з найактуальнішими для визначеного дослідження є праці К.В. Філіппова⁴⁵, О.А. Пиріг⁴⁶. Динаміку аграрних відносин за непу та побіжно роль в них кооперації розкривають Б.К. Мигаль, Л.Ю. Бернштейн, П.П. Панченко, В.М. Мацюцький, О.І. Ганжа, Л.С. Скотнікова⁴⁷ та ін.

Визначена проблема цікавить іноземних авторів⁴⁸. Ознайомлення з їхніми працями дозволяє переглянути деякі методологічні аспекти. Зокрема, Ш. Мерль та М. Левін вважають, що непу повністю себе не вичерпав, а суцільна колективізація не була єдиною можливим шляхом розвитку країни⁴⁹.

Підсумуємо розглянуте. Упродовж 20-х - 90-х років ХХ ст. питання кооперативного руху, в тому числі і в період непу, не залишалися поза увагою вчених. Результати досліджень були враховані при розробці та прийнятті Закону України «Про кооперацію»⁵⁰. Проте всебічного, синтезованого вивчення, яке б дозволило скласти повне уявлення про кооперативні процеси та їх особливості в умовах дії ринкових законів та товарно-грошових відносин, не відбулося. Досконалого розгляду потребують як виробнича кооперативна діяльність, так і невиробничі форми кооперативних відносин. Комплексне дослідження споживчої кооперативної мережі, структури сільськогосподарської кооперації, кредитних кооперативних об'єднань, робітничої і кустарно-промислової кооперації в окремо взятому регіоні та в умовах дії ринкових відносин, хоча й обмежених непом як радянською системою, дає можливість по-новому оцінити набутий досвід минулого та визначити шляхи його запровадження. Перспективними для вивчення і запозичення досвіду уявляється, на нашу думку, проблема кооперативних кадрів в умовах непу та культурно-просвітницька діяльність кооперативної системи у цей період.

Джерела та література:

1 Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Нэп: приобретения и потери. - М., 1994. - С. 30-31.

2 Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа // Отечественная история. - 1999. - № 1. - С. 102-116.

3 Шейко В.М. Історія української культури. - Харків, 2001. - С. 207.

4 Горинов М., Цакунов С. Ленинская оценка нэпа: становление и развитие // Вопросы истории. - 1990.- № 4. - С. 20-39.

- 5 Ильин Ю.А. Отечественная кооперация: библиографический показатель литературы за 1925-1992 годы. - Иваново, 1994. - 280 с.
- 6 Файн Л.Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией // Вопросы истории. - 2001. - № 7. - С. 35-55.
- 7 Мещеряков М. Деревенская беднота и путь к социализму (О сельскохозяйственных коммунах). - Петроград, 1918. - 16 с.
- 8 Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. - М., 1989. - 496 с.; Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации России. - Иркутск, 1910. - 99 с.; Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. - М., 1919. - 320 с.; Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. - М., 1918. - 430 с.; Тотомианц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации. - М., 1918. - 370 с.
- 9 Бухарин Н. Избранные сочинения. - М., 1990. - 540 с.; Рыков А. Избранные произведения. - М., 1990.; Кантор М. Основы кооперативной политики РКП(б). - М.-Л., 1926. - 83 с.; Севрук П. Кооперация в Союзе ССР. - М.-Л., 1926. - 150с.; Севрук П. Кооперация и строительство социализма. - М.-Л., 1927. - 80с.; Власов М. Классы и кооперация в деревне СССР. - М., 1925. - 103с.; Лозовой А. Партия и кооперация. - Харків, 1926. - 124 с.; Курач П. Кооперация как форма общественного хозяйства в условиях диктатуры пролетариата. - Л., 1926. - 92 с. та ін.
- 10 Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. - Харьков, 1919. - 178 с.; Балабанов М. История рабочей кооперации в России. - К., 1923. - 240 с.; Мохор П. Од Баліна до Леніна (Етапи розвитку кооперативної думки на Україні). - К., 1924. - 106 с.; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - К., 1925. - 52 с.; Целларіус В. Сучасна українська кооперація. - Харків, 1926. - 76 с.; Макаров Н.П. Рыночное молочное хозяйство и кооперация. - М., 1926. - 233 с.; Дешко Є. Кооперація на Україні. - Харків, 1927. - 98 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. - К., 1928. - 68 с. та ін.
- 11 Мохор П. Вказ. праця. - С. 27.
- 12 Дешко Є. Вказ. праця. - С. 95.
- 13 Чайанов А.В. Краткий курс кооперации. - М., 1925. - С. 10.
- 14 Чайанов А.В. Избранные труды. - М., 1989. - 368 с.
- 15 Ленин В.И. Про кооперацію // Повне збір. тв.: В 45 томах. - М., 1964. - Т. 45. - С. 351.
- 16 Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП (б) на XIV Московский губпартконференции А.И. Рыкова. Прения по докладу. - М.-Л., 1926. - 36 с.
- 17 Бородаєвський І.В. Історія кооперації. - Прага, 1925. - 438 с.; Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. - Прага, 1927. - 46 с.; Литвицький М. Організаційні завдання сільськогосподарської кооперації на Україні. - Прага, 1928. - 236 с.
- 18 Айолло Г. Більшовики і національне питання. - Київ - Прага - Львів, 1924. - 92 с.; Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. - Подєбради, 1932. - 256 с.; Мицюк О.К. Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки. - Прага, 1933. - 135 с.
- 19 Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М., 1991. - 488 с.; Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. - Харків, 1926. - 315 с.
- 20 История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. - М., 1945. - 352 с.
- 21 Александров О. Про перехід соціалізму та про завершення побудови соціалізму в СРСР. - Харків, 1931. - 38 с.
- 22 Ангішкін І. Нова економічна політика і відбудова народного господарства СРСР. - К., 1941. - 32 с.
- 23 Победа колхозного строя в СССР. - М., 1954. - 720 с.
- 24 Сенько А.Н. Местная государственная и кооперативная промышленность в СССР. - М., 1952. - 28 с.; Иоффе С.Н. Борьба Коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928-1934 гг.). На материалах Черниговской области: Автореф. дис...канд. ист. наук. - К., 1953. - 16 с.; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. - М., 1956. - Т. 3. - 645 с.; Евенко И.А. Кооперативная промышленность СССР и её роль в производстве товаров народного потребления. - М., 1954. - 40 с.; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Нестеренко А.А., Романенко И.Н., Вирных Д.Ф. - М., 1954. - 555 с.
- 25 Трапезников С.П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. - М., 1965. - 615 с.; Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос.: В 2-х томах. - М., 1967.
- 26 Пеньков. Е. Анализ финансово-хозяйственной деятельности артелей промышленной кооперации. - М., 1960. - 172 с.; Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления Советской кооперации. - М., 1969. - 240 с.; Хорин В.И. Потребительская кооперация и её роль в коммунистическом строительстве. - М., 1970. - 98 с.; Турецкий М.А. Совершенствование товародвижения потребительской кооперации. - М., 1972. - 94 с.; Рацкой К.А. Формирование валового дохода и прибыли в потребительской кооперации. - М., 1972. - 96 с.; Днепровский С.П. Кооператоры. - М., 1968. - 383 с.; Меркулова А. История потребительской кооперации. - М., 1970. - 85 с.; Моисеев М.И. Ленинский путь крестьянства к коммунизму. - М., 1973. - 48 с.; Фридман А.М. Экономика советской

кооперативної торгівлі. - М., 1976. - 360 с.; Григорьева А.Г. Финансы потребительской кооперации (теория и практика). - М., 1977. - 176 с.; Климов А.П. Потребительская кооперация в системе развитого социализма. - М., 1980. - 270 с.; Соболев В.А. Промысловая кооперация СССР. - М., 1976. - 191 с.; Бугаев Г.А. Развитие кооперативной торговли. - М., 1981. - 214 с.; Миненко П.И. Кадры потребительской кооперации. - М., 1986. - 104 с.; Апотий В.В. Система связей потребительской кооперации в АПК. - М., 1986. - 166 с.; Першин П.М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму. - К., 1973. - 339 с. та ін.

27 История СССР. С древнейших времен до наших дней. В 2-х сер. В 12-ти т-х. Вторая серия тт. 7-12. От Великой Октябрьской революции до наших дней. - Т. 8. - Борьба Советского народа за построение фундамента социализма в СССР. 1921 - 1932 гг. / Отв. ред. Ю.А. Поляков. - М., 1967. - 726 с.; Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917 - 1970) / Под. ред. В.П. Данилова и др. - М., 1973. - 592 с.; Поляков Ю.А., Дмитренко Н.В., Щербань Н.В. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление. - М., 1982. - 240 с.

28 Поляков Ю.А. Переход к непу и советское крестьянство. - М., 1967. - 511 с.

29 Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. - М., 1979.

30 Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 - 1925). - Харків, 1974. - 167с.; Зеленин И.Е. Совхозы в первое десятилетие Советской власти 1917 - 1927 гг. - М., 1972. - 392с.; Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917 - 1929. Очерк истории. - М., 1974. - 320 с. та ін.

31 Історія селянства Української РСР: У 2-х томах / АН УРСР, Ін-т історії. - К., 1967. - Т. 2. - 534 с.; От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917-1937. В 2-х томах. - М.: Наука, 1981. - Т. 1. - Победа социалистической революции. Начало переходного периода. 1917-1927. / Под общ. ред. Полякова Ю.А. - 520 с.; Історія Української РСР. У 8-ми томах, 10-ти кн. - К., 1977.

32 Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / Кульчицкий С.В., Марочко В.И. - К., 1988. - 178 с.

33 Витанович Ілля. Історія Українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - 624 с.

34 Моргун Олександр. Нариси історії промислової кооперації України. - Мюнхен, 1966. - 270 с.

35 Бутенко В.И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е гг. // Вест. Харьк. ун-та. - 1989. - № 343. - С. 3-10.; Егоров В.Г. Кооперация: Исторический опыт развития. - Алма-Ата, 1991. - 150 с.

36 Кульчицкий С.В. УСРП в добу «воєнного комунізму» (1917 - 1920 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зошит. - К., 1994. - 141 с.; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. - Черкаси, 1993. - 275 с.

37 Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернігів, 1996. - 204 с.

38 Назаров П.Г. История создания Советской промкооперации. 1920-1923. - Челябинск, 1993. - 78 с.

39 Шевченко А. Становлення ринкових відносин у споживчій кооперації//Економіка України.-1993.-№ 9.-С. 66-69.

40 Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. - К., 1998. - 326 с.; Гончаренко В.В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи. - К., 1997. - 210 с.

41 Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. - К., 1999. - 256 с.

42 Калініченко В.В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922-1930 рр.) // Вісник Харків. ун-ту. - 1997. - № 396. - С. 124-138.

43 Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921 - 1932 гг. - Харків, 1992. - 192 с.

44 Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теорий, политики, истории в литературе 20-х - начала 30-х годов.: Автореф. дис... канд. ист. наук. - К., 1990. - 24 с.; Низова Л.В. Развитие промысловой кооперации на Украине в 20-е годы.: Автореф. дис... канд. ист. наук. - К., 1988. - 16 с.

45 Філіппов К.В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. ист. наук. - Х., 1999. - 18 с.

46 Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. - К., 2001, - 274 с.

47 Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимися крестьянством УССР в 1922-1930 гг. // Вопросы истории СССР. - 1990. - Вып. 35. - С. 56-64.; Українське село у 20-90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Берштейн Л.Ю., Панченко П.П. та ін. - К., 1998. - 124 с.; Мацюцький В.М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) // Вісник Харків. ун-ту. - 1997. - № 396. - С. 119-123.

48 Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження сучасника: Пер. з англ. - К.: Смолоскип, 1995. - 508 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: Пер. з англ. - К.: Основи, 1997. - 423 с.; Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917 - 1933. - Cambridge: Harvard University, Ukraine Research Institute, 1996. - 80 p.

49 Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1998. - № 1. - С. 118-139.

50 Закон України «Про кооперацію» // Голос України. - 2003. - 28 серпня. - С. 20-21.

УКРАЇНЬСЬКА ПОХОВАЛЬНА ТРАДИЦІЯ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВА

Динаміка щойно минулих політичних подій та їх вплив на розвиток українського суспільства, вочевидь, стимулює вихід вітчизняної гуманітаристики на абсолютно новий рівень. Наукова громада, усвідомлюючи значимість змін в Україні та власну відповідальність за їх не тільки належне, а й обережне тлумачення, намагається активно йти поряд із суспільством. Певним чином трансформація суспільства торкнулася й української історичної науки. Проте час, що спливає та віддаляє нас від подій, дозволяє ретельно та виважено підходити до їх аналізу. За таких обставин поряд із іншими складовими української історіографії, історико-біографічні дослідження також набувають прогресуючої актуальності¹.

Пропонуючи шанованому товариству звернути увагу на особу видатного, проте не загальновідомого і не дослідженого вченого, вважаю за необхідне відзначити, що навіть побіжний огляд прижиттєвих публікацій та неоприлюднених розвідок Володимира Валеріановича Данилова (1881-1970 рр.), українського історика, фольклориста, етнографа, літературознавця, дозволяє визначити його як яскравого представника когорти провінційних дослідників, що протягом багатьох років, перебуваючи в тіні грандів українського історіописання, плідно накопичували фактографічний матеріал у провідних галузях історичної науки та практично формували тло української історіографії. Наразі дозволю собі визначити провінційність Данилова переважним чином з огляду на його тривалу за часом віддаленість від усталених центрів академічної науки в Російській імперії, при збереженні постійного вектора тяжіння до таких центрів, навіть за умови їх кардинальної трансформації внаслідок революційних перетворень у суспільстві. Разом з тим треба наголосити на ключовій ролі як історичного джерела будь-якого фактичного, в тому числі такого, що певним чином (або під певним кутом зору) може бути визначений, як провінційний, матеріалу².

На особливу нашу увагу заслуговують фольклорні студії Данилова, що протягом багатьох років були центральною темою його творчих уподобань, але не були предметом аналізу науковців. Цікаво, що саме з них Володимир Валеріанович почав власну дослідницьку діяльність. Ще під час навчання в Ніжинському історико-філологічному інституті він оприлюднив «Пісні села Андреевки Нежинского уезда», що вийшли в «Сборнике Историко-Филологического Общества при Институте князя Безбородко» (1904р).

Серед інших досліджуваних компонентів багатомірної фольклорної спадщини українського народу Данилов особливо виокремлював поховальну традицію та її суттєві складові: голосіння та символічне оформлення поховальної процедури (рушники, траурні кольори, малюнки, інші символи). Названим проблемам дослідник присвятив декілька ґрунтовних розвідок, що вийшли друком у період з 1904 по 1910 рік у наукових та науково-публіцистичних часописах «Киевская Старина», «Живая Старина», «Україна». Крім того, згадана тематика саме в той час присутня в епістолярній спадщині Данилова³.

Однією з перших опублікованих розвідок, присвячених українському фольклору, була «Одна глава об украинских похоронных причитаниях», що оприлюднена 1905 року в часописі «Киевская Старина» (№ 11-12, с. 193 - 209) та видана окремим відбитком 1906 р. у Києві. Назва публікації не залишає сумнівів з приводу того, що дослідник запланував й інші глави, проте вважав за необхідне надіслати в часопис окремо вже першу - цікавий матеріал зібраний на теренах Чернігівщини мав бути донесений до суспільства.

Данилов почав свою розвідку з визначення змісту голосіння, їх генези та місця в житті етносу: «Причитания, как особый вид народной словесности, связанный с похоронным ритуалом, распространены среди всех племен - от представителей низшей культуры до высших членов индо-европейской семьи народов... Без сомнения, генезис их (причитаний) теоретически должно отнести еще к праславянской эпохе. Исторических же предшественников наших причитаний мы можем наметить уже и в Киевскую эпоху. В летописях и других памятниках неоднократно упоминаются плачи при погребении умерших. Эти плачи в таких случаях следует понимать именно в значении причитаний»⁴.

Автор наголошував, що поховальні голосіння були поза належною увагою українських етнографів, визначав, що Чубинський та Брайловський вважали голосіння одноманітними. Таке ставлення науковців до голосінь зумовило те, що в етнографічній літературі вони були

мало презентовані поміж інших видів народно-поетичних творів. При цьому науковці розглядали зміст голосінь з побутової сторони, що є, за думкою дослідника, недосконалим. Данилов зауважив, що «...интерес к народно-поэтическим произведениям не может исчерпываться одним их содержанием. Метрическая форма и та поэтическая оболочка, в которую заключено содержание, а именно - выразительные и изобразительные средства произведения народной поэзии, в своем развитии достигающая законченности и определенности поэтических образов и мотивов - все это представляет интерес не меньший, чем само содержание. Изучая народную литературу со стороны ее бытового или исторического содержания, мы знакомимся со словесными проявлениями культурных форм жизни и быта, какие переживал или каких достиг данный народ. Изучая развитие стиля и словесных образов народной литературы, мы как бы видим дух человека в его исканиях лучших, прекраснейших и совершенных форм мысли и чувства, в его стремлениях вечно вперед! ... Из всех видов народной литературы происхождение надгробных причитаний более всего покоится на непосредственном рефлексе определенного психического состояния. На причитания в их первичной формации, как на продукт сильного чувства скорби и горя, менее всего могла реагировать самосознающая деятельность интеллекта. В таких причитаниях выразилось непосредственно глубокое чувство утраты близкого человеку лица, невольно стремившееся проявиться в членораздельных звуках, так как объективированное в звук состояние человеческой психики, как бы оно сильно ни было, облегчается, как боль в крики, и при том уже не подчиняет себе всецело сознания, но уже само разумно покоряется ему. Как произведение, возникшее непосредственно под влиянием чувства, причитания в их чистом не стилизованном определенном образом виде, подобно всякому произведению первобытной поэзии, представляют из себя синкретизм впоследствии развившихся поэтических видов»⁵.

В. Данилов звертав увагу читача на тавтологічний спосіб виразу думки та на відмінності голосінь за структурою від віршів, дум. Талановитий філолог, майбутній теоретик російської граматики, визнаний в загальносоюзному масштабі, він саме на прикладі українських поховальних голосінь, структурував текст, формалізував методику його аналізу, застосовував специфічну термінологію (синонімічна та варіаційна тавтологія, синтаксична й етимологічна градація) та, нарешті, порівнював структуру і навіть мотивацію голосінь із структурою та мотивацією творів класика російської літератури І.С. Тургенєва: «Блестящий европейский-писатель XIX века, воспитанный на лучших образцах литературы, и безграмотная украинская женщина, носительница похоронной причеты, кроме своих песен не знающая другой литературы, обнаруживают одинаковые художественные стремления и находят равноценные средства воплотить в язык эти стремления. Где-то там в черном теле плакальщицы живет тот же дух, что и в белом теле писателя барина, - дух, ищущий лучших форм мысли и делающий их столь же прихотливо красивыми, как и в произведениях великого художника слова»⁶.

Зі шпальтів часопису «Україна» у 1907 р. В. Данилов звернувся до читачів з закликом збирати поховальні голосіння для майбутньої збірки, що планував видавати: «... мы обращаемся ко всем с просьбою принять участие в научной работе, а именно - в собирании украинских похоронных причитаний для задумываемого нами сборника причитаний. Составление подобного сборника было давнишним нашим желанием...»⁷.

Вмотивовуючи свій заклик, вчений акцентував увагу на тому, що «У всех народов в очень древние времена существовал обычай причитать по покойникам. Причитания существовали у древних евреев, греков и римлян и существуют у славянских народов. ...Украинские похоронные причитания существуют в народе с давних пор и известны под названиями: «тужіння», «голосіння», «плачи»⁸.

Звернення до читачів супроводжувалося ретельною інструкцією для збирачів усної народної творчості: «Причитания произносятся обычно женщинами. Поэтому поиски собирателя должны быть направлены именно в эту сторону. При этом надо заметить, что причитания представляют из себя импровизации и лучше удаются тем женщинам; которые отличаются более высоким поэтическим развитием. Таких и надо искать на селе»⁹.

Майбутній збирач голосінь повинен бути озброєний методичним інструментарієм, і Володимир Валеріанович пропонував своєму уявному послідовнику методику формування джерельної бази. Знайшовши знавця пісень, казок, голосінь, дослідник має зацікавити його духом змагань, демонструючи своє власне володіння усною народною творчістю. «Кроме того, часто чтение из книг песни, сказки и пр. придает этим произведениям авторитетность в глазах простолюдина, носителя народной поэзии, который не ценит их ни во что в своем будничном деловом быту, и тогда он, почувствовав важность их, соглашается изложить то, что хранится в его памяти»¹⁰. Необхідно знати мову тієї місцевості, де досліджується етнографічний матеріал, а також вміти розмовляти із звичайним селянином, щоб викликати довіру до себе; не можна переривати людину, краще попросити повторити ще раз, з метою перевірити правильність

занотованого.

В. Данилов згаданим зверненням до громади про збирання поховальних голосінь намагався неординарним способом спрямувати зусилля науковців та аматорів на накопичення відповідної джерельної бази наступних досліджень.

Порівнянню смерті з весіллям в голосіннях В. Данилов присвятив окрему розвідку, видану в часописі «Україна» в 1907 р., «Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях». Загальний інтерес до поховального обряду та його порівняння із іншими, так званими граничними станами людини, в даному випадку з весіллям, є притаманним для слов'янської народної поезії. Данилов відзначав поширеність такого порівняння в українських голосіннях, де воно ніби вплетене в поховальний обряд. В працях Г. Милорадовича, що входять в збірку етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західному краї (Киевская Старина. 1889. Т. XXV), дослідник знайшов описи поховання дівчини та парубка, що супроводжувалося яскравими голосіннями матерів, сестер, заручених, товаришів та інших: «Як умирає дівчина її одягають так, як це треба робити на весіллі; убирають у намисто, сережки, каблучку і перев'язують руку рушником; голову її квітчають, як на весіллі; роблять гільце з сосни, уквітчане квітками калини, барвінку, житом, просом та ячменем і становлять на столі. Гільце, як спускають дівчину у могилу, кидають туди ж за нею. До хреста, що звичайно несуть попереду погрібового походу, прив'язується рушник, а до корогов хустки. Дівчата, що несуть труну і віко од неї, перев'язують собі руки низками красного намиста. Одному парубкові перев'язують руку хусткою і одягають на перст каблучку: цей парубок заступає молодого»¹¹.

В. Данилов активно рефлексував з приводу виникнення та співіснування обрядів, як ланцюгів символічних дій, що супроводжували смерть та весілля. Вчений намагався дослідити залежність обряду та голосіння, проникнення весільного обряду в погребовий ритуал та погребове голосіння: «Ми повинні признати незалежність голосіння од обряду і навпаки, бо неможливо доміслитись, щоб, з одного боку, обряд впливав на голосіння пізніше, ніж сама думка порівняння смерті і весілля могла незалежно од обходу виразитись в голосіннях, і щоб, з другого боку, усні образи голосінь могли впливати так міцно на обряд після того, як вони вже цілком скомпонувались, а погребовий обхід ще ніяк не міг присвоїти елементів весільного ритуала. В основі обряду і голосінь лежить одна думка: замість весілля постав погрібовий похід, - і ця думка зрівняла похорон і весілля і створила порівняння смерті з весіллям в голосіннях.

Таким чином, в голосіннях це порівняння виявилось не під впливом обряду, а є самостійним образотворчим засобом. Образна доцільність цього порівняння полягає в тому, щоб жвавіше і яскравіше висловити думку про лиху долю, що спіткала дівчину чи парубка, яким треба було вже йти до шлюбу, а не в яму, для яких дружки повинні були б співати веселі пісні, коли це над ними співають сумні. Думка, що смерть спіткала небіжчиків дуже рано, повинна була навести на це порівняння, яке підсилює значення самої думки. Так і Володимир Мономах, жалкуючи про смерть свого сина в листі до Олега Рязанського, нагадував весілля сина і казав, що «синову він обняв би і оплакав би її і весілля їх замість весільних пісень»¹².

Привнесений козацтвом до загальної української етнічної традиції червоний траурний колір, В. Данилов вважав особливою ознакою героїчного буття українського козацтва зокрема та українського суспільства взагалі. Червона підбивка козацького жупана слугувала покривалом вмираючому козакові і така траурна традиція долучала кожного українця до героїчної історії власного народу.

Питання червоного трауру в Україні «...выдвигается в круг этнографических интересов не только фактами малорусского народного похоронного обряда и народной поэзии, но также фактом сознания образованных слоев малорусской народности, что красный цвет - есть траурный малорусский цвет. Поэтому, когда бывает желательно придать малорусский оттенок чьему-либо погребению, гроб покойника покрывается красным сукном. Так было, например, во время проводов тела поэта Шевченки из Петербурга под Канев, Киевской губернии». А далі він додавав: «что касается жизни народа, то в народной поэзии и живом обряде мы встречаем, если не с ясно выраженным сознанием, что красный цвет - цвет печали и горя по поводу смерти человека, то, по крайней мере, с фактами, указывающими на красный цвет в случаях смерти и погребения. Так, в Старо-Константиновском уезде, Волынской губернии, во время выноса покойника, ворота дома перевязываются красным поясом. В Лебединском уезде, Харьковской губернии, при погребении девушки ее подругам, несущим гроб, повязывают руки только красными лентами. Красный цвет встречается также в описаниях смерти и погребения казаков в народных песнях»¹³.

Червоною китайкою чумаки та козаки вкривали тіло загиблого товариша. Тобто не тільки на війні, а й в умовах мирного життя, українці вважали червоний колір головним траурним кольором. Витоки такого обряду Данилов намагався шукати в різних стародавніх традиціях. Зокрема, на його думку, праарійські уявлення про смерть ототожнювали її із заходом яскраво-червоного сонця. Сонце ховається ніби в землю, і людина обгорнута червоною китайкою

«іде» в свій останній шлях до землі. Окрім вищезазначеного варіанту, Данилов припускав можливість продовження українцями поганської традиції віри в силу вогню та спалення померлого. Поряд з тим дослідник дійшов висновку, що ритуальні форми залежать не тільки від уявлень про життя та смерть і релігійних вірувань, тобто психічних факторів, а й переважним чином від умов реального життя, що встановлюють певну необхідність.

У костюмі козаків червоний колір активно використовувався. Сіра шапка мала червоний верх, сині жупани мали червоні одвороти на рукавах або червону китайку підкладку, паси були також червоні. Під жупан козаки одягали черкеску червоного кольору. Чоботи також були червоні: «Красная китайка от подкладки жупанов или даже с их верха и употреблялась, как видно на примерах из дум, на те или другие надобности во время походной военной жизни. Естественно, что та же красная китайка шла также на обертывание трупов казаков, убитых во время похода. Самый же жупан сохранялся и переходил к другим казакам, о чем например, говорится в думе про Феодора Безродного, который всю свою одежду и амуниции передает джуре. Поэтому изыскатель запорожской старины Д. И. Эварницкий находил еще в 70-80-ых годах у жителей Екатеринославской губернии старые запорожские жупаны.

В. Данилов намагався пояснити причини побутування такого звичаю: «Можно говорить положительно о том, что обычай употребления красной китайки для накрывания и обертывания трупов стоял в прямой связи с цветом материи, которая преимущественно шла на верх или подкладку жупанов. Но этот обычай в силу такой зависимости от одежды и не мог быть постоянным, устойчивым. Однако, вследствие более или менее частной повторяемости случаев обертывания и покрывания трупов казаков, убитых в походе, красною китайкою, оторванной от одежды, могла образоваться известного рода ассоциативная связь между представлением смерти и красного цвета, и последнему в сознании казаков могло придаваться сословно-ритуальное значение. Слабые отзвуки этого наблюдаются в некоторых местах в современном похоронном обряде. Обычай мог иметь место только среди казаков, носивших определенную одежду. В похоронах же чумаков, как о том говорят отрывки, приведенные из чумацких песен, мы уже встречаемся не с красною китайкою, а с рогожею, которая была для них во время перездов по степи самым удобным материалом, в который можно было обернуть труп для погребения. Как для казаков единственным материалом для этого служила китайка, чаще всего красная. Впоследствии же, когда, упоминая о красной китайке в описание смерти казака, становятся простым поэтическим мотивом, более или менее устойчивым, как таковой, он переходит также в чумацкие песни. В настоящее время красный цвет, вообще, отсутствует в малорусском похоронном обряде, как отсутствует он и в одежде современных малороссов, и при погребении употребляется обычное в их обиходе белое полотно или коленкор»¹⁴.

Цікавою є рефлексія В. Данилова щодо місця українського рушника в житті народу, а особливо у весільному та поховальному обряді і нібито підказував, де саме можна віднайти ці речові джерела: «В малорусских церквах обычно имеется довольно много «рушников»-вышитых полотенец, так как рушник, которым при погребении покойника обвязывается крест, несомый впереди процессии, поступает в собственность церкви. Здесь они служат для вытирания священных сосудов, иногда для украшения икон, что очень принято в Малороссии, и для вытирания рук священника. Так как лишек поступающих в церковь рушников не идет никуда в дело, то старосты продают их. Поэтому, если бы кто захотел собрать коллекцию украинских рушников, тот пусть не тратит времени на поиски их у частных лиц, а обращается в церкви, там он найдет большой выбор образцов украинского орнамента.

Він також звертав увагу на поліфункціональність рушників, відзначав практичне ставлення українців до їх придбання або виготовлення в залежності від призначення: «Иногда старосты устраивают как бы маленькие ярмарки для продажи рушников. Они развешивают их на «цвинтаре», церковном погосте, и тут собираются дивчата посмотреть, прицениться и при случае купить. Каждой дивчине, которая уже ожидает к себе «старостов» - сватов, необходимо иметь несколько рушников, чтобы повязать ими старостов при сговоре если она согласится выйти за их «князя», молодого и бояр на «весилли» - свадьбе. Поэтому первая забота всякой девушки заработать себе на рушники, если ей не могут купить их ее родители. Церковные рушники, уже бывшие в мойке, что особенно понижает в глазах дивчат ценность рушника, стоят дешевле, чем на ярмарке, и потому раскупаются охотно. Таким образом, один и тот же рушник то является принадлежностью погребального обряда, то красуется на иконе и особенно часто на плащенице, то лежит до поры до времени в скрыне у девушки, то окружает стан молодого на свадьбе, чтобы когда-нибудь украшать на его же погребении крест и затем снова возвратиться в церков. Вероятно, некоторые рушники не один раз совершили этот круговорот, как можно судит по тому, что на двух рушниках мне попались вышитые годы: 1850 и 1879»¹⁵.

Володимир Валеріанович вів мову про надзвичайно особливе місце рушника в житті українського суспільства. Для визначення циклічного процесу «співіснування» рушників та людей Данилов вживав досить своєрідний термін - «круговорот», який доволі коректно

віддзеркалює ту роль, що їй відіграв рушник у житті народу. Від народження до смерті рушник супроводжував тим чи іншим чином людину, що визначала його символічну дію в обрядовій традиції українського суспільства як беззаперечно значущу складову.

«Связь рушников с церковными обрядами и вообще церковью, - писав дослідник, - значительно отразилась на их орнаментации. Так, например, многие из них имеют вышитые изображения церковей старинной украинской архитектуры. На узорах обыкновенно встречается так называемая «однобанна», однокупольная церковь с тремя основными срубами и тремя верхами. О такой именно церкви поётся в народной песне:

Церкву збудую з трома верхамы,

З трома верхамы, з двома оконци.

(Головацкий: Писни Галицкой Руси, № 48.)

Церкви вишиваються на обох кінцях рушників по три-чотири подряд. Сюда же надо отнести изображения дароносиц, встретившиеся мне на одном из рушников, и вообще частые вышивки в форм креста. Вероятно, также под влиянием религиозной жизни нашел широкое распространение на рушниках и вообще в украинском орнаменте, двуглавый орел, встречающийся даже на сусальных пряниках. В эпоху борьбы за православие, надо думать, двуглавый орел, герб православного Московского государства, был как-бы символом национальной веры»¹⁶.

Діяльність В. Данилова на полі дослідження української фольклорної традиції, спрямована на подолання історичної, мовної та соціальної дистанції, що віддаляє дослідника від безпосереднього фольклорного джерела. Вчений намагався винайти та донести до читача, фахівця або аматора яскраві зразки народної культури, що, без сумніву, стануть у пригоді і нам, нащадкам талановитого науковця - Володимира Валеріановича Данилова.

Джерела та література:

1 Дивись: Решина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. - М.: РГГУ, 1999. - Вып. 2. - С. 76 - 100; Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. - Д., 2003. - 318 с.; Онопрієнко В.І. Біографія вчених: специфіка, завдання, досвід // Українська біографістика. Збірник наукових праць. - К.: РІО, 1999. - Вып. 2. - С. 49 - 53; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис.... канд. іст. наук. - К., 2003; Барабаш Н.О. Рід Белозерських та культурний світ України XIX - поч.. XX століття: нові методологічні підходи: Автореф. дис.... канд. іст. наук. - Д., 2004. та інші.

2 Принагідно зауважу, що в сучасній російській історичній науці приділяється значна увага процесу становлення звичайного історика в російській провінції, який разом зі столичними стовпами історіографії створював оригінальну наукову гуманітарну інфраструктуру країни. (Дивись: Бердинских В. Уездные историки: Русская историография - М.: Новое литературное обозрение, 2003. - 528 с.). На жаль, українські дослідники історії історичної науки ще тільки починають підходити до вирішення проблем під таким кутом зору.

3 Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. - Д., 1997 - Вип.1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. - С. 152 - 153.

4 Одна глава об украинских похоронных причитаниях // Киевская старина. - 1905. - № 11-12. - С. 193.

5 Там само. - С. 194.

6 Там само. - С. 209.

7 Данилов В. Обращение к читателям о собирании украинских похоронных причитаний // Україна - 1907. - Т. III. - Кн. 1 - 2. - Ч. 1. - С. 225.

8 Там само. - С. 225.

9 Там само. - С. 226.

10 Там само. - С. 227.

11 Данилів В. Порівняння смерті і весілля в українських погібових голосіннях. // Україна - 1907. -Т. II. - Кн. 3. - Ч.1. - С. 351.

12 Там само. - С. 355.

13 Данилов В. Красный траур в малорусском похоронном обряде // Живая старина. - 1909. - Вип. 4.- С. 31.

14 Там само. - С. 35.

15 Из народной жизни в Малороссии. Игрище. Церковные рушники. Упруги и дни // Живая старина. - 1909. - № 1. - С. 38 - 39.

16 Там само. - С. 39.

●

**«ПРАКТИКУЮЧИЙ ПОМІЩИК»:
ЖИТТЯ, ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
В. В. ТАРНОВСЬКОГО - СТАРШОГО НАПРИКІНЦІ 40-х -
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 50-х РОКІВ XIX ст.**

Вивчення українського дворянського ліберально-демократичного руху першої половини XIX ст. - один з актуальних напрямків сучасної історичної науки. Він дозволяє дослідити участь у цьому процесі представників дворянських родин - нащадків козацької старшини, значна частина яких була біля витоків українського національного відродження. А такі відомі суспільно-політичні діячі, як Василь Васильович Тарновський - старший, грали помітну роль у підготовці та проведенні демократичних реформ 60-х рр. XIX ст. Наукових досліджень, присвячених життю та громадській діяльності В. В. Тарновського - старшого напр. 40-х - середині 50-х рр. XIX ст., майже немає. У попередній нашій публікації на сторінках журналу «Сіверянський літопис» нами було зроблено невеличку розвідку про життя та суспільну діяльність В.В.Тарновського в молоді роки [17]. У публікації мова йшла про особливості формування світогляду В.Тарновського в період навчання в Ніжинському лицей князя Безбородька та Московському університеті, а також у період роботи в одному з осередків польського національно-визвольного руху в Житомирі одразу після польського повстання 1830 - 1831 рр. У 1834 р. з Волинської губернії на рідну Полтавщину В. Тарновський повернувся вже як людина з повністю сформованими поглядами, досвідом наукових досліджень у таких галузях, як статистика, економіка, юридична наука, історія права. До того ж після смерті батька та матері в 1835 р. він став старшим у сім'ї, керував не лише невеликими маєтками родини, а й мав піклуватися про своїх братів та сестер. Тому в нашій публікації спробуємо дослідити життя та громадську діяльність В.В.Тарновського в період його життя з 1834 до середини 50 - х рр. XIX ст., стосунки з родичами та друзями. Головною джерельною базою статті є родинний архів Тарновських, значна частина документів якого нами репрезентується вперше.

З листів лицейського друга В. Тарновського М. В. Гоголя відомо, що останній бачив себе та свого друга викладачами щойно відкритого Київського університету св. Володимира. Однак проти них був попечитель Київського навчального округу фон Брадке, а також сама ситуація в університеті. 7 серпня 1834 р. М.Гоголь написав В.Тарновському: «Ну какой сволочи набрали в наш киевский университет! Мне даже жаль бедного Максимовича, что он попал между них! Можно ли это! Новый университет! Тут бы нужно стараться, пользуясь этою выгодною, набрать новых профессоров, а вместо этого набрали старой плесени из глупого Кременецкого лицея. Я сам было думал в Киевский университет, да к счастью не сошелся с Брадке...» [8,627]. Восени 1834 р. М. Гоголь таки радить В.Тарновському їхати до Києва, йому не подобається, що той збирається до Ніжина: «Да, что тебе за охота думать о перемещении в Нежин? Охота же возиться с этой дрянью (далі він називає викладачів)...» [628]. 22 січня 1835 р. М. Гоголь писав М. Максимовичу, ректору Київського університету, про В. В. Тарновського: «...нельзя ли как-нибудь переташить його в университет?...ты будешь им доволен...» [8,628]. М. О. Максимович запросив В. В. Тарновського на посаду ад'юнкта російської словесності, але фон Брадке не затвердив його на цій посаді. Влаштуватися на роботу викладача В.Тарновському не судилося.

У 1836 р. він одружився з Людмилою Володимирівною Юзефович, сестрою Михайла Володимировича Юзефовича, який став помічником попечителя Київського навчального округу. У В. В. Тарновського з'явилася реальна можливість влаштуватися на роботу в університет, але він вже ніколи не повернувся до цієї ідеї, тому що займатиметься зовсім іншими справами: перетвореннями в економіці сільського господарства та зміною відносин між селянами та їх власниками - дворянами. В. В. Тарновський з 1835 р. залишає державну службу, обирає господарчу діяльність - стає практикуючим поміщиком.

Треба зазначити, що серед родичів та друзів В. В. Тарновського, теж поміщиків, було чимало людей з доброю освітою, ліберальними поглядами на життя. Деякі з них займалися етнографічними дослідженнями, вводили передові методи ведення господарства, мали в своїх маєтках заводи, відкривали школи для селян, займалися благодійною діяльністю. Тому у В.В.Тарновського були однодумці та помічники. Після повернення з Житомира він налагоджує маєток Антонівка в Пирятинському повіті Полтавської губернії, який після смерті Г.Ф. Тарновської став спільною власністю чотирьох її синів та п'яти дочок, одна з них, Марія, вже була за М.Олександровичем.

Брат Василя, Микола, помер в 1840 р. неодруженим, другий брат, Яків, з 1842 р. по 1854 р. служив на військовій службі, брат Михайло жив в Антонівці, але з 1869 р. постійно мешкав за кордоном [11,37]. На піклуванні В. В. Тарновського були чотири неповнолітні сестри: Ганна, Надія, Юлія, Емілія, за документами - Євфимія [1]. Значну матеріальну допомогу у вихованні братів та сестер В.Тарновського надав двоюрідний брат його батька Г. С. Тарновський, на той час вже багатий поміщик, меценат та благодійник. Він оплатив навчання Якова та сестер В.Тарновського, неодноразово допомагав самому Василю Васильовичу, якого цінував як знавця права та господарства, хоча не завжди розумів свого племінника.

Г. С. Тарновський запропонував йому керувати усіма своїми численними маєтками. Місцем постійного мешкання подружжя Василя Васильовича та Людмили Володимирівни Тарновських стала садиба Потік, що належала Г.С.Тарновському. В своєму маєтку Антонівка та маєтках Г.С.Тарновського Василь Васильович буває постійно, контролюючи господарську діяльність, а також проводячи там статистичні та інші наукові дослідження. Спостереження В.Тарновського і зараз є цікавими джерелами нашої історії. Так, ним було зроблено опис села Антонівка у вигляді статистичних таблиць [1]. Спочатку свою методику ведення господарської діяльності він записує у вигляді нотаток: «На что надо обратить внимание при объезде Белоцерковской экономии [35, 61 - 61], «Вопросы при ревизии имения» [35,64 - 65], в яких планувалося проаналізувати загальний стан маєтку, в тому числі земські питання, скотарство, винокуріння, систему управління, становище селян, а також обов'язково - проект поліпшення господарства та життя селян.

На початку 50-х рр. XIX ст. В.Тарновським розробляються правила управління поміщицьким господарством [35, 82-83], у тому числі окремо по найпродуктивніших, з погляду товарного виробництва, маєтках: 15 грудня 1844 р. ним написані правила управління Потоцькою економією [], Парафіївським господарством [10,26]. Село Парафіївка було в повній власності Г.С.Тарновського, мало різні галузі господарства ще з часів попереднього власника графа П.О.Рум'янцева-Задунайського: заводи племінної худоби, пасіки, ін. В.Тарновський запропонував поділити територію на 4 економії: Власівку, Парафіївку, Западню та Рожнівку на чолі з помічниками прикащика. Це дало значний економічний ефект. Не випадково на початку 50-х рр. XIX ст., коли канцелярія Чернігівського губернатора за розпорядженням Міністерства держмайна збирала відомості про зразкові маєтки, було визнано, що маєток Г.С.Тарновського Кошари завдяки «просвещенной деятельности» власника «перебуває в такому «благоустроенному» господарському стані, що може слугувати прикладом для інших» [2,16].

Аналіз господарчої діяльності маєтків дозволив В.Тарновському правильно організувати ведення господарства та отримувати прибутки навіть в умовах кріпосного права. При тому він використовує досвід свого батька та сусідів. Так, доходною частиною поміщицького господарства того часу було вирощування тютюну. В родинному архіві Тарновських зберігся цікавий документ, назву якому дав сам В.Тарновський: «Выписка из замечаний моего отца о времени начала работ для обработки табака Полтавской губернии Пирятинского уезда села Антоновка»[18] у документі записані дані про початок сіви та рубки тютюну за період з 1814 по 1832 рр. у вигляді таблиці. Продаж тютюну на той час давав значний прибуток, в довідниках того часу можна прочитати: «Лучший табак махорка разводится в м.Сребном (известен у торговцев под названием Серебрянка, также в с.Рудовка. Отправляется в Ригу, Санкт - Петербург, Польшу, Сибирь» [10,129]. Село Рудовка знаходилося також у Пирятинському повіті та належало рідному братові батька - Петру Васильовичу. В маєтках Тарновських вирощували інший відомий сорт тютюну - рубанку, реалізація якого давала також чималий доход. Пам'ять про це збереглася у топонімі: одна з залізничних станцій біля Бахмача має назву Рубанка.

У нотатках В.В.Тарновського зустрічається чимало господарчих записів та виписок про скотарство, розведення коней [10], винокуріння, в тому числі про виробництво вина з картоплі автор записує технологію виробництва спирту) [10], влаштування лісозахисних смуг та відновлення лісів, що на той час по-хияцьки вирубувалися, нові технології дбжільництва, ін. Його цікавлять добрива, знаряддя праці, механізми, машини, якість насіння, промисловства та ін. []. Він пише «Замечания о разных способах пользования землею в Полтавской та Черниговской губерниях» [18,2], починає кілька праць: «О состоянии сельского хозяйства в Малороссии» [18,9], «Малороссия моего времени» [19]. У чернетках можна прослідкувати думку автора, який намагається розкрити причини, що заважають подальшому успіху розвитку господарства, думки про виробників сільської продукції та відносини між ними. У вступі до праці «Малороссия моего времени» В.Тарновський коротко аналізує структуру роботи: загальні поняття та зміни, які відбуваються та їх причини, розглядає питання «о различии в превращении различных классов», «про влияние, которое имеет и может иметь богатый малороссийский помещик на окружающее его общество», про становище жіноцтва в Малоросії.

Серед документів з архіву В.В.Тарновського є «Хозяйственный катехизис для Киевской губернии» [18,8], в якому по параграфах розписано систему розподілу землі, її розміри, кількість посівів, добрива, знаряддя праці, обробка пару, землі під озими, денні уроки під час обробки

землі, якість насіння, надається таблиця посівів (рослина, кількість насіння на десятину, час сівби, початок збирання), також заготівля сіна та збирання врожаю. В. В. Тарновський працює над програмою господарчого опису Малоросії [18], яку включив до праці «Малороссия моего времени». В цей час ним було визначено роль поміщика в організації маєткового господарства, залежність селян від своїх власників. За своїми поглядами він сам себе відносить до емансипаторів (від лат. emancipatio - звільнення) - прихильників звільнення селян від кріпосної залежності. Результатом досліджень впровадження кріпацтва на українських землях стала його стаття «Юридический быт Малороссии» [13] в «Юридических записках» в 1842 р., які видавав його лицейський та університетський друг і однодумець Петро Григорович Редкін, відомий та впливовий вчений, юрист та державослужбовець. У статті йшла мова про поступовий перехід українського селянства в кріпацтво та рабський стан. Невипадково вона була популярна серед кирило - мифодіївців. У протоколах допитів учасників товариства є конфіскований лист М.І.Гулака до О.В.Марковича від 5 лютого 1846 р., в якому згадується зустріч М.Гулака з В. Тарновським у В.Білозерського: «У Василя Михайловича застала я опять Тарновского и имел счастье слушать превосходную его статью о крестьянстве в Малороссии, постепенный переход из вольного состояния в безусловное рабство, прежние патриархальные отношения помещиков и подданных и ужасающие картины современного изуверства - все это изображено с такой верностью, согрето таким теплым чувством, переметано с взглядами столь светлыми, что и строгий критик останется в восхищении от этого очерка» [4,86].

Взаємини двох друзів - В.Тарновського та П.Редкіна можна прослідкувати в документах епістолярію родинного архіву Тарновських. Збереглося близько 60 листів з 1828 по 1866 (рік смерті В. Тарновського). У листі від 20 березня 1844 р. читаємо: «И ты нужен своим соотечественникам, полно, брат, скромничать... Теперь ты имеешь огромный круг практической деятельности обширную сферу для наблюдений» [36,1]. Там же П.Г.Редкін нагадує про те, що В.Тарновський повинен написати другу статтю про малоросійський юридичний побут. Термін «юридичний побут» на той час використовували в значенні «кріпосне право». В листі від 20 жовтня 1844 р. П.Редкін повідомляє В.Тарновського: «Мысли твои сообщил господину Кавелину, преподавателю истории русского права...» [36,9]. З їх листування за 1844 рік відомо ще про один проект В.В.Тарновського-старшого - видання українського журналу.

Програму малоросійського журналу В.В.Тарновський - старший розробив ще в 1828 - 1830 рр., цей проект вперше був опублікований нами в журналі «Грані» [ ]. Нагадаємо, що проект передбачав видання історичного та літературно-художнього часопису, в якому будуть друкуватися матеріали про історію, етнографію України, а також по сільському господарству, промисловості, природознавству [21]. На думку автора, журнал повинен був стати осередком громадсько-політичного життя України, навколо якого можна буде зібрати найкращі уми українського суспільства: науковців, письменників, чиновників, передову частину дворянства, тим самим згуртувати зусилля передової частини українського суспільства. В другій половині 1844 року В. В. Тарновський порушує клопотання про видання журналу. В листі другу від 20 жовтня 1844 р. П.Г.Редкін пише: «Секрет твой от издания записок о Южной Руси для меня свят, хотя трудно мне не проговориться...» [36,9]. Далі він аналізує програму журналу В.Тарновського, з чого можна зробити висновок, що в основному В.В.Тарновський залишив варіант програми 1830 р. В листі від 11 грудня 1844 р. П.Г.Редкін радить запросити до участі та роботи в журналі «...Погодина, Бодянского, Кавелина, Буслаева, Петра Киреевского...» [36,10], які вже на той час були відомими діячами гуртку слов'янофілів, прихильником їх поглядів був й сам В.В.Тарновський. Тон листа: «...надобно вам завербовать...» - свідчення того, що навколо Василя Васильовича вже почали згуртовуватися представники демократичного напрямку українського суспільного руху, серед яких було чимало майбутніх учасників проведення демократичних реформ 60-х рр. XIX ст.

Як відомо, В.В.Тарновський на той час ще не отримав спадщину Г.С.Тарновського, відомо також, що саме в цей момент Г.С.Тарновський намагався юридично оформити документи на передачу майже усіх своїх маєтків на влаштування медичного факультету університету св. Володимира у Києві. Тому, вирішуючи питання про видання журналу, В.В.Тарновський знав, на які саме кошти він його буде друкувати. На жаль, ми цього поки що не знаємо. Можна лише припустити, що кошти могли надати близький друг В.Тарновського та сусід по маєтку Г.П.Галаган, сам Г.С.Тарновський або В.В.Тарновський вже мав доходи з правильно організованого господарства у своєму маєтку. З архівних документів нам відомо також, що в 1844 р. указом Синоду по зверненню архієпископа Полтавського і Переяславського Гедеона за значні пожертвування на користь Покровської церкви с. Антонівка В.В.Тарновському було оголошено благословення Синоду [23,7], отже, гроші у В.В.Тарновського на той час вже могли бути, але причина, за якою журнал не було зареєстровано, поки що невідома. Можливо, справа затягнулася, а після викриття Кирило - мифодіївського товариства в 1847 р. вирішувати питання про видання українського журналу було проблематичним.

Серед цікавих та невідомих ще широкому колу наших сучасників є «Предварительный план торговой кампании» [35,51 - 58], написаний В.В.Тарновським у ті роки. Він не має дати, але почерк, папір дозволяють віднести його до того періоду. Зміст плану є кроком до створення кооперативної організації, члени її - поміщики - складають торгову компанію, яка буде займатися двома «трактами» торгівлі: 1) закупляти сільськогосподарські продукти в Полтавській та Чернігівській губерніях та доставляти їх на місце збуту; 2) закуповувати з перших рук продукти, що потрібні для усіх, та доставляти їх в Полтавську та Чернігівську губернію. Таким чином ціни на продукти будуть не такими високими і в губернії будуть поставлятися необхідні товари. Як бачимо, вже в 50-і роки XIX ст. В.В.Тарновським було запропоновано ідею створення кооперативних товариств, які практично почнуть створювати лише через двадцять років - спілки споживчої кооперації, серед тих, хто стане їх засновувати, буде Г.П.Галаган [9,39].

Г.П.Галаган - багатий український землевласник, нащадок шляхетного козацького роду, сусід та родич Тарновських - поділяв антикріпосницькі погляди Василя Васильовича, між ними були дружні стосунки. Г.П.Галаган та П.Г.Редкін - дві особи, з якими В.В.Тарновський обговорював свої проекти, статті, радився з різних питань. У майбутньому вони разом будуть працювати над проектами реформ, займатися земською діяльністю. В 50-і роки XIX ст. серед друзів В.В.Тарновського, які бували у нього вдома як в селі Потоки, так і в Києві, де він часто проводив зиму разом з родиною, зустрічаємо П.О. Куліша, В.М.Білозерського, М.А.Маркевича, О.В.Марковича. В селі Потік у 1845 р. у нього гостював Т.Г.Шевченко, на пошану якого В. В. Тарновським було влаштовано урочистий прийом, так мальовничо описаний в своїх спогадах М.В.Тарновським [15,135]. М.В.Тарновський пише, що з Т.Г.Шевченком В.В.Тарновський був знайомий ще до 1845 р. через свого дядька Г.С.Тарновського. Т.Г.Шевченко завжди з великою повагою ставився до самого Василя Васильовича, а з його рідною сестрою Надією Василівною з 1845 р. їх назавжди пов'язали глибокі почуття, що підтверджується численними згадками сучасників. Їхнім стосункам присвячена розвідка М.В.Тарновського [14].

В.В.Тарновського з юнацтва цікавила історія українського народу. До нашого часу майже не збереглося його записів, але ті, що є, дозволяють визначити напрямки його народознавчих досліджень. Так, у родинному архіві є чернетки «О поэзии русского народа и влияния Малороссии на русскую поэзию», «О знахарях» [17], «О малороссийских песнях» [24]. Значний громадський резонанс мала стаття В.В.Тарновського «О делимости семейств в Малороссии» [12]. Вона була надрукована на сторінках збірника наукових праць Київського університету св. Володимира, в основі статті були матеріали особистих спостережень автора про лівобережну селянську родину: віковий склад, родинні права та обов'язки, суспільні відносини, майнові права, стосунки між дорослими членами родини, висвітлена проблема старшинства та особливості української родини на відміну від російської. У статті були визначені поняття родинної історії: сім'я, родина, спорідненість, великі та малі сім'ї. Отже, В.В.Тарновський показав себе знавцем української родинної історії, започаткував цей напрямок історичних досліджень не лише в Російській імперії, а й випередив французьких та британських істориків більш ніж на 100 років.

Чернетки праці «О делимости семейств в Малороссии» [25] містять цікаві спостереження автора про особливості економічних відносин в українських родинах. В.Тарновський звертає увагу на те, що в економічному побуті суспільства особливо спірними є стосунки осіб, які можуть працювати, та тих, хто позбавлений такої можливості. Тому на основі аналізу результатів статистичних досліджень с. Потоки та інших В.Тарновський вивчає вікову характеристику, зміну родинних обов'язків, відхилення від загальних правил та законів, розподіл сімейних обов'язків кожної особи, рухомість сімей та їх розподіл на розряди. Ним було розроблено методику розподілу сімей на розряди: робочі, легкоробочі, середньоробочі, важкоробочі; одноробочі, дворобочі, багаторобочі, безробітні, в основу яких ним було покладено фізичну характеристику участі селян у виробництві.

У другій половині 50-х рр. XIX ст. ім'я В.В.Тарновського вже було відоме в наукових колах Росії. Як фахівця його запросили для участі в роботі комісії з опису губернії Київського навчального округу, яка працювала в 1851 - 1857 рр. Групою членів цієї комісії, одним з лідерів якої був В.В.Тарновський, було розроблено «Програму подібного описання імений в хозяйственном отношении» [29]. По кожному маєтку програмою передбачалося складання опису, в якому записувалася кількість панської та селянської землі, казенні та панські повинності селян, чи усі селяни мають орну землю та сіножать, кошторис робочого дня в залежності від сезону. В програмі передбачалося вивчення стану дворових людей: чи мають вони заробітну платню, харчі, одяг, взуття за свою працю, яке становище посадовців з селян: чи отримують вони зарплату або мають ділянки землі. Особлива увага приверталась вивченню осіб зі спеціальною освітою - конторники, садівники та ін., а також соціальних умов життя людей: «какие существуют способы для распространения грамотности; какое именно положение существует в имении для содержания престарелых, сирот, калек и прочее» [22]. Програма передбачала також аналіз благодійних та економічних закладів у маєтках, фінансовий стан

мастків, причини незадовільного фінансового та економічного стану. Враховуючи час, коли В.В.Тарновський та члени комісії почали вивчати губернії Київського навчального округу, можна сказати, що необхідність проведення цих досліджень була визначена не лише бажанням наукового вивчення південних губерній Росії, а в першу чергу була пов'язана з діяльністю секретних комітетів при російському імператорі, які працювали над підготовкою до проведення селянської реформи. Аналізуючи рукописи В.В.Тарновського-старшого можна також сказати, що він професійно та серйозно ставився до злободенного питання російської держави: скасування кріпацтва, висвітлення його участі в редакційних комісіях. Це - тема окремої нашої розвідки.

Проаналізуємо рукописи В.В.Тарновського-старшого, в яких він розробляє основи селянського права. Текст рукопису автор озаглавлює так: «Общие основания прав и обязанностей помещика» - начало статей «Крестьянское право и материалы к ней» [37,2], а «Общие начала» автор так і починає: «Никакие отношения между людьми не могут быть основаны на произволе, то есть на побуждении, зависящем от внешнего действия стражей» [27]. Текст рукопису В.В.Тарновський одразу ж komponує за розділами та параграфами в них. Розділ під назвою «Общие основания прав и обязанностей помещика» написаний ним в окремому зошиті. Основними параграфами розписано ставлення поміщика до селянина, підстави для дій поміщика, про порушення прав селян та злочинний характер таких порушень, відношення поміщика до селянина, як власника землі до робітника, договірна система відносин між поміщиком та селянином, приватні права власників, права селян та відповідні їм обов'язки поміщика, «християнські обов'язки поміщика». Друга глава «О работах крестьянских» судячи по характеру паперу рукопису та змінах у почерку автора, написана пізніше. Основні параграфи розкривають розподіл робіт, роботу в святкові дні, нарахування святкових та робочих днів, заходи щодо покращення робіт та ін. Можна зазначити, що зміст цього розділу законодавчого проекту В.В.Тарновського «Селянське право» свідчить, що погляди автора на влаштування життя українських селян були скоріше поміркованими, ніж революційними, що надає нам право відносити В.В.Тарновського до табору ліберальних демократів.

Можливо, якби не було арешту членів Кирило - Мефодіївського товариства в 1847 р., спілкування з ними, обговорення суспільних питань мало б вплив на те, що погляди В.В.Тарновського були б більш революційними. Але після 1847 р. загроза обшуку нависла і над ним [14,196]. Він залишився серед лібералів - поміщиків. Серед них було чимало цікавих постатей, які в пореформену епоху грали помітну роль у житті українського суспільства. Багато з них були або стали родичами самого В. В. Тарновського. Такими були його двоюрідні брати та сестри, діти рідного брата батька В.Тарновського Петра Васильовича. Згадаємо, їх було п'ятнадцять осіб [11,38 - 40], майже усі вони народилися у маєтку Рудовка Пирятинського повіту Полтавської губ. Старший з них, Василь Петрович [11,38], закінчив Московський благородний пансіон, служив у столиці, а з 1841 р. - лубенський повітовий суддя, прилуцький повітовий маршалок дворянства. Олександр Петрович [11,39] - зробив блискучу кар'єру в Санкт-Петербурзі, завідував канцелярією імператорського двору. Андрій Петрович [11,39] після державної служби в столиці брав активну участь у селянській реформі 1861 р. та діяльності земських установ. Костянтин Петрович [11,39] військовий, після відставки брав участь у проведенні селянської та земської реформ. Єлизавета Петрівна [11,40] вийшла заміж за І.М.Скоропадського, відомого громадського та земського діяча, засновника знаменитого Тростянецького дендропарку. Уляна Петрівна [11,40] була дружиною Ангельгарда, одного з учасників проведення селянської та земської реформ.

Дружиною П.В.Тарновського, дядька В.В.Тарновського, була О.П.Милорадович [3,134], через Милорадовичів Тарновські були пов'язані родинними зв'язками з Галаганами, Скаржинськими та Полуботками. Неподалік від головної резиденції Г.С.Тарновського Качанівка в маєтку Дорогинка жив К. С. Троцина, його мати, Олена Дмитрівна, була рідною сестрою дружини Г.С.Тарновського Ганни Дмитрівни [5,210]. К.С.Троцина одружився з М.Г.Ракович, племінницею Г. Д. Тарновської. К.С.Троцина - випускник Ніжинського ліцею, автор праць про необхідність звільнення селянства, перший голова земської управи Чернігівської губернії. З В.В.Тарновським його пов'язували дружні стосунки[6,219].

Відомим суспільним діячем того часу був статистик Д.П.Журавський. В родинному архіві Тарновських зберігається кілька документів про останні роки життя Дмитра Петровича. 14 травня 1856 р. Д. П. Журавський склав заповіт, в якому оговорив, що після смерті його та його дружини їх майно поступає в розпорядження душеприказчиків Г. П. Галагана та В.В.Тарновського на створення фонду для викупу на волю дворових людей з кріпацького стану. З листа Д. П. Журавського до своїх душеприказчиків, написаного в травні 1856 р., відомо, що він задумав передати свій капітал для заснування товариства для викупу дворових людей, в подальшому до товариства могли приєднуватися й інші капіталовкладчики. У випадку, коли уряд відмовить у створенні товариства, Д. П. Журавський бажав, щоб Г. П. Галаган та В.В.Тарновський, використовували гроші для викупу дворових особисто, «положив в основание одно завещанное мною имущество» [26,3-4]. Свої папери та бібліотеку Д.П.Журавський заповів

Г.П.Галагану та В.В.Тарновському, «особенно последнему» [26,4]. В.В.Тарновський виконав волю Д.П.Журавського, після його смерті за його клопотанням було засновано товариство для допомоги нужденним, правила надання грошей для викупу дворових людей були розроблені ще покійним Д.П.Журавським [26,13 -25 зв.]. Засноване товариство знайшло своїх спонсорів. Так, В.Висоцький зобов'язався вносити 50 крб. щорічно, поки будуть дозволяти обставини. Київське товариство допомоги нужденним, що було засновано на кошти Д.П.Журавського зусиллями Г.П.Галагана та В.В.Тарновського, існувало і після скасування кріпацтва в 1861 р.

Як бачимо, напр. 40-х - першої половини 50-х рр. XIX ст. В.В.Тарновський - старший бере активну участь у громадському житті українських губерній. В своєму маєтку, а також у маєтках свого родича Г.С.Тарновського він організовує добре налагоджене товарне виробництво, в основу якого покладено передові технології, чітку організацію праці. Свій виробничий досвід та становище в суспільстві В.В.Тарновський використовує для наукових досліджень та розробок. Так, ним було запроваджено методику статистичних етнографічних та економічних досліджень, він започаткував вивчення родинної історії українського селянства, запропонував її методику та напрямки. В.В.Тарновський - автор наукових праць з української історії, невеликих за обсягом, але цінних за змістом. Його проекти, які в рукописному варіанті зберігаються в родинному архіві Тарновських, у подальшому були використані автором під час роботи в редакційних комісіях з підготовки реформ 60-х рр. XIX ст., в земській діяльності В.В.Тарновського-старшого, його сина - відомого суспільного діяча та мецената В.В.Тарновського-молодшого.

Через 100 років після подій, про які йшла мова в нашій статті, «вдячні» нащадки тих, для чийого блага самовідданно працював В.В.Тарновський, викинули його прах зі склепу церкви Георгія Хозевіта в садибі Тарновських Качанівці. Плити саркофагу з білого італійського мармуру роботи відомого архітектора І. Монігетті за участю В. В. Тарновського-молодшого було використано для влаштування кухні в качанівському санаторії як столи для приготування їжі. Там, на кухні, вони були до недавнього часу. Хочеться побажати, щоб у 2005 р., коли виповнюється 205 років від дня народження Василя Васильовича Тарновського, в качанівському маєтку, який чимало років був штаб-квартирою українського національного руху, було створено меморіал великого українця - Василя Васильовича Тарновського-старшого. Хоча він сам передбачив свою долю:

Барин, ты простираешь братскую руку -

Никто руки не берет.

Ты раскрываешь полное сердце -

Никто не хочет глядеть...

Барскою спесью ты, человек,

На век от себя отдаляясь,

Жизнь проведешь в печальной пустыни,

За гробом слезы не прольют...[.5]

Джерела та література:

1. ДАПО. - Ф. 379. - Оп. 3. - Спр. 5. - Арк. 32 - 33.
2. Линюк Л.П. Матеріали родини Тарновських в Державному архіві Чернігівської області // Скарбниця української культури. 36. наук. праць. - Чернігів: Сіверянська думка, 2002. - Вип. 2. - С. 16 - 19.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства - СПб.: Губ. типогр., 1901. - Т. 2. - 316 с. + СУ 111.
4. Кирило - Мефодіївське товариство - К., 1990. - Т. 2
5. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802 - 1902. Очерки по архивным данным - Полтава, 1906. - Вип. 1. - 227 + XL1 с.
6. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века - Полтава: Изд-е полтавской ученой архивной комиссии, 1912. - 238 с.
7. Павловский И.Ф. Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии в половины XVIII века. - Полтава, 1913. - 85 с.
8. Письма Н.В.Гоголя к В.В.Тарновскому (1833 - 1834). Сообщил С. Пономарев - Киевская старина. - 1833. - Март. - С. 623 - 629.
9. Половец В.М. Кооперативный рух в Лівобережній Україні (1861 - 1917) - Чернігів: Деснянська правда», 1996. - 204 с.
10. Сборник сведений о Полтавской губернии. Сост. А.В.Богданович - Полтава: Типогр. Губ.правления, 1877. - 283 с.
11. Тарновские //Малоросійський родословник - К., 1996.- Т.5.- Вип. 1. - С. 29 - 54.
12. Тарновський В.В. О делимости семейств в Малороссии // Труды комиссии высочайше учрежденной при университете св. Владимира в Киеве - 1853. - Т. 2. - С. 1-15.
13. Тарновський В. В. Юридический быт Малороссии //Юридические записки. - 1842. - Т. 3. - С 121.
14. Тарновський М.В. Надія Василівна Тарновська (Кумася) і Тарас Григорович Шевченко // Хроніка - 2000. - № 19 - 20. - С. 194 - 207.

15. Тарновський М.В. Тарас Григорович Шевченко і Василь Васильович Тарновський (старший) //Хроніка - 2000. - 1997. - № 19-20. - С. 129 - 139.
16. Товстоляк Н.М. До історії першого українського журналу // Грані. - 2004. - № 1. - С. 73 - 75.
17. Товстоляк Н.М. Суспільно - політична діяльність В.В.Тарновського - старшого в 30 - 40 роки XIX століття //Сіверянський літопис. - 2004. - № 1. - С. 47 - 53.
18. Чернігівський історичний музей (далі - ЧІМ). - Ал. 504/17/79/3
19. ЧІМ - Ал.504/17/80
20. ЧІМ. - Ал.504/17/10
21. ЧІМ. - Ал.504/17/1 - 40
22. ЧІМ.- Ал.504/17/108/5
23. ЧІМ.- Ал.504/17/13
24. ЧІМ.- Ал.504/17/132/1-10
25. ЧІМ.- Ал.504/17/18
26. ЧІМ.- Ал.504/17/63/1
27. ЧІМ.- Ал.504/17/82/1
28. ЧІМ.- Ал.504/17/83
29. ЧІМ.- Ал.525/2/1
30. ЧІМ. -.Ал.504/17/17
31. ЧІМ. -.Ал.504/17/79
32. ЧІМ.- Ал.504/17/82/2
33. ЧІМ.- Ал.504/17/9
34. ЧІМ.- Ал.504/17/110
35. ЧІМ.- Ал.504/17/77
36. ЧІМ.- Ал.504/17/29
37. ЧІМ.- Ал.504/17/81

Тетяна Литвинова

ГОСПОДАРСЬКІ ПРОЕКТИ М. П. МИКЛАШЕВСЬКОГО

Однією з найактуальніших проблем соціальної історії України, без дослідження і розв'язання якої історичний розвиток буде незрозумілим, все ще залишається проблема української провідної верстви XIX - початку XX ст. На це звернув увагу ще О. Оглоблин, який, переймаючись необхідністю створення схеми історії України XIX - XX ст., вважав за необхідне відійти від уявлення про XIX ст. лише як про період культурно-національного відродження, що в концепції М. Грушевського становило основний зміст цієї доби. О. Оглоблин з цього приводу писав: «Таким чином, широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України»¹. Він також наголосив, що «розвиток історичної науки, бурхливий розквіт її в Україні в середині і другій половині 1920-х років, ставив перед істориками ту саму вимогу й те ж завдання - продовжити схему Грушевського до 20 століття, принаймні до 1917 року - й, як програма-махімум, замінити її новою революційною концепцією»². Щоб це стало можливим, історик запропонував цілу програму, в якій важливе місце зайняла і проблема української провідної верстви в XIX - на початку XX ст., «досить складна, а головне майже не розроблена в науці». О. Оглоблин при цьому досить докладно пояснив причини такої історіографічної ситуації навколо цієї проблеми: «Її не досліджувано в советсько-українських умовах ні в 1920-х роках, коли ще був сильний вплив народницької (точніше, неонародницької) історіографії, ні пізніше, аж до цього часу. А на еміграції студії над цією проблемою дуже утруднені передусім через брак тут відповідних архівних джерел, а почасти й під тиском залишків і традицій народницької історіографії, для якої ця тема була й залишилася дуже непопулярною»³. Зазначу, що суттєвих змін на цьому напрямку не відбулося і донині. Це в першу чергу стосується дореформеного періоду, оскільки прогалини у вивченні пореформеної доби заповнюються швидшими темпами⁴.

Дослідження історії дворянства України першої половини XIX ст. може проводитись різними шляхами, але найбільш плідним, на мою думку, можна вважати персонологічний підхід, який не лише оптимізує евристичну роботу, а й дозволяє розглядати суспільні процеси через їх безпосередні людські прояви. Це цілком відповідає завданням, що ставляться в рамках сучасної соціальної історії в першу чергу в зарубіжній історіографії⁵, в центрі уваги якої опиняється людина, причому не сама по собі, а як елементарна клітина суспільного організму. Лише на цій основі відбувається перехід до аналізу різних суспільних утворень і соціальних груп, їх

ролі в історичному процесі. Таким чином історія розгортається не зверху, через сприйняття «сильних світу сього» і не через офіційний дискурс, що втілює мову «влади», а нібито «знизу» і «зсередини», починаючи з того, як складалося життя звичайних людей⁶. Тому необхідно приділити особливу увагу «не лише процесам, інститутам, ідеям і подіям досліджуваної доби, але й усім тим, більшим і меншим діячам, які творили цей історичний процес і, так чи так, добре чи зле, керували ним або впливали на нього»⁷. У цьому контексті цілком справедливим видається зауваження Н. Яковенко, яка, аналізуючи сучасний стан вітчизняної історичної науки, зауважила: «...если историография - наука о человеке, то изучать её можно только от конкретного человека, от того, о чем он думал, и, поняв, о чем он думал (насколько вообще это можно понять), мы можем говорить или моделировать, предполагать, почему он действовал так или иначе. Украинская же историография никак не может отстраниться от определения истории как науки об обществе. ... Я не отрицаю ценности изучения истории общества, но считаю, что общество состоит из Ивана, Петра, Семена, то есть из единиц»⁸. Такий підхід також надасть можливість подолати «обезлюднення» історії України XIX ст.

Вирішення цих складних завдань, безумовно, потребує об'єднання дослідницьких зусиль і виходу за межі традиційних для української історіографії сюжетів, важливість яких, зрозуміло, не повинна також заперечуватися, - суспільно-політичні та культурно-національні рухи, історія ідей, культури, формування національної самосвідомості. Це дозволить розв'язувати різноманітні питання соціальної історії та адекватніше і повніше виписувати українське XIX століття.

Перші кроки на цьому шляху, на мою думку, можна зробити в рамках регіональної історії, що потребує не тільки визначення локальних ареалів, а й виявлення, обліку персоналій, пошуку і введення до наукового обігу нових комплексів джерел. Регіональний підхід дозволить також вирішити ще ряд проблем, поставлених О. Оглоблиним, - консолідація, формування єдиного національно-територіального комплексу сучасної новітньої України, національно-господарчого організму, культурного процесу XIX ст. У зв'язку з цим, керуючись також персоналістичним методом, плідним можна вважати пошук діячів, що водночас відзначилися в різних українських регіонах. Можна припустити, що саме такі дворяни-поміщики сприяли процесу формування як єдиного територіального, господарчого, культурного простору України, так і української національної самосвідомості⁹.

До таких, без сумніву, можна віднести Михайла Павловича Миклашевського (близько 1756 - 1847) - вихідця з відомої козацько-старшинської родини, блискучого військового, талановитого адміністратора, громадського діяча, дбайливого господаря, який мав маєтності на Чернігівщині та Катеринославщині і був вписаний в родовідні книги обох губерній. Окрім того, такі постаті, як М. П. Миклашевський, дають можливість простежити наступність у веденні господарства, виявити спільне і відмінне в різних регіонах, що є важливим не лише для дослідження проблеми формування регіональних еліт, а й для вивчення соціально-економічної історії.

Особливий інтерес у цьому контексті викликає так званий «малоросійський потік», спрямований на південь України, і специфіка, що її вносило саме лівобережне дворянство в освоєння цього регіону. Деякі спільні риси - тип господарювання, прагнення до самодіяльності в галузі культури, освіти, збереження історичної пам'яті та інші, - імовірно, сприяли процесу консолідації українського дворянства.

Розв'язанню проблеми, без сумніву, посприє в тому числі виявлення та оприлюднення нових архівних матеріалів. Крім архівосховищ України, які для вирішення даної проблеми надають значні можливості, велика кількість документів зберігається в Москві та Петербурзі і в сучасній ситуації майже недосяжна для українських дослідників. Широкі перспективи надають лише фонди Міністерства внутрішніх справ (Російський державний історичний архів). Зокрема, серед документів фонду 1285 Департаменту державного господарства та прилюдних будов зберігається справа під назвою «Дело по представлению Екатеринославского гражданского губернатора о заведениих тайного советника Миклашевского», що представляє інтерес в контексті даної теми. Основу справи становить «Выписка из представления Екатеринославского гражданского губернатора к Министру Внутренних дел от 16 октября 1808 г.». Слід зазначити, що це поліфонічне джерело не лише багато чого додає до образу М. Миклашевського-господаря, а й може стати у пригоді дослідникам колонізаційних процесів, оскільки, з одного боку, проливає світло на поміщицьку колонізацію на півдні України, а з іншого, - репрезентує офіційний погляд місцевої адміністрації на переваги саме такої колонізації.

До того ж «выписка» також дещо додає до загальних уявлень про філантропію і благодійництво, про перенесення цих традицій з Лівобережжя на ґрунт Південної України, про «прогресивне» господарювання поміщиків, перелік яких в українській історіографії, як правило, обмежується прізвищами А. Самборського та В. Каразіна. В той самий час майже невідомі як поміщики-господарі В. Полетика, В. Капніст, Д. Трощинський, В. Ломиковський, В. Тарновський

(старший) та багато інших, хоча свого часу не тільки філантропічні, культурно-освітні, а й господарчі заходи українських поміщиків були досить відомі, підтримувалися та пропагувалися, зокрема, Вільним економічним товариством. Безумовно, частині дрібних поміщиків України було не під силу «прогресивне» господарювання, але перелік дворян, що сприяли розвитку економіки, можна значно розширити.

О. Лазаревський, Г. Милорадович, В. Модзалевський, Ф. Чижев, О. Оглоблин, Д. Каюк накреслили основні віхи життєвого шляху М. П. Миклашевського, і для попереднього ознайомлення читачам можна запропонувати нариси згаданих істориків¹⁰, але зауважу, що яскрава фігура цієї значної особи заслуговує глибшого, всебічного монографічного дослідження. До того ж його господарська активність майже не була предметом спеціальної пильної уваги фахівців.

Найбільш плідний та активний період життя М. П. Миклашевського (хоч дуже мало висвітлений в літературі), на мою думку, пов'язаний з Південною Україною. Спочатку участь у Російсько-турецькій війні 1787-1791 рр., де він показав неабиякий військовий хист. За хоробрість, виявлену в бою за Очаків (1788), М. П. Миклашевський отримав чин полковника, і був призначений командиром Стародубського полку. Відзначався також у битвах при Фокшанах (1789) та особливо на річці Римнік (1789), де очолена Миклашевським атака його полку вирішила долю битви. За цей подвиг він був нагороджений орденом св. Георгія IV ступеня. За хоробрість, виявлену в битві під Мачином (1791), отримав орден св. Володимира III ступеня¹¹. По закінченні війни М. П. Миклашевський командував військовими підрозділами, розгашованими в Україні, у 1797 р. отримав посаду волинського, а потім малоросійського цивільного губернатора. В 1801 р. він призначений новоросійським, а після адміністративної реформи з 1802 по 1804 рр. був катеринославським цивільним губернатором.

На цих посадах М. П. Миклашевський доклав багато зусиль для розбудови маловпорядкованого життя краю, надавав допомогу колоністам у скрутні часи. Масові міграції населення, у багатьох випадках неконтрольовані урядом, призводили до загострення кримінальної та соціальної ситуації, у зв'язку з чим цивільний губернатор мав «... много хлопот в истреблении бродяг, которые всегда нарушали покой жителей преступлениями своими равной в пресечении волнений в некоторых уездах в 1800 г.» У 1801 р. сприяв поселенню прибулих до Одеси грецьких та болгарських колоністів, займався справами духоборців. У 1802 р. проводив винний відкуп і підняв його вартість втричі, розробив проект карантинів.

Крім господарчої та адміністративної роботи, Миклашевський займався справами освіти. Обіймаючи посаду попечителя Катеринославського Головного народного училища, він всіляко сприяв розвитку цього закладу. За його наказом проводилися неодноразові закупівлі підручників, географічних атласів, ландкарт, фізичних приладів та машин, книжок для бібліотеки, викладачам виділялися грошові премії, а учням - матеріальна допомога. Енергійна діяльність М. П. Миклашевського була помічена урядом, його запрошують на засідання «Комитета об устройении Новороссийской губернии». На думку О. І. Дружиніної, поєднання в роботі Комітету зусиль таких державних діячів, як В. П. Кочубей, М. П. Румянцев, Г. Р. Державін та таких досвідчених представників з місць, як М. П. Миклашевський та І. І. Міхельсон, мали плідні наслідки для краю¹².

Можна припустити, що М. Миклашевський справив прискремне враження на катеринославське дворянське товариство. В січні 1807 р. предводитель дворянства Катеринославської губернії Петро Штерич у зв'язку з маніфестом 30 листопада 1806 р. про формування земського війська звернувся до Михайла Павловича, що перебував на той час у відставці, з проханням очолити ополчення губернії. Крім катеринославської міліції, за наказом головнокомандуючого земським військом О.О. Прозоровського, під команду Миклашевського було віддано ще два полтавських батальйони. Наскільки сумлінно він виконав свої обов'язки в даному випадку свідчить атестат за відмінну службу: «... во всё время служения милиции в Крыму из 6 тысяч и более ратников 300 человек померло и бежало, а прочие все поступили на службу, ... дисциплина до того была сохранена, что ни один офицер не был арестован и не один ратник не был по суду наказан а продовольствие милиции с такою казенною исполняемо было, что ни одна копейка лишняя не была издержана»¹³.

Неодноразово дворянство Катеринославщини через своїх предводителів зверталося до М.П. Миклашевського з проханням бути благодійником і клопотатися перед центральними органами влади навіть тоді, коли він остаточно вийшов у відставку в 1818 р. і оселився в своєму маєтку с. Понурівка Стародубського повіту Чернігівської губернії.

У травні 1821 р. катеринославський губернський предводитель дворянства Д. І. Алексеев звернувся з проханням до Михайла Павловича «как помещика и бывшего Начальника нашего показавшего столько благорасположения к Дворянству и попечение о благосостоянии губернии» «ходатайствовать» перед Міністерством внутрішніх справ з питання збереження традиційних прав щодо винокуріння та вільного продажу спиртних напоїв¹⁴. У науковій літературі

неодноразово зверталася увага на його важливість для дворянського господарства¹⁵. Тому, не зупиняючись на цьому детально, зазначу лише, що неможливість протягом досить тривалого часу експортувати зерно і в той же час необхідність підвищувати прибутковість господарств, підштовхували поміщиків до заняття гуральництвом, яке і стало для українських регіонів специфічним способом нагромадження первісних капіталів. Вирішення цього питання залежало від політики уряду і актуалізувалося із введенням «питейних откупов», від чого особливо страждало дворянство. Саме це і підштовхувало дворянські корпорації укладати численні звернення, петиції, листи і шукати впливових в урядових колах благодійників, які б посприяли розв'язанню проблеми.

По-державному, з «рвением... на пользу общую»¹⁶ ставився М.П. Миклашевський і до своїх поміщицьких обов'язків, усвідомлюючи відповідальність за землю і селян, якими володіє і які в той же час є одним з основних багатств суспільства.

Якщо маєтності на Чернігівщині М. П. Миклашевський отримав у спадщину, то накопичення земель на Катеринославщині було виявом його власної господарської активності. Під час губернаторства він вигідно купив землі в Катеринославському та Павлоградському повітах у фельдмаршала М. Ф. Каменського, К. Г. Розумовського та графині К.В. Літто¹⁷ і став власником 35 834 десятин та одним з найзаможніших дідичів Південної України¹⁸.

Придбавши маєтки на Катеринославщині, як і більшість дідичів регіону, М.П. Миклашевський повинен був подбати про заселення земель, що було значною проблемою для новоприбулих поміщиків, оскільки населення Південної України другої половини XVIII - початку XIX ст. відзначалося надзвичайною мобільністю. Південноукраїнські поміщики постійно скаржилися на втечі селян, яких не зупиняв і указ від 12 грудня 1796 р., що забороняв самовільні переходи. Жоден поміщик не міг бути певен, що він раптом не залишиться без підданих. Але для тих, хто мав землеволодіння в інших регіонах, особливо в густонаселеному Лівобережжі, одним з можливих виходів зі складної ситуації було переселення своїх селян на нові території.

М. П. Миклашевський колонізував терени Катеринославщини своїми селянами з Чернігівщини. Зокрема, в с. Біленьке «с деревнями» проживало «814 душ перевезеннях Малороссийских крестьян»¹⁹. До того ж він намагався максимально використати міграційний потенціал південного краю. Оскільки залюднення поміщицьких маєтків тут відбувалося значною мірою за рахунок мандрівного елемента, який в багатьох випадках не мав чіткого уявлення про кінцеву мету своєї подорожі, дідич міг випадково стати власником підданих, пообіцявши переселенням якомога більше пільг. За народними переказами, під час одної з поїздок по губернії М. П. Миклашевський випадково наштотхнувся на групу людей, що називали себе запорожцями. Він відразу ж почав їх умовляти: «Идите же, братцы, жить до меня в Биленьку, пороблю вам хати: у меня солдат не будете давать, а в вольных слободах берут; не будете и панщины робить. Вони послухали и пересельлись. Правда, стари жили вольно, а детям их пришлось уже не так: из вольных козаків той стали крепакими»²⁰.

Намагаючись збільшити кількість підданих, поміщики йшли на пряме порушення законодавства. Нерідко вони переховували селян, які втекли від своїх панів, у тому числі й з інших губерній. Звинувачувався у переховуванні втікачів і М. П. Миклашевський. Намагаючись уникнути неприємностей, він звернувся до міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея з проханням вплинути на катеринославське начальство²¹, а також відправив йому «проект закона о беглых людях».

У своїх пропозиціях М.П. Миклашевський, звісно, виходив з місцевих реалій та потреб розвитку поміщицьких господарств, що потерпали від дефіциту робочих рук. Він вважав за необхідне дозволити приймати втікачів, оскільки існують поміщики, які «свой интерес предпочитают потребному вспомоществованию крестьянам. В таком случае - какой остается способ крестьянам. У которых в предмете одна, голодная смерть? - конечно один побег! - но кто их примет? Везде в России один закон взыскивающий за прием и передержательство. На удачу однако отправляются несчастные, надеясь скорее найти себе покровительство от челоуколюбия, нежели обратиться им к правосудию, которое по несчастию у нас только лишь губит сего рода людей»²². Мимохідь слід зазначити, що така недбалість до селян зазвичай пояснювалася тим, що більшість поміщиків не мала необхідних коштів для розбудови господарств. Не всі могли також вирішити проблему за допомогою державного позикового банку. Значна ж частина людей, які оселялися на поміщицьких землях, була не обтяжена майном, а тому дідичі повинні були потурбуватися про облаштування поселенців. А це якісно могли зробити заможні та підприємливі.

Ще О. Оглоблін зверну увагу на те, що М.П. Миклашевський «досить добре й уважно ставився до селян та їх інтересів, і то не тільки в своїх маєтках»²³. Про це свідчать його різноманітні проекти, які збереглися в рукописах. Він дбав про те, щоб його селяни були «обустроены очень хорошо и выгодно»²⁴, тому кількість мешканців в його маєтках постійно збільшувалася, а господарство перетворилося на зразкове. Як доповідав у 1806 р. у

Міністерство внутрішніх справ катеринославський губернатор Петро фон Берг, М.П. Миклашевський, «... к благоденствию (селян. - Т.Л.) завел приходскую школу для обучения детей, по правилам, установленным народного просвещения. Кроме сего устроен лазарет или больница в особом хорошем доме на 40 человек обоого пола, при оном содержится лекарь и имеется достаточная аптека и прислуга, пища для всех больных отпускается из экономии приличная и достаточная. Полезное прививание оспы также здесь в действии»²⁵.

Надання медичної допомоги селянам М.П. Миклашевський вважав дуже важливою справою і намагався поставити її на державний рівень, оскільки, на його думку, це був ефективний спосіб збільшення народонаселення і, як наслідок, розвитку економіки. Він вважав, що при відповідній політиці цілеспрямованої підготовки лікарів та фельдшерів ці «хранители здоровья человеческого во многих провинциях укоренелые вредные обычаи истребят». Систематичне проведення щеплення дасть можливість «недавая усиливается обыкновенным в народе недугам эпидемические болезни и в отечестве нашем не будут свирепствуя похищать во множестве безвременно людей, подобно как в других странах, где на всяком шагу лекаря есть. Наш же простой народ с таковыми медиками как фелдшера ... не постраждет, а напротив того надеятся надобно, что народонаселение у нас ощутительно прибывать будет больше нежели до сего времени»²⁶.

У своєму «Проекте по открытию фельдшерских школ» (близько 1840 р.) М.П. Миклашевський ілюстрував необхідність саме державного підходу на прикладі своїх чернігівських та катеринославських маєтків і писав: «в двух имениях моих, ... почти по равному количеству числящихся крестьян / страшась ответа перед Престолом всевышняго, за невнимательность к человечеству, судьбами в удел доставшагося мне народа / с молодых лет моих, содержал по условиям двух медиков, ... платил из них каждому / кроме всего содержания/ по три тысячи рублей в год. И таковых издержек моих не жалко; потому что: на 2002 души ревизских мужеска пола крестьян, от прошедших ревизии до ревизии прибыло у меня 590 душ мужеска пола - Следовательно, более 4й части народонаселения прибыло, почему когда бы по Всему отечеству нашему такова прибыль народа была, то через восемьдесят лет, во место числящихся миллионов народа платящаго подати и ставящаго рекрут; было бы / при благоденствии божием / более нежели вдвое, а при том смело могу сказать, что если бы в имениях моих были фельдшера, то я полагаю в имениях моих народонаселение возросло бы еще больше»²⁷.

Проект М. Миклашевського стосувався в першу чергу «простого народа в казенных селениях числящагося и между помещиками разделенного», а тому відносно перших витрати повинна була взяти на себе держава, а других - поміщики. При цьому М. Миклашевський висловив готовність «всеохотно» прийняти «четырёх фельдшеров двух в здешнее Черниговское а двух в Екатеринославское мое имение». Він вважав за необхідне також цим «народным врачам» надати гідне матеріальне утримання: «Из них каждому дам с обзаведением приличное помещение, прислугу из людей моих, лошадь для его разъездов, корову для молока, освечение отопление и дам провиант покуда неженат на одного человека а когда женится и будет иметь детей то на все семейство. А сверх всего сего производит буду в год деньгами от 200 до 300 рублей ассигнациями»²⁸. Без сумніву, не всім поміщикам було під силу долучитися до подібних ініціатив, але більш заможні могли слідувати подібним прикладам.

У своїх маєтках М. П. Миклашевському вдалося створити підприємницьке, орієнтоване на ринок господарство, де займалися не лише землеробством, а й скотарством та іншими видами діяльності. Багато в чому це було досягнуто за рахунок раціональної організації праці та побуту селян.

Реагуючи на державні потреби, з 1810 р. М.П. Миклашевський, «сообразуясь намерениями правительства и собственными», розпочав створення у своїх маєтках фабрики по виробництву сукна. Для цього на Катеринославщині ним були заведені «гишпанские овцы», яких на початок 20-х років нараховувалося до 5 тисяч, та побудовані суконні мануфактури. І якщо на Катеринославщині підприємство мало невеликі розміри і розраховане було на задоволення внутрішніх господарських потреб, то славнозвісна Понурівська фабрика на Чернігівщині невдовзі перетворилася на досить потужне виробництво²⁹. З 1815 р. фабрика виробляла тонкі сукна до 22 000 аршин сукна, переважно середніх гатунків, а також високої якості твін, фланель, байку, білі та кольорові ковдри загалом на суму понад 50 тисяч рублів сріблом щорічно³⁰. Тут працювало близько 220 робітників - кріпосних М.П. Миклашевського, які одержували «здельную» платню грошима, продуктами, також верхній одяг³¹.

Проживаючи постійно в Понурівці, М.П. Миклашевський не обходив увагою свою катеринославську власність, шукаючи нові форми господарювання, відповідно до місцевих природнокліматичних умов. П. Фон Берг в доповідній записці згадував також показові для губернії «заводы конской и рогатого скота лучших пород, заведен сад различных фруктовых

пород, а более тутовых, сих последних по линиям сочтено много более полуторы тысячи деревьев таких, которые удобны уже питать червей и по словам управляющего именем, с будущей весны (тобто з 1809 р. - Т.Л.) производство шёлка начнется». Крім того, Миклашевський вирощував виноград та намагався виробляти вино, що на той час було новою справою у Катеринославському повіті. Восени 1806 р. було виготовлено вина, «на подобие Донского Цымлянского», до 60 відер³².

Безумовно, яксрава фігура М.П. Миклашевського заслуговує більш глибокого, всебічного вивчення, що можливо на основі синтезу історіографічного матеріалу та подальших архівних пошуків. Але й на даному етапі можна внести суттєві уточнення в загальні уявлення про особливості соціальних процесів на початку XIX ст. Подальша ж консолідація дослідницьких зусиль в напрямку визначення ролі регіональних еліт, поміщиків-дворян, які займалися розбудовою своєї землі і відчували себе відповідальними за свою вітчизну, допоможе в розв'язанні складніших проблем історії України.

Джерела та література:

1 Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Український історик. - 1971. - № 1-2. - С. 5-6.

2 Там же. - С. 6.

3 Там же. - С. 12.

4 Див.: Темірова Н. Поміщики України в 1861 - 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. - Донецьк, 2003. - 319 с.

5 Заради справедливості необхідно відзначити й позитивні зрушення, що відбуваються в останні роки в українській історіографії в дослідженні соціальної історії. Нові підходи на цьому напрямку були не лише задекларовані науковцями Інституту історії України НАНУ, а й почали втілюватися на сторінках альманаху «Соціум» (2002. № 1; 2003. № 2; 2004. № 3.) Щоправда, XIX ст. тут практично не представлено.

6 Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. - М., 2000. - С. 77.

7 Оглоблин О. Вказ. праця. - С. 14.

8 Махун С. Наталья Яковенко: «Историк - это раб источника» [Интервью] // Зеркало недели. - 2004. - № 42. - С. 21.

9 Невипадково серед громадських культурно-освітніх діячів Катеринославщини та Лівобережної України XIX - початку XX ст. бачимо Родзянків, Миклашевських, Полетик, Новицьких та інших, невинуватих у 80-і рр. XIX ст. у Катеринославі виявився один з повних списків «Разговора Великороссии с Малороссией» С. Дівовича. Дворянство всіляко сприяло археологічним дослідженням Д. Яворницького, передавало до музею унікальні реліквії з родинних архівів та колекцій, збирало гроші для закупівлі козацьких старожитностей, щоб поповнити музей імені О. Поля (Литвинова Т.Ф. Про невідомий список «Разговора Великороссии с Малороссией» Семена Дівовича // Київська Старовина. - 2000. - № 1. - С. 155-159; Абросимова С.В.Д. Яворницький у колі катеринославської інтелігенції (кінець XIX - початок XX ст.) // Інтелігенція: Суть, історичні долі, перспективи. Між нар. Наук. Конф. (Дніпропетровськ, червень 1996 р.): Тези доповідей. - Д., 1996. С. 105; Каюк Д.Г., Литвинова Т.Ф. Українська дворянська інтелігенція: спроба визначення типу // Там же. - С. 84 - 85.)

10 Лазаревский А. Миклашевские // Киевская старина. - 1882. - Август. - С. 243 - 258; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. - К., 1912. - Т.3. - С. 490 - 491; Чижев Ф. Сообщение из Малороссии: Михаил Павлович Миклашевский // Русская беседа. - 1856. - № 1. - С. 1-50; Милорадович Г. Михаил Павлович Миклашевский: Портрет // Черниговские губернские ведомости. - 1895. - Ч. 666; Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - С. 150 - 167; Каюк Д. Г. Миклашевський Михайло Павлович // Українська біографістика. Збірник наукових праць. - К., 1999. - Вип. 2. - С. 103 - 106; Він же. Родина дворян Миклашевських в історії Південної України // Київська старовина. - 1999. - № 6. - С. 108 - 116.

11 Каюк Д.Г. Миклашевський Михайло Павлович. - С. 104.

12 Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1824 гг. - М., 1970. - С. 178.

16. ІР НБУ. - Ф. 71. - № 1203-1204. - Арк. 1.

17 Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905 г. - Рига, 1990. - С. 25 - 26.

18 Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII - на початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. - Д., 2002. - С. 151.

19 Російський державний історичний архів (далі: РДІА). - Ф. 1285. - Оп. 3. - Спр. 182. - Арк. 2.

20 Новицкий Я.П. Вказ. Праця. - С. 25 - 26.

21 ІР НБУ. - Ф. 71. - № 1190. - Арк. 1.

22 Там же. - № 1191. - Арк. 1-4.

23 Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - С. 161.

24 РДІА. - Ф. 1285. - Оп. 3. - Спр. 182. - Арк. 2.

25 Там же. - Арк. 2-3.

26 ІР НБУ. - Ф. 71. - № 1204. - Арк. 3 зв. - 4.

27 Там же. - № 1203. - Арк. 1 - 1 зв.

28 Там же. - № 1204. - Арк. 4 - 4 зв.

29 Тут немає необхідності детально зупинятися на цьому сюжеті, оскільки Понурівська фабрика була предметом уваги одного зі знавців промисловості Чернігівщини ще в часи існування цього підприємства. Дивись: Гутман А. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ея состояние // Черниговские губернские ведомости. - 1852. - Ч. 18. - С. 189. Писав про фабрику і сам М.П. Миклашевський в своїх записках, що зараз зберігаються в ІР НБУ.

30 Оглоблин О. Люди старої України. - С. 160 - 161.

31 ІР НБУ. - Ф. 71. - №. 1198. - Арк. 1 зв. - 2.

32 РДА. - Ф. 1285. - Оп. 3. - Спр. 182. - Арк. 3.

Анна Морозова

ДЕМОГРАФІЯ ТА МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СЕРЕД ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

(друга половина XIX - початок XX ст.)

Питання демографії та міграційних процесів серед єврейського населення Північного Лівобережжя України середини XIX - початку XX ст. не було темою окремого дослідження. Його вивчення дасть змогу простежити взаємозв'язок приросту єврейського населення, його міграції в межах регіону та за кордон з соціально-економічним становищем єврейського загалу північного Лівобережжя України.

Окремі аспекти демографічних та міграційних процесів серед єврейського населення Чернігівської та Полтавської губерній розглядалися фрагментарно в загальних працях з історії єврейського населення України та Російської імперії і містять у собі виключно статистичні відомості.

Не претендуючи на всебічний розгляд цього питання, автор статті має на меті розглянути демографічну ситуацію та міграційні процеси серед єврейського населення Чернігівської та Полтавської губерній. Виходячи з мети, поставлені й завдання: простежити та проаналізувати темпи приросту єврейського населення Північного Лівобережжя України, його відсоткове відношення до загальної кількості населення, розподіл за станами та регіонами проживання, вплив правового положення та міграційних процесів на демографію єврейського населення.

Як відомо, єврейське населення в Російській імперії було чисельнішим, ніж у будь-якій іншій країні. За переписом 1897 р., воно становило 4,16% усього населення імперії. Основна маса єврейського населення (93,9%) була сконцентрована у 15 губерніях смуги осілості та у 10 губерніях Царства Польського. У смугі осілості вони становили 11,11% усього місцевого населення, у той час як у більшості губерній решти Росії частка євреїв не сягала навіть 1%. [1, с.7]

Відповідно до Положення про євреїв від 31 травня 1835 р. вони мали право постійного проживання у 15 губерніях Російської імперії, які входили до смуги осілості. Це Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Ковенська, Мінська, Могильовська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська та Чернігівська губернії, а також Київська губернія за виключенням м.Києва.[2]

Відомості про кількість єврейського населення за повітами свідчать, що, станом на 1862 р., понад 36% їх у Полтавській губернії мешкало на півдні (Золотоніський, Кобеляцький та Кременчуцький повіти). У західних повітах (Пирятинський та Переяславський) мешкало понад 20% євреїв, в інших регіонах вони розподілялися приблизно однаково: близько 17% на півночі (Гадяцький, Прилуцький та Роменський повіти), майже 14% на сході (Зіньківський, Костянтинівградський та Полтавський повіти) та близько 13% у центрі (Лохвицький, Лубенський, Миргородський та Хорольський повіти). У Чернігівській губернії на цей час більшість єврейського населення (майже 32%) мешкало на півночі (Мглинський, Новозибківський, Стародубський та Суразький повіти). Решта єврейського населення за регіонами проживання розподілялося так: захід (Городнянський, Сосницький та Чернігівський повіти) - майже 27%, схід (Глухівський, Кролевецький та Новгород-Сіверський повіти) - майже 18% та південь губернії (Борзенський, Козелецький, Конотопський, Ніжинський та Остерський повіти) - майже 24%.

Серед окремих повітів Полтавської губернії за кількістю євреїв, що в них проживали, лідирував Кременчуцький повіт. Тут мешкало 9440 євреїв, що становило майже 27% від їхньої загальної кількості у губернії. Далі йшли Переяслівський повіт (5852 євреї, або близько 17% від загальної кількості єврейського населення), Полтавський (3757 євреїв, або близько 11%) та Прилуцький (2473 євреї, або 7%) повіти. У Чернігівській губернії повітом, в якому чисельність єврейського населення була найбільшою, був Чернігівський, де мешкало 5014 євреїв, що становило близько 15% від загальної кількості єврейського населення губернії. Далі йшли повіти з майже однаковою кількістю єврейського населення: Стародубський - 3575 осіб, або близько 10,5% від загальної кількості єврейського населення губернії, Мглинський та Суразький повіти - відповідно 3090 та 3085 осіб, або близько 9,1% від загальної кількості єврейського населення губернії.

У 50 - 80-і роки XIX ст. єврейське населення в Україні постійно зростало. Демографічний «стрибок» відбувався не лише через переселення із західних губерній, а й внаслідок природного приросту, який був вищий, ніж у неєвреїв. За даними за 1862 рік, єврейське населення становило у Полтавській губернії 35320 осіб, у Чернігівській - 33934 особи [3, с. 14-25; 4, с. 46-47], відповідно 1,87% та 2,25% від загальної кількості населення. За 10 років кількість єврейського населення зросла майже вдвічі і, станом на 1873 рік, наприклад, становила у Полтавській губернії 62848 осіб.[5, с.180-185] Дані на цей час по Чернігівській губернії відсутні, але до 1884 року воно зросло у порівнянні з 1862 роком майже втричі і становило 96675 осіб.[6, с. 217-221]

На відміну від попереднього періоду, наприкінці XIX ст. міграційні потоки з північно-західних регіонів затухають, і чисельність єврейського населення зростала переважно за рахунок природного приросту. Тому, якщо порівняти темпи приросту єврейського населення у 1860 - 1880 рр. та 1880 - 1897 рр., то за останній період воно зменшилося майже вдвічі. Взагалі ж, за переписом 1897 року, у Північному Лівобережжі України мешкало 225396 євреїв. [7, с. 98-99; 8, с. 110-111]. У Полтавській губернії вони становили 4%, а у Чернігівській - 4,98% від загальної кількості населення.

Незважаючи на зниження темпів приросту та збільшення еміграційного руху, кількість єврейського населення продовжувала зростати і, за даними на 1915 рік, становила у Полтавській губернії 157743 особи, а у Чернігівській - 160596 осіб [9, Додаток № 9; 10, с. 4]. Таким чином, за період з 1860 по 1915 рр. єврейське населення Північного Лівобережжя України зросло майже удвічі. Але відносно до загальної кількості населення цього регіону кількість єврейського населення зросла ненабагато й становила відповідно 4,41 та 5,43% від загальної кількості населення Полтавської та Чернігівської губерній.

На відміну від першої половини XIX ст., наприкінці XIX ст. правові обмеження відносно євреїв були спрямовані не на їхнє «виправлення», а на витиснення у соціальні аутсайтери. У 1882 році за пропозицією міністра внутрішніх справ у губерніях були створені комісії з єврейського питання, мета яких була визначена як «ознайомлення з видами шкідливої діяльності євреїв та винаходу заходів до припинення цієї діяльності». У роботі, наприклад, чернігівської комісії брали участь представники усіх губернських установ, службовці з повітів та окремі особи - загалом близько 60 осіб. За підсумками проведеної роботи комісія висловила заборону євреям торгівлі міцними напоями та придбання й орендування землі у сільській місцевості, деякі висловились за виселення єврейського населення з сіл. Поряд з постановою чернігівської комісії була представлена «особлива думка», яка визначала, що обмеженнями та заборонами неможливо встановити нормальні стосунки між місцевим населенням та євреями. Тому пропонувалося заборонити утримання євреям шинків та винокурних заводів; заборонити придбання землі у повітах; заборонити мешкання у селах євреям, які займалися скупкою та посередницькими операціями, а заохочувати розселення в них євреїв-ремісників та землеробів.[11,с.109-113]

Як підсумок діяльності губернських комісій, 3 травня 1882 р. указом правлячого Сенату були затверджені «Тимчасові правила», які заборонили євреям селитися у селах, придбавати там у власність нерухомість, орендувати землю, торгувати у неділю та православні свята. Виключення були зроблені лише для єврейських землеробних колоній, що існували до 1882 року.[12] Ці правила порушили права близько 0,5 млн. євреїв, що мешкали у селах, й побічно зачепили усе єврейське населення у смузі осілості зростанням внутрішньої конкуренції, яка погіршила його економічний стан.[13, с. 24]

Обмеження щодо розселення в сільській місцевості та основних напрямків економічної діяльності впливали на формування структури єврейського населення. За даними 1862 р., у Полтавській губернії у губернському, повітових та заштатних містах мешкало 32079 євреїв, в повітах - лише 3241, у Чернігівській губернії у містах - 29391, у повітах - 4543 євреї. Переважання єврейського населення у повітах Чернігівської, перед Полтавською губернею пов'язане з існуванням на її теренах єврейських землеробних колоній, які на цей час вже сформувалися за рахунок євреїв-переселенців з губерній, прилеглих до Чернігівської -

Полтавської, Могильовської та Мінської.

На початку 80-х рр. XIX ст. у губернських та повітових містах Північного Лівобережжя України мешкало понад 100 тис. євреїв, у повітах - близько 80 тис. Візьмемо національний склад повітових та заштатних міст Полтавської (на 1873 р.) та Чернігівської (на 1884 р.) губерній. Серед мешканців Чернігова євреїв було близько 44%, Кременчука - 39,2%, Городні - 37,5%, Козельця та Мглина - майже по 33%, Переяслава - 31,62%, Нового Міста - 31,51%, Борзни - 26,38%, Погару - 25,21%, Ромен - 25,13%, Остра - 23,76%, Ніжина - 23%, Лохвиці - 20,15%. А в окремих містах, як, наприклад, Новгороді-Сіверському та Суражі, єврейське населення становило більшість - відповідно 52,46 та 51,68%.

У порівнянні з губерніями південно-західного краю Російської імперії, у Полтавській та Чернігівській губерніях було мало містечок. Як вже відзначалося, певною мірою структурні зміни єврейського населення спричинили адміністративні заходи російського уряду за часів Олександра III. «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 р. невеликі містечка перейменовувалися в села, містечками визнавалися лише ті, де була міська міщанська управа та в яких стягувався податок з міського майна. На євреїв - мешканців містечок, що перетворювались на села, поширювались усі обмеження, багатьох з них примусово виселяли. У Полтавській та Чернігівській губерніях євреї становили лише невелику частку населення містечок, й останні носили скоріше сільський, ніж міський характер. За даними перепису населення 1897 р., у містечках євреї становили 3,3% у Полтавській та 7,6% - у Чернігівській губернії при середній нормі по імперії у 39,9% [14,с.699;15,с.853]. Тому єврейське населення цих губерній було сконцентроване майже виключно у містах. За даними 1897 р., у містах Полтавської губернії євреї становили 29,5%, Чернігівської - лише 26,1% від загальної кількості населення (між тим, як у містах смуги осілости Російської імперії взагалі вони становили у середньому 36,9%). У той же час в деяких містах їх частка від загальної кількості населення була значною. Так, у Пирятині та Переяславі Полтавської губернії та Мглині Чернігівської губернії вони становили майже по 35%, у Стародубі Чернігівської губернії - понад 41%, а у Кременчуці - навіть 47% від загальної кількості населення цих міст. Найбільше ж євреїв проживало у Суражі Чернігівської губернії, де вони становили майже 60% загальної кількості населення.

У сільській місцевості через існуючі обмеження євреїв було мало. Так, за даними 1862 р., у Полтавській губернії вони становили лише 0,19%, а у Чернігівській губернії - 0,33% від загальної кількості населення сіл. А наприклад, у Роменському повіті вони на цей час не проживали зовсім. Поступово чисельність євреїв, що мешкала у сільській місцевості, зростає і, за даними перепису населення 1897 р., вони становили 1,2% у Полтавській губернії та 2,86% - у Чернігівській. У наступні десятиріччя цей показник вже майже не змінюється і, за даними на 1908 рік, становить відповідно 0,97 та 2,69%.

У кількісному відношенні чоловічого та жіночого населення у євреїв переважають жінки. Вони становили близько 51% від загальної кількості єврейського населення Північного Лівобережжя України протягом другої половини XIX - початку XX ст. За даними перепису 1897 р., на 100 чоловіків припадає жінок: у Полтавській губернії - 105,2, у Чернігівській - 107,9 [16, с. 19-20]. Старовинний побут ортодоксального єврейського населення характеризувався дуже ранніми шлюбами. Відсоток тих, що розірвали шлюб, у євреїв набагато вищий, ніж у іншого населення, що пояснюється нормами єврейського шлюбного права, який допуслав розлучення.

Коефіцієнт народжень (кількість народжених на 1000) серед євреїв Північного Лівобережжя України, за даними 1897 р., становив: у Полтавській губернії - 39,2, у Чернігівській - 42,6 [17,с.31]. Коефіцієнт цей постійно зменшувався. На початку XX ст. посилювалася тенденція до зменшення народжень серед єврейського населення, що й підтверджувалося усіма спостереженнями єврейського життя на теренах Російської імперії [18, с. 107]. Не стало виключенням й Північне Лівобережжя України, де, наприклад, у м. Полтаві у 1910 р. коефіцієнт народжень становив вже лише 36,8 [17, с. 33]. Одним з чинників, що впливав на збільшення єврейського населення, була низька смертність серед єврейських дітей. Так, якщо на початок XX ст. з кожних 1000 новонароджених неєвреїв 450 вмирало у віці до 5 років, то серед єврейського населення ці цифри були набагато нижчими [19, с. 67]. Але навіть ці офіційні дані не можна вважати точними, бо, як відзначалося у ході перевірок метричних книг, євреї часто навмисно не реєстрували у рабинів народження або смерть своїх близьких, здійснюючи лише обряди віри вдома за допомогою сусідів. Так, рабин Мглинського повіту у січні 1898 р. повідомляє у міську думу: «...кількість записів актів у єврейських метричних книгах як народжених та тих, що брали шлюб, так й розлучених та померлих, останнього часу стало більш і більш зменшуватися, незважаючи на те, що населення ...зростає;... причина цього явища пояснюється тим, що євреї ... просто не приділяють ніякої важливості метричним записам...» [20, арк. 24-24 зв.].

Очевидно, що скупченість на обмеженій території, однобічна спрямованість економічної

діяльності спричинили до еміграції євреїв за кордон.

У 1820 - 1870 рр. лише близько 7500 євреїв емігрувало взагалі за межі Російської імперії.[21,с.16] Після ж погромів 1881 р. , а особливо з 1905 р. сталося масова еміграція, яка поглинула увесь щорічний приріст єврейського населення (а це становило бл. 80 тис. осіб по імперії) [18, с.175]. Статистика еміграції, яка настала після погромів та до початку I Світової війни, не поділяє регіони, звідки виїжджали емігранти, у сучасних поділах, але вважається, що кожний третій єврей Росії мешкав у Південно-Західному краї та Новоросії.

З 1892 р. в Росії почало діяти Єврейське колонізаційне товариство, яке було засноване в Англії. Відповідно до затверджених правил діяльності Товариства переселення євреїв дозволялося здійснювати як цілими родинами (батьки та неодружені діти усіх років), так й окремими особами обох статей та будь-якого віку. Місцевими губернаторами видавалися безкоштовні вихідні свідоцтва. Євреї, які емігрували, признавалися такими, що назавжди покидали межі Росії, та звільнялися від військової повинності. [22] Протягом 1903 -1907 рр. почали діяти місцеві уповноважені Товариства на території Північного Лівобережжя України.

Темпи еміграції з Північного Лівобережжя України були незначні. Так, за даними уповноважених Єврейського колонізаційного товариства, у 1908 р. з Полтавської губернії виїхало 30 осіб, з Чернігівської - не виїжджало взагалі, у 1909 р. - відповідно 42 та 169 осіб, у 1910 р. - 60 та 359, у 1913 р. - 16 та 98 осіб [23, с. 20-21; 24, с. 30; 25, с. 12]. Взагалі ж за період з 1897 по 1915 рр. з Полтавської губернії емігрувало 29 тис. євреїв, з Чернігівської - 30 тис.[17, с. 81].

Партії єврейських емігрантів відправлялися в основному до США (80%) кожні 3 - 4 тижні через порт Гальвестон [23, с. 5]. На початку XX ст. більшість емігрантів прямувала до рідних, які вже оселилися й гарантували допомогу у влаштуванні [26, с. 375-412]. Решта прямувала невеличкими партіями до Канади, Західної Європи, Австралії, Південної Америки та Південної Африки [21, с. 16]. Незважаючи на високу національну та релігійну мотивацію того часу, лише близько 2% емігрантів-євреїв Російської імперії, відповідно й України, виїхали до Палестини.

Перш за все емігрували обізнані з якимось ремеслом чоловіки переважно робочого віку (20 - 50 років). Ремісники та ремісниця становили 56,9% усіх емігрантів. Наступна за кількістю група -торговельні службовці, потім йдуть особи без певних занять та робітники.[23, с. 5] Причиною виїзду з країни переважної більшості євреїв було тяжке матеріальне становище та безробіття [26, арк. 375 зв., 380 зв., 382 зв., 384 зв., 387 зв., 388 зв., 390 зв., 392 зв., 400, 401 зв., 403 зв., 406, 411 зв.].

У зв'язку з воєнними діями під час Першої світової війни зросли темпи внутрішньої міграції єврейського населення Російської імперії. На 1 вересня 1916 р. на території Полтавської та Чернігівської губерній оселилося відповідно 14 тис. та 5 тис. євреїв із західних губерній Російської імперії [27, с.VII-VIII].

Таким чином, єврейське населення проживало на всій території Північного Лівобережжя України й становило значну складову частину населення цього регіону. Внаслідок встановлення владою обмеження щодо його розселення, протягом другої половини XIX -початку XX ст. продовжувалася його концентрація у містах та містечках, де вони становили іноді половину усього населення. Відзначаються досить високі темпи приросту єврейського населення у 60 - 80-і роки XIX ст. та поступове його зменшення у подальші роки, що пов'язане з впливом на цей процес не лише економічних, але й соціальних чинників (погроми 1881,1905 рр.). Обмеження єврейського населення у праві вільного проживання, пересування по країні, володінні власністю й занятті окремими видами діяльності спонукали його до міграції за кордон. Але, незважаючи на досить швидкі темпи еміграції євреїв Північного Лівобережжя України, його кількість по відношенню до загальної чисельності населення регіону напередодні революції 1917 року майже не змінилася, що пов'язано з міграцією до Чернігівської та Полтавської губерній біженців із західних губерній Російської імперії під час Першої світової війни.

Джерела та література:

- 1 Бланк Р.М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. - Спб., 1908. - 64 с.
- 2 Полное собрание Законов Российской империи. - Вид. 1857. -Т. X. - Ст. 8054.
- 3 Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. / Сост. П.Бодянский. - Полтава, 1865.
- 4 Памятная книжка Черниговской губернии. - Чернигов, 1862. -517 с.
- 5 Памятная книжка за 1874 год. / Под ред. М.Н.Григорьева -Полтава, 1875. - 414 с.
- 6 Календарь Черниговской губернии на 1886 год. / Сост. К.В.Корвин-Пиотровский. - Чернигов, 1885. - 188 с.
- 7 I Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. /Под ред. Н.А.Тройницкого - Т. XXXIII. Полтавская губерния. -Спб., 1904. - 315 с.
- 8 I Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. /Под ред. Н.А.Тройницкого - Т. XLVIII. Черниговская губерния. -Спб., 1905. - 341 с.
- 9 Обзор Полтавской губернии за 1915 год. - Полтава, 1917. - 9 с.

- 10 Петровский И.Ю. Черниговская губерния в этнографическом, административном, экономическом, промышленном, учебном и др. отношениях. 1915 год. - Чернигов, 1915. - XLVIII с.
- 11 Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. - Пг.: Огни, 1916. - 251 с.
- 12 Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1882 год. - Спб., 1882. - № 43. - Ст. 272.
- 13 Pinkus Benjamin. The Jews of the Soviet Union. The history of a national minority. - Cambridge, 1988. - 397 p.
- 14 Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - Спб., 1908 - 1913. - Т. XII.
- 15 Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - Спб., 1908 - 1913. - Т. XV.
- 16 Статистика еврейского населения/ Сост. Б.Д.Бруцкус. - Спб.: Север, 1909.
- 17 Вейцблiт І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 - 1926 років. - К.: Пролетар, 1930. - 175 с.
- 18 Пасманік Д.С. Судьбы еврейского народа. Проблемі еврейской общственности. - М.: Сафрут, 1918. - 237 с.
- 19 Baron Salo W. The Russian Jews Under Tsars and Soviets. -N-Y., London, 1976. - 468 p.
- 20 Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 5, спр.1202.
- 21 Gitelman Tri Y. A century of ambivalence. The jews of Russia and the Soviet Union. 1881 to the present. - N-Y, 1988. - 336 p.
- 22 Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1892 г. - № 73. - Ст.773.
- 23 Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1913 год. - К.: Работник, 1914. - 80 с.
- 24 Гольдштейн М.И. Очерки истории евреев Полтавщины (1804-1920 гг.). - Полтава: «Скайтек», 1998. - 68 с.
- 25 Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 5, спр. 2358.
- 26 Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 97, кн. 1.
- 27 Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. - Пгг.: Кадима, 1917. - 76 с.

Валентин Ковальчук

НІЖИНСЬКЕ ЗЕМСТВО: ЧЕРЕЗ НЕМОЖЛИВЕ - ДО КРАЩОГО

Величезна романівська імперія потерпіла поразку в Кримській війні. Завдяки реформам 60 - 70 років Росія плуга й водяного млина поступово перетворювалася в країну молотарки, пари та електрики. Царизм намагався якомога більше пристосовувати державний лад до потреб капіталістичного розвитку. За положенням, затвердженим Олександром II 13 січня 1864 року, в 33 губерніях європейської Росії, у тому числі на території Лівобережної та Південної України, створювались земські установи. У Ніжинському повіті вони склалися з повітових земських зборів і повітової управи. Ніжинське земство своєю діяльністю охоплювало досить значні території й населення. Так, у 1914 році повіт займав 2,5 тисяч км. Тут проживало 178 тисяч чоловік.¹

Ніжинська повітова земська управа як виконавчий орган земських зборів була створена 20 липня 1865 року на основі згаданого вище «Положення про губернські та повітові земські установи».

Ніжинське самоврядування мало обмежені права. Одна з основних функцій - вирішення питань та утримання державних будівель, які належали земству. Пануюче становище в Ніжинському земстві посідали поміщики, купці, духовенство і заможне селянство (86% - дворян, решта - купці та міщани). Так, у 1911 році гласними Ніжинського земства були граф В. Мусін-Пушкін, поміщики Ю. Глібов, І. Почека, почесний громадянин П. Кушакевич.

Вибори гласних у Ніжинське земство проводилось за майновим цензом. Населення повіту поділялось на три категорії: 1) землевласники; 2) міське товариство; 3) сільське товариство.²

Ніжинська повітова земська управа обиралася на три роки в складі голови та шести членів.³

Основою бюджету земства був податок на нерухоме майно - землі, будинки, фабрично-заводські підприємства і торговельні установи. Кошти, які надходили від цих установ, були

порівняно невеликими, і Ніжинське земство постійно відчувало нестачу грошей. Так, у 1906 році воно звернулося з проханням до уряду позбавити його необхідності вносити гроші на утримання Ніжинського технічного училища (3500 крб.), Мринської жіночої семінарії (1500 крб.), Ніжинського міського училища (375 крб.).⁴

Як позитивну рису треба відмітити, що земство іноді допомагало сім'ям бідняків, які не мали змоги заплатити за навчання своїх дітей в середніх навчальних закладах (гімназіях). Так, завдяки допомозі земства, дочка ніжинського козака М.О. Березюк - майбутня заслужена вчителька УРСР, мала можливість закінчити Ніжинську жіночу гімназію П.І. Кушакевич.⁵

Позитивною рисою земства було також медичне обслуговування населення, будівництво й утримання земських шкіл. 1 травня 1885 року Ніжинська лікарня комітету громадянського піклування була передана Ніжинському земству. Ця лікарня мала 25 ліжок та амбулаторію, в ній працювало 3 лікарі й 7 фельдшерів. Для розвитку Ніжинської земської лікарні багато зробив лікар М.П. Галицький, який працював тут 42 роки (1887 - 1925 рр.). Тому й лікарню в народі прозивали Галицькою. Завдяки популярності лікаря Галицького тут лікувалися не тільки мешканці Ніжинського, але й інших повітів Чернігівщини.⁶

Ніжинське земство брало участь у будівництві та утриманні земських училищ. Це були загальноосвітні однокласні початкові школи з 3-річним строком навчання. Незважаючи на те, що контроль за діяльністю училищ здійснювався інспекторами й директорами училищ реакційного Міністерства народної освіти, вони користувалися популярністю серед сільського населення Ніжинського повіту. У селі Веркіївці до революції було аж два училища і лише одна церковно - парафіяльна школа; мешканці села Данине в 1906 році звернулися з проханням у повітове земство перетворити церковно-парафіяльну школу в земське училище.

Ніжинське сільгосподарство, яке було створене місцевою інтелігенцією в 1897 році, зробило свого часу великий внесок у розвиток сільського господарства Ніжинщини.

Після скасування кріпацтва все господарство цього краю опинилося в дуже великій скруті. Великі панські наділи - на одному полюсі, а на другому - убоге селянське господарство. Але в них була єдина, спільна біда - ні ті, ні інші не вміли вести господарство в нових умовах зародження капіталізму. Особливо тяжко все це відбивалося на селянстві. У засновника товариства і його керівника, місцевого поміщика Руссо-де-Живона, була одна мета - навчити селян всього того нового, що було на той час у сільгоспнауці, щоб останні якнайменш страждали від недородів. І якщо спочатку ніжинські подвижники займалися теоретичними розробками в галузі сільського господарства, то вже на другому році існування товариства вони перейшли до практичних справ: організували сільськогосподарський склад, через який за низькими цінами продавали селянам зерно кращої врожайності. Про популярність цього закладу свідчить той факт, що в кінці 1899 року його грошовий оборот виріс до 1500 карбованців - суми дуже значної на той час. Наступним кроком у популяризації нових форм ведення господарювання стало проведення спеціалізованих виставок за участю самих селян.⁷

Організувати їх було дуже важко, тому що завжди бракувало коштів, але, незважаючи на це, сільськогосподарське товариство разом із міським земством знаходило їх для заохочення селян, які мали успіхи у веденні свого господарства. Поступово сфера діяльності товариства, членами якого в 1901 році вже було 105 чоловік, розширюється. Саме вони підняли питання про організацію й запуск тютюнової фабрики в Ніжині.

Дуже багато робиться для розвитку тваринництва. Спеціальною постановою Ніжинське земство робить товариство своєрідним органом з питань сільського господарства. У тому ж 1901 році була проведена ще одна виставка, на якій селяни представляли 235 експонатів, а річний товарообіг складу досяг 2100 карбованців. Це дало змогу провести часткову безкоштовну роздачу зерна селянам. Незважаючи на ці безсумнівні успіхи, у 1902 році у діяльності товариства настає криза, з якої вдалося вийти завдяки фінансовій допомозі з боку губернського земства. І це дало відразу гарні наслідки. На виставці 1903 року вже було представлено 308 експонатів, її відвідало 1754 чоловік. Саме товариство на цьому заробило 696 карбованців чистого прибутку.⁸

Значно покращилися справи і на складі, послугами якого вже користувалося 1635 селян. Не залишалося товариство осторонь і від суспільної діяльності. Коли в 1905 році 27 губерній царської імперії залишилось без врожаю зернових, то саме воно організувало збір хліба та його відправу голодуючим. Досить швидко на прикладі Ніжина такі сільськогосподарські товариства почали виникати й по селах нашого краю, їхня діяльність була дуже важливою завдяки пропаганді й практичному втіленню в життя нових форм ведення господарства. Селяни підняли врожайність своїх земельних наділів з 40 - 50 пудів хліба з однієї десятини до 150 пудів.

У Веркіївці членами місцевого сільськогосподарського товариства був закладений плодовий розсадник, постійно проводилися курси сільського господарства, які, як відзначалося у звітах, «... мали дуже велику кількість слухачів». Деякі товариства пішли ще далі - почали створювати спеціальні сільські майстерні. Наприклад, у селі Володькова Дівиця діяла ткацька

майстерня, у Заудайці - слюсарна та ковальська.

У 1910 році пішов із життя засновник товариства Руссо-де-Живон. Ніжинське земство на своєму зібранні в постанові високо оцінило його заслуги перед Ніжинщиною: « Був протягом чотирьох зібрань гласним і більше 11 років - головою Ніжинського сільськогосподарського товариства. Дуже гарні наслідки мала його діяльність у справі покращення сільського господарства взагалі, особливо у тваринництві ...Покійний для покращення коневодства розводив арденську породу... Тому земство заснувало срібну медаль його імені для нагороди на кожній виставці власників власних коней арденської породи».

Починаючи з весни 1914 року товариство заснує свій часопис «Ніжинець», який, як і все інше, проіснував до 1917 року.⁹

Ніжинське земство за період свого існування зробило все, що могло в тих умовах. Його досвід являє собою справжню скарбницю розвитку та становлення сільськогосподарської науки. І в цьому велика заслуга земства.

Джерела та література:

- 1 Філіал ЧОДА у м. Ніжині. Ф. - 342. Оп - 1. Справа 32. Арк. 4.
- 2 Там же. - Справа 64. С. 46 - 47.
- 3 Там же. - Справа 69. - Арк. 13 - 15.
- 4 Там же. - Справа 80. - Арк. 13 - 15.
- 5 Там же. - Справа 102. - Арк. 8 - 25.
- 6 Там же. - Справа 125. - Арк. 16 - 25.
- 7 Там же. - Справа 160. - Арк. 14 - 16.
- 8 Там же. - Справа 169. - Арк. 3 - 10.

СПОГАДИ

Таїсія Немирівська

●

БОРОТЬБА ЖІНОЦТВА ЗА УКРАЇНУ

Вступне слово Михайлини Коцюбинської

Незалежність, що дісталася так нелегко, була неможлива без боротьби, допомоги жіноцтва на цьому терені. Слід згадати боротьбу жінки, героїні 20-х років минулого століття, коли урядом Грушевського була проголошена Українська держава, Надію Віталіївну Суровцову.

Це вона працювала вченим секретарем у Грушевського, і він називав її своєю донькою. Вона разом з Софією Русовою в тяжких умовах гідно несла прапор незалежної української держави. Достойно боронилися при осаді Києва військами червоного генерала Муравйова. Тільки Софія врятувалася від ГУЛАГів, виїхавши за кордон.

Надія Віталіївна Суровцова потрапила до сталінських радянських ГУЛАГів, камер смерті, де відбула 30-річний термін ув'язнення. І там, на допитах, достойно в серці несла і плекала думку про вільну Україну. Її батьки були не українського походження, а вона обрала шлях боротьби за Україну.

Усю свою доброту віддавала дітям, людям. Навчала їх іноземних мов, знаючи і англійську, і німецьку, і французьку. Але говорила при цьому: не забуваймо рідної мови, хоч говорити нею тоді не давали. Хоча її активно переслідували, Надія Віталіївна не давала вмерти українській мові, пісні, згуртуючи навколо себе молодь. Вона завжди прохала: «Співайте українських пісень!»

Вона дуже хотіла цього дня, незалежної самостійної України.

З цією чудовою, талановитою, доброю, як хліб, жінкою доля звела мене після закінчення Косівського художньо-прикладного училища, коли я працювала в м. Умані. Науковці місцевого краєзнавчого музею попросили оформити куточок композиції періоду Великої Вітчизняної війни. Тоді серед вчених працівників приймальної комісії я побачила інтелігентну красиву жінку з великими очима, які дивились прямо в душу, випромінювали розум, чистоту, доброту, довіру, глибoku людську мораль, любов до сторонньої особи, радість зустрічі. Вона нічого не говорила, лише очі, сповнені довіри, багато про що оповідали.

Через деякий час Надія Віталіївна Суровцова запросила до себе на гостину. Зустрічали Різдво, варили кутю, пісний борщ, колядували, виспівували українські народні пісні. Господиня дому дуже любила народні звичаї, обряди. Ольга Петрівна Діденко (уманська поетеса) кохалася у романах і наспівувала їх своїм чарівним голосом високого звучання, акомпонуючи на роялі. Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко (саме нагодилася з Києва) розповідала про свого чоловіка Остапа Вишню, його товариша Максима Рильського, славу і велику родину письменника.

Я трудилася на Уманській швейній фабриці художницею і одного разу влаштувала свято з нагоди річниці з дня народження Т.Г.Шевченка. Навколо образу - пшеничний вінок з волошками, посередині - сумні і глибокі очі поета. Надія Віталіївна із задоволенням допомагала, вирізувала з паперу квіти та прикрашала портрет, вносила свої корективи. Навіть адміністрація фабрики погодилася на це свято, хоча уже заборонялося виконувати «Заповіт». Обійшлося тихо-мирно, без зауважень, але урочистість свята закарбувалася назавжди, у пам'яті всіх присутніх працівників фабрики, молодих і старших за віком. Вони слухали думи поета, покладені на музику відомими композиторами, розказували вірші Кобзаря. Пам'ятаю, що й сама читала «Така її доля...»

Тим часом оселя Суровцової завжди когось зустрічала, хтось приїздив із шістдесятників,

а особливо багато людей бувало влітку. Приваблював парк Софіївка, історію якого добре знала і любила оповідати пані Надія. Через місто пролягала траса на південь до Одеси і нерідко гостями Суровцової бували москвичі. У привітній господі перепочивала одна з останніх дружин Гната Хоткевича - Платонида, чарувала нас барвистою мовою, захоплюючи оповідала про Карпати.

У пам'яті залишилися також свято Івана Купала, на яке ми їздили з Надією Віталіївною, закарбувалися обрядові купальські пісні. Організував це дійство Вадим Мицик. Усе село Вишнопіль, що на Черкащині, не спало в цю липневу ніч, зачароване піснями і красою природи. До світанку під зорями гоїдалися на воді дівочі віночки, не вихоплені вчасно парубками. Із Києва прибули митці студії документальних фільмів. Вони все знімали та знімали... Тільки десь у посвітку село вгамувалось, залягла тиша, яку порушували лише півні. А до того тривала довга підготовка. Хлопці копали криниці, щоб було вдосталь води. Так повторювалось щороку по всьому селу і ближніх селищах. Перед цим празником у сільських садах достигали вишні, червоні, темно-бордові - дівчата влітали їх у віночки.

Надія Віталіївна надзвичайно шанувала це літнє обрядодійство, бо в душі розквітало слово, серед людей панувала доброта. Голосисті учасники київського хору «Жайвір», водили хороводи навколо Марени, палало і котилось кудись у ставок вогняне колесо, наче чиясь непричепурена доля. Згорів дощенту Кострубонько, палахкотіло і здіймалося димом все старе, щоб не залишитись на подвір'ях у людей, як і в їхніх душах. На ранок все ставало новим, красивим, бо справляла власний шлюб Дана...

Не знаю, чи викликали організатора дійства Вадима Мицика до відповідних органів, але закінчити Київський університет йому не вдалося - відрахували.

Ми вважалися дітьми Н.В.Суровцової. Всі любили її, тягнулися до неї, тішилися тим, що ми у неї є, українські дівчата і хлопці, і кожен з нас якось пом'якшував тоді таке важке самотнє її життя.

Я вже навчалася в Чернівецькому університеті, коли 1970 року знову починались арешти в Києві. Напружений, страшний до болю період... Саме в цей час загинула Алла Горська. Надія Віталіївна повідомляла мене листом про цю загадкову смерть. Відразу пригадалась Аллина майстерня, Галина Севрук, Людмила Семикіна зі своїми оригінальними костюмами, голубі Аллині очі, які випромінювали тепло, світилися вогниками радості і грали смішинками від зустрічі з Суровцовою.

Через деякий час і в Чернівецькому університеті відповідні органи приступили до репресій. Тодішня система добре слідувала за переконаннями студентів. Змушували голосувати за вигнання з вузу Ярослава Павуляка за те, що на літературній студії прочитав щоденник Василя Симоненка, а зі своїми друзями в селі, змонтувавши постамент з простого каменю, здвигли погруддя Т.Г.Шевченку.

Далі котилися в небуття дні, я листувалася з Надією Суровцовою, надсилала їй свої перші публікації в газетах, вона дуже тішалася, радила, зауважувала. На 3-у курсі мене викликали до компетентної установи і поцікавились, куди поділа свої написані спогади Надія Віталіївна. Вони саме вийшли окремою книжкою за кордоном. На титулі - портрет Катерини Львівни Олицької на фоні колючого дроту. Рідня від неї відмовилася, бо її назвали «ворогом народу». Н.В.Суровцова не злякалася, а забрала зовицю до себе жити, огорнула її теплом і турботою.

В гостинній оселі на Коммолоді, 6 в Умані побувало багато цікавих людей, що надихали нас, молодь, на навчання, вивчення іноземних мов, слугували зразком громадянської позиції і людської гідності. Незмінною була у нас традиція зустрічатися 30 вересня, коли святкували день ангела нашої названої матері.

Разом з Надійкою Світличою, Іваном Дзюбою приїздив перед страшним тюремним ув'язненням вояк УПА Данило Шумук, розповідав про повстання в тюрмах Казахстану проти несправедливого покарання та антисанітарних умов утримання в'язнів, їх безправ'я.

Час від часу у Надії Віталіївни з'являвся Ярослав Дашкевич, вчений зі Львова, історик, що володів багатьма іноземними мовами, відомий і вродливий галичанин, так само пресерований. Як і мама, Олена Степанівна (член армії січових стрільців), Ярослав Романович не міг свої наукові дослідження друкувати в українській пресі - не дозволяли, вилучали. Портрет Олени Дашкевич завжди стояв на комоді у Надії Віталіївни, обрамлений порцеляновою рамкою. Добродійка Суровцова називала Ярослава Дашкевича своєю дитиною, синочком. Після проголошення незалежності України він став на чолі інституту історії НАН, професором.

Завжди додавало настрою Надії Віталіївни прибуття Галини Дідик з Христинівки, районного центру неподалік від Умані. Як член Повстанської армії, вона довгий час відбувала покарання (висилку), спина її була страшенно посічена шрамами, фіолетова і коричнева за кольором, перетворена в один вузлуватий рубець. Хоча Галина Іванівна сама дуже бідувала, майже кожного дня привозила на гостинець Надії Віталіївни вареників - з картоплею або капустою. Навідувала вона і батьків В'ячеслава Чорновола, вихована на людській любові до слабосилого,

возила і туди їжу.

Приходили щирі українські хлопці Кузьма та Богдан. Кузьму жартома іменували Коза-Дереза, бо він купував Надії Віталіївні молоко і приносив його у дипломаті. Згодом хлопці були репресовані за прочитані книги І.Дзюби «Приєднана чи возз'єднана», Є.Сверстюка «Собор у риштованні», В.Чорновола «Горе з розуму». Про ймення «Коза-Дереза» думали, що то партійна кличка, бо вважали, що жарти серед дорослих не припустимі.

Нарешті Надія Віталіївна написала, уже вкотре, спогади про Юрія Коцюбинського, бо час від часу робили обшуки і вилучали написане. Я ж без ніяких на те думок привезла їх до Чернігова у музей М.М.Коцюбинського за домовленістю з Іриною Михайлівною. У 1978 році здала їх до музейних фондів, а навесні 1979 р. мене почали викликати на допити. Дізнання проходило протягом восьми годин. На цьому знайомство з КДБістами не закінчилось, приступили до методичного залякування, навішування ярликів, переслідування.

- Ми Вас посилаємо до Н.Суровцової! Спостерігайте, хто приїздить і буває в неї!

Моя відповідь була такою :

-У вас є спеціально оплачувані люди!

Проте в пояснювальній пишу, що до неї приїздить тьотя Галя з Христинівки, привозить смачну їжу, тітка Марія просто провідує, чи ніхто не ображає.

Мій перехід на іншу роботу не врятував від «опіки» спецслужб. Одного ранку, тільки всі позбігались на працю, назустріч начальник:

- Телефонували з компетентних органів, що ви продаєте ікони. Ну, розкажіть, де вони.

У мене і в думці похололо, бо нічого такого не затівала. На ту пору в Москві проживала одна моя давня приятелька, художниця, реставратор старовинних російських ікон. Колись вона пропонувала мені зайнятися писанням образів, розповіла, як нанести ґрунт (левкас) на дошку, як закріпити живопис. Ніби й непогана пропозиція, був би додаток до мізерної платні працівника культури, але добре, що я не розпочала цієї творчості.

Шантаж тривав протягом кількох років. А потім наступила горбачовська перебудова, рухнув Радянський Союз, у школах почали вивчати літературу «Розстріляного відродження»...

Мені випало щастя бачити багатьох патріотів України, які приїздили до Н.В.Суровцової. Спілкувався з нами, молоддю, Леонід Плющ, що тепер проживає у передмісті Парижа. Цей талановитий фізик, кандидат наук, бував у Н.В.Суровцової не один раз. Самотужки вилікував себе від туберкульозу кісток. Мені ж подарував маленьку черепашку, яку потім, володіючи телепатією, відшукував, коли ми її де-небудь ховали. Його арештували у Києві, а сидів він у Дніпропетровській психушці. Розповідав, як підірвали здоров'я і пам'ять непотрібними таблетками, якими гоїли від розуму.

Завжди приємними були зустрічі з Надійкою Світlichною, її братом Іваном, талановитим поетом, літературознавцем. Його знищили, розладнали здоров'я тюрмами, він повернувся з катівень зовсім хворою людиною. Надійці не давали можливості жити і працювати в столиці, то ж вона була змушена виїхати до Америки, де працює журналісткою, надрукувала багато власних книжок.

Та скільки ж тієї талановитої інтелігенції, якій забороняли мати роботу у своїй державі, трудитись для народу, процвітання нації, мати свою незалежну державу...

Небога Михайла Михайловича, Михайлина Коцюбинська, теж не могла не навідувати Суровцову. Її так само скоротили з основної роботи, з інституту літератури НАН, не дозволяли ніде працювати. Писали про неї пасквільні статті, які, на жаль, друкувала «Літературна Україна».

Надію Віталіївну також переслідували протягом багатьох років. Одного разу, вночі хотіли навіть вбити, але ми всі, хто перебував у хаті, зняли сильний лемент, грюкали, тупотіли, щоб нас почули люди.

У своїх спогадах Надія Віталіївна про себе розповідала так: «.. у Києві на Подолі народилося біляве дівчатко, і на честь татусевої вчительки-революціонерки дівча назвали Надією. Яюсь поліцейські нишпорки, шукаючи підозрілу літературу, перекинули у хаті все, навіть, скриню з пелюшками і сорочечками малої Надійки».

Батька, що навчався в Київському університеті, було вислано за революційні вільномудні помисли щодо захисту народу і підбурювання студентства. Родина обрала місцем заслання провінційне місто Умань з досить цікавою історією. Тут панянка Суровцова закінчує гімназію, особливо штудіює іноземні мови, які потім знадобились у житті. Вона знала сім європейських мов. Вищу освіту здобувала у Києві, Санк-Петербурзі, Відні.

Через деякий термін мати Суровцової отримала дозвіл для чоловіка скласти екстерном іспити на юридичному факультеті при Київському університеті. У цей час тато дуже захворів на очі. Йому зробили операцію, і він довгий час мусив перебувати в темній кімнаті, при цілковитому спокої. Мати читала для нього потрібну літературу. Тільки прекрасна пам'ять дала йому змогу успішно закінчити вищу школу і він став помічником повіреного присяжного.

Суровцова розповідала, що сім'ї довелося жити в різних квартирах у Києві. Оселилися на

Фундуклівській, де мати працювала в Маріїнській гімназії. Пригадувала скромну квартиру на Володимирській і чарівний за архітектурою храм Св.Ірини (після революції церква і все довкола було знищене, а місце розташування заасфальтоване). Описувала багату господиню, у якої винаймали житло, свої невеликі та недорогі іграшки, пригадувала світ свого дитинства, що швидко промайнуло, коли майже щодня слухала морські мушлі (знаходились на комоді), і шум моря, який стрімко наростав. Про що воно розповідало? Чому не прислухалася тоді?

Мати Суровцової була родом з м. Тули, тринадцятою дитиною у родині. А бабуса - кріпачка з Воронежа. Коли матері виповнилось сімнадцять років, бабуса заступилася і померла від запалення легенів. Мати поїхала працювати до Москви. Отже, ненька за національністю вважалася росіяною, а батько - із мішаного роду.

Матуся влітку подорожувала до своїх знайомих Лінфорсів (то був старовинний шведський рід) аж в с.Олешню під Черніговом.

Серйозну службу молода панянка Надія починає в Центральній Раді, її захоплює ідея «самостійництва». Четвертий Універсал проголосив Україну Народною Республікою, але війська генерала Муравйова наступали на Київ, оборонцями України стали юні герої Крут. Пізніше патріотка напише про захоронення молоді на Аскольдовій могилі, що не можна було дивитись без сліз на посічені тіла. Павло Тичина написав вірш про ці важкі втрати для України.

У складі представництва дипломатичної місії пані Надія їде у Францію, до Версалю, на мирну конференцію, а в цей час Київ займають російські війська більшовиків. Повернутись на Батьківщину Суровцовій довгий час не щастить. У Відні вона закінчує університет, філософський факультет і захищає докторську дисертацію «Богдан Хмельницький і ідея української державності». Отримує наукове звання доктора філософських наук. Не припиняє літературної діяльності, друкує новели /приваблива літературна форма/ в «Робітничій газеті». Захоплюється перекладацькою роботою, тлумачить твори Василя Стефаника, Володимира Короленка. Видає перлини народної творчості «Українські народні казки». Деякий час працює викладачем Віденської сільськогосподарської академії. Її увагу привертають інтернаціональні проблеми і вона бере участь у Міжнародній жіночій Лізі миру і свободи, займає відповідальні пости, цікавиться конгресами, що відбуваються у Відні, Дрездені, Фрайбурзі, Гаазі, Амстердамі, Парижі, Вашингтоні. Відвідує Сполучені Штати Америки у 1924 році, їде до Канади. Часто виголошує промови на робітничих мітингах, буває часом нелегально, бо всілякі антидержавні виступи заборонялись.

З часом погляди на суспільно-політичне життя змінюється - вона повністю переходить на комуністичну платформу, вступає в ряди Австрійської комуністичної партії, вірить її ідеалам, стає до боротьби. Разом з комуністичними борцями Францем Корічонером /членом Комінтерну від Австрії/, В. Лібкнехтом /сином Карла Лібкнехта/ та Василем Коссаком перекладає твори Леніна для видавництва «Малік».

Мрії назавжди поїхати до Америки і там працювати з трудовою еміграцією. Але зазнає багато переживань за самотніх батьків, особливо матір. Хочє набути досвіду для майбутньої праці в лавах комуністичної партії. Радянський посол у Відні Йюффе схвалює плани Надії Віталівни, допомагає їй потрапити на Україну.

І от її прагнення здійснилося. У 1925 році вона прибуває до Москви, гостює у мами (батька застає паралізованого), а потім потрапляє у Харків, де працює серед знайомих письменників, чийми творами захоплювалася за кордоном. Серед них були відомі літератори: Микола Хвильовий, Микола Куліш, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Микола Яловий, Лесь Курбас. З Миколою Бажаном трудилась у кіноуправлінні, а також служила з Юрієм Яновським. Радянський уряд переводить її на всілякі посади в різні установи - в РАТАУ, Головліт, разом із Шліхтером співпрацює в Народному комісаріаті закордонних справ. Підтримує дружні зв'язки з Юрієм Коцюбинським.

Та сонячні радісні дні тривали недовго. Стався підлий донос - і воля обірвалася. Поневірялась по тюрмах аж до повної реабілітації, яка прийшла лише у 1956 році. Уже й не думала повертатись в Україну, але допомогли друзі, які кликали її до рідного краю. Вона багато зробила для виховання молоді, вивчення нею рідної української мови, виховання патріотизму, глибокої культури і моралі, шанобливого ставлення до батьків і один до одного.

Надія Віталівна порівнювала свою діяльність із революціонерами-народниками, говорила, що їй більше підходить доля Віри Фігнер. «Я думала про Фігнер, про її перші дні, про те, що вона переступала такий поріг на все життя. Чого б я не дала за те, щоб помінятись з нею».

Про тюремні умови перебування Н. Суровцова згадувала: «Камера невеличка, вздовж - шість кроків. Два з половиною - впоперек. Склепінчаста стеля - я дістаю до неї рукою. Лампочка. Вішалка з полицюю нагорі. Столик, сидіння, ліжко - підйомні, прикуті до стіни. І єдине рухоме майно - параша». Каналізаційна труба слугувала прекрасним телефоном.

Коли відбувся арешт, їй здавалось, що це непорозуміння і скоро все з'ясується, її відпустять з Голгофи. Але цього не сталося, понад двадцять дев'ять років свого молодого життя вона

провела в катівнях, у поневіряннях. Надія Віталіївна згадувала, що вона, «як звір у клітці, відчувала свою безнадійну зв'язаність». У такому стані не могла говорити «про свою невинність», що вона і тут, у каторжному корпусі готова була до краплі віддати свою кров і життя за справу партії.

У партії її «приваблювала самовіддана віра в людські ідеали, досконаліших за які не знала людська думка».

У споминах добродійка Суровцова ділиться страшними відчуттями, які їй довелося пережити. Якщо вдень спостерігали за нею у віконце, що прорізане у дверях, то вночі відкривалися двері, клацав замок, запалювалось світло. Це непокоїло, турбувало, особливо серед ночі, перевіряли присутність, викликали на допити, нерви завжди залишалися в напруженні.

Колись розповідала, як на дізнанні їй сказали:

- Ми з вас зробимо мужчину. Чого мовчите?!

У неї вистачило розсудливості жартувати з посіпаками:

- А як ви з жінки створите мужчину?

Біля скроні був нацелений пістолет. Одна необережність - і життя нема.

Нахвалялися заслати на Соловки, «але вона ніколи не була там». Цей вирок замінили іншими катівнями. Мабуть, коли б потрапила на Соловки, могла б живою не залишитись, бо у 1937 році Сталін святкував 20-річчя радянської влади і всіх репресованих /цвіт нації/ розстріляли. Про таке не можна забувати. Загибло дуже багато невинних душ: діячів культури, письменників, взагалі вчених людей, одне слово, національної еліти, найбільше - з України.

У Ярославській тюрмі, де ізолятор був переповнений людьми, «... в нашому ряду, - згадує Надія Віталіївна, - вже не залишилось вільних камер, повний був і нижній поверх, вгорі і внизу, теж гриміли замки зачинених раніше камер, а по стінах марширували, переселяючись кудись, блошиці, цілим потоком».

Ці спогади мовлять нам про те, до якого стану доводили невинних людей. Надія Суровцова вірила в світлі ідеали. Вона писала, що «вони мали могутній фактор усвідомлення необхідності своєї жертви». Порядок, що здобув перемогу в Радянському Союзі, мав потребу знищення людей, які не хотіли підкорятися йому чи не довіряли. Вона не бажала вести боротьбу проти нього із тюрми, із «клітки». В неї залишилась тільки «віра в свою правоту, чисту бездоганну совість. Але цього було мало».

Ось як про минулий суспільний режим пише Василь Барка: «Партійщина високого рангу і звання, з яскравими зірками на кашкетах і грудях позиркує у виразі кислувато -погірдливої нудьги крізь шибки легкових автомашин, що мчать, пришвидчено: бо ніколи! - позиркує, на трупи, розсіяні по вулицях, і відвертається виписаними обличчями. Страшенна зайнятість - треба спішити на хронічні засідання в хмарі тютюнів і виголошувати без кінця промови про будівництво щастя. В перервах, згромадившись коло буфетів, підряд перехилити по стопці і заїдати корейкою, і рибцем, і копченою, а «заправившись» до сопучої оддишки і відгику, знов промовляти про побудову безкласової мрії і кадити вождеві, ніби божеству, що, мовляв, мудрістю привело до веселого життя -народ, себто всіх, що конають за вікнами».

Свій режим у тюрмі Н.Суровцова трішечки облаштувала - вранці робила зарядку, обтиралася холодною водою, це якось заспокоювало нерви. Бажання вижити налаштувало на боротьбу.

Усе життя її займала доля Юрія Коцюбинського, військового діяча, що очолював торгове представництво в Австрії, став першим послом від молодого Радянської України. Там, в Австрії, вони і познайомилися.

За Ю. Коцюбинського я неодноразово чула розмови в оселі пані Суровцової з Михайлиною Хомівною Коцюбинською. Мабуть, з Юрієм Михайловичем сталося те, що повернувшись з Австрії / а там він зблизився з австрійськими комуністами, які стояли на боці трудового народу, його совісності/, він перейшов на інші позиції, справедливий і близький суспільним масам.

Вона все життя шукала за нього вистей, а Юрій так безславно загинув. Спомини Надії Віталіївни розкривають нам дещо з таємниці його смерті. Вони зібрані по зернинці, все те, що уціліло в пам'яті талановитої жінки, якій система не дала можливості розкрити свій талант художниці слова, історика, філософа.

Згадки про Юрія написані уже в кінці життя талановитої каторжанки, якій вдалося витримати тортури і повернутися живою, вікувати і сумувати від несправедливості та постійних обшуків.

Про Юрія Коцюбинського Надія Віталіївна залишила найсвітліші спомини, що проливають світло на його добросовісне життя.

КОЦЮБІНСЬКІ У МОЄМУ ЖИТТІ

Як і в кожній людині мого покоління на Україні, молодість не минала без впливу видатного письменника тої доби Михайла Коцюбинського. Прекрасні, як молодість, його твори залишили глибокий слід, а сам образ письменника набрав легендарних рис. Хотілося знати ближче за таку дорогу людину. Як завжди, це здавалося недосяжним. Я читала книжки, мріяла, але ніколи не відважувалася й подумати, що колись доля надовго зв'яже моє життя так близько, що десятки років проминуть самі в залежності від члена тої родини.

Доля химерна. Це таке незначне. Проте розповісти про це варто, бо навіть найдрібніші риси не повинні зникати з останніми людьми, що стикували з дозами нам всім дітями.

Ми з побожністю ходимо по невеличкому садку на затишній вулиці у Вінниці, оглядаємо край скромний, простий будинок, де жили колись Коцюбинський та його родина.

У Криворівні я годинами сиділа в хаті, де бував Коцюбинський, де жив Франко. Ходила його стежками, дивилася на потічок, чуркальце, з якого він, може, вмивався кришталевою гірською водою, ходила до казкової церковці, не могла надивитися на Черемош. Черемош! Тіні забутих предків... Все і зараз дихає там старовиною й легендою, все нагадує і Коцюбинського.

Я дивилася на той фільм Параджанова «Тіні забутих предків», що мав такий блискавичний успіх у цілому світі, вишуканому, розбещеному світі! А таки мав той шалений успіх!

І сталося так, що я опинилася у Відні, там захистила свою дисертацію, працювала в с/г академії та Інституті східної Європи. І там же опинився в той час Юрко Коцюбинський. Як торгпред Радянської місії, тоді ще не цілком визнаного Заходом радянського уряду.

Я не знала його раніше. Тільки чула під час облоги Києва Муравйовим, що то Юрко Коцюбинський, син Михайла, нарком большевиків, і керує обстрілом Києва. Саме згорів від запальних снарядів будинок Грушевського, голови Центральної Ради. Так ото цей Юрко був тепер у Відні. Було там тоді повно українців усякого толку: старих дореволюційних емігрантів, і втікачів, і представників урядів, і робітників - галичан, студентства...

А на Україні був голод. Надходили страшні чутки. Спочатку не йнялося віри. Але приїхала місія Червоного Хреста з доктором Холодним і вже трудно було заперечувати. Безпосередніх зв'язків не було. І от тоді гірка туга обгорнула серця. Не можна було жити, знаючи, що на батьківщині таке лихо. Отоді було засновано комітет «Голодним України». Входили туди: я, Олесь, Чечель, Іван Коссак і Полюга. Ми збирали датки, робили виставки, вистави, збирали поміж німців та себе. Але повоєнні часи були тяжкі для всіх, потрібно було (?) Америки. Тоді ми запропонували президентство Грушевському; його популярність негайно вплинула і до нас потекли гроші заокеанської еміграції. Ясно, врятувати всю країну було неможливе, але ми вирішили обмежитися Академією наук, цим серцем батьківщини. Харчові посилки ми посилали через місію Гувера, і тут все налагодилося просто. Але в нас були ще речі, також дуже потрібні у Києві. Тільки ж контакту з Україною ми не мали! Його мало радянське торговельне представництво з Коцюбинським на чолі. Зі зрозумілих причин ніхто з членів комітету не міг звертатись до Радянської місії. Це взяла на себе я, одинока безпартійна в комітеті.

І от я в досить миршавенькому приміщенні торгпредства.

- Хочу бачити голову представництва.

Через короткий час до скромного кабінету ввійшов юнак. Прекрасні, якісь зоряні очі, висока гнучка постать і дуже тонке обличчя.

... Я регулярно бувала у Коцюбинського. Колись він зауважив, що я пильно дивлюся на українські часописи на його столі.

- Ви не читали київських газет? Хочете, візьміть до наступного разу?!

- Українських газет!!! А ми ж чули, що української преси зовсім немає!

Цілий вечір ми з гуртом молодих товаришів-студентів читали ці газети. Згодом до них долучилися невеличкі книжки Хвильового, Йогансена, Ялового, Досвітнього, Поліщука...

Отже, не тільки преса, а й література живе! Та ще яка, талановита, блискуча.

Так почалася прязнь. Згодом утворився певний дружній гурток:

Юрко, я, Коссак, Чичкевич та Демчук. Хлопці були галичани, студенти. Коссак пізніше працював у радянському представництві. А тоді ми просто приятелювали, жили майже комунією, і не раз потроху голодували. Отоді на неділю Юрко запрошував нас на подорож за місто. Він

оплачував наші залізничні квитки; походивши по горах та лісах, ми заходили до сільської корчми, де він частував нас ковбасками з капустою та гальбою пива, і ми, щасливі його товариством, поверталися додому. Ми всі були одного віку і міцно здружилися.

Колись Юркові треба було в партійній справі зустрітися з кимось з віденських українських робітників. Зустрінувся. А потім дістав догану чи то від «баби з Комінтерну» чи ще від кого, не вільно, мовляв, дипломату зустрічатися отак. А йому таки було треба, і він журився, що нема де. Тоді я запропонувала своє помешкання, передала ключі, а сама пішла з дому.

Коли вже згодом австрійці визнали Радянський уряд, представництво переїхало до палацу російського посольства, то я часто була там і у справах, як журналістка, і на посольських прийняттях, знов таки як член спілки австрійських журналістів. Там одного разу познайомилася з Ольгою Коцюбинською, дочкою Євгенії Бош. То була висока, не дуже гарна жінка. Більше я її за кордоном не бачила. Вона приїздила рідко. Син, хлопчик, теж виховувався деінде. Зустрінулися ми літ через десять за інших обставин і в іншому місці.

Промайнув час. Я поверталася на Україну, щоб навчитися партійного досвіду, як молодий член австрійської компартії, щоб їхати потім до Канади та Сполучених Штатів, куди мене запрошували яка мандрівного інструктора. Я дещо вагалася, але кілька видатних діячів це мені радили. Я мала навіть візу до тих країн. Йоффе, тодішній посол, допоміг мені нотою - проїхати через Польщу, і я опинилася після Москви у Харкові. В Москві я ще побувала у сестри Ольги Марії.

Там, у Харкові, я пізнала і заприязнилася з усіма тими, чиїми творами я захоплювалася у Відні. Зустрічалася і з Юрком. Саме тоді я мала переходити до партії України, і він навіть пропонував мені, що може за мене ручити. До того не дійшло.

Я працювала, писала, друкувалася, була редактором - референтом Шліхтера у міністерстві закордонних справ.

Одного дня мене викликали до ГПУ. Я думала, що це щось по роботі: виявилось, що якийсь урядовець, що назвав себе Черняком, пропонував мені стати секретним платним співробітником ГПУ, і стежити... за Юрком Коцюбинським, Михайлом Левицьким та В. Х. Аусемом.

Я завжди, по своїй роботі, давала всякі інформації ГПУ, з наказу ЦК, може, могла б працювати і там. Але щось подібне мене просто приголомшило. Отак, за гроші!!! Я різко відмовилася.

- Пожалієте,- процідив крізь зуби Черняк. Я не бачила його більше ніколи в житті, але як вже химерно не складалася потім моя доля, я ніколи не жалкувала, що лишилася чесною людиною.

Склалося дивно. Через рік мене вивезли до Москви, до внутрішньої секретної в'язниці ГПУ, Луб'янка, 3. Тримали в прекрасних умовах: паркет, обід з трьох страв. Абсолютна ізоляція. Все пошенки. Без прогулянки півроку. Туди до мене в камеру прийшов Ягода і сказав, що звільнення залежатиме від мене. Другого дня мене привела до шикарного кабінету, де мені знову - але в дуже чемній формі - запропонували стежити за Коцюбинським і двома іншими. На столі в цього представника ГПУ я прочитала на конверті прізвище. Через сорок літ я читала книжку про нього, з його портретом, як розстріляного за часів культу особи. То був Артузов. Пізно.

А тим часом почався мій в'язнично-таборовий шлях, шлях заслать, репресій, що закінчився допіру п'ятдесят шостого року МОЄЮ реабілітацією після смерті Сталіна.

Протягом цього часу ім'я Юрка ще двічі виринало у моєму житті. Вже після третього арешту, одиночки, заслання, я опинилася в жіночому штрафному таборі «Ельген», у його філіалі, с/г дослідній станції «КОС». Першого ж дня на загальній повірці я почула виклик: «Бош-Коцюбинська!» - та відповідь: «- Тут». О, Господи! Треба ж такого! Зараз же після закінчення офіційної процедури я підійшла до цієї жінки.

- Де Юрко? Що з ним?

- Він ворог народу. І прошу мене не питати про нього. -Хто ви?

Потім була кумедна розмова пані Бош.

- Я відповіла, що й сьогодні думаю те сама, що й вчора, -казала Бош.

Після цього я зайшла на роботу до Ольги Петрівни, і на запит, що нового, відповіла, що саме повертаюся з ГПУ і з сьогоднішнього дня вважаю наше знайомство закінченим. Це було чверть віку тому. По сей день.

Коли надійшла реабілітація, повернулася на Україну. У Києві зустрілася з родинами тих письменників, що загинули в ГУЛАГах.

... Жадібно шукала чутки за Юрка. Коли нарешті довідалася, що в Києві перебуває його сестра Ірина. Особисто я її не знала, але враз вирішила розшукати.

- Тепер я допіру дізнаюся подробиці трагедії його життя, а може, й почасти мого власного.

Розуміється, я пішла (Ірина відпочивала в санаторії в Кончі-Заспі), і досить недалеко будинку, на березі, я побачила жінку, що йшла мені назустріч. Ми одразу пізнали одна одну /

вона знала, що я буду в неї/, хоч ніколи перед тим не бачилися. Не скажу навіть, щоб вона була схожа до Юрка. Та й яка могла бути схожість, коли я його бачила востаннє, коли йому було років тридцять, а тепер ми обидві мали вже за шістьдесят!

То була ставна, гарна жінка з шляхетним обличчям, типовим для інтелігенток минулого сторіччя.

Ми довго ходили стежками безлюдного парку. Ірина Михайлівна оповідала мені про своє дитинство, сім'ю, про важкі роки, які їй довелося зазнати через репресованого Юрка. Терпіла вона, вся сім'я і улюблений син Флоріан. Час шов, а ніщо не мінялося, талановитий хлопець не міг вчитися, і от вона зважилася на таке: хлопець намалював портрет Сталіна і послав його до всемогущого. Сподівана-несподівана мрія сповнилася: Станін дав розпорядження не заважати хлопцю у навчанні. Син став видатним скульптором...

Але мені боліло, як же було з людиною, в ім'я котрої я віддала свою молодість, своє життя, свої таланти. Знати, знати про дорогу людину, що загинула. Ні, вона не читала. Не знала, що можна, та й що вже могло те змінити! Тут ми по-різному дивилися на цю справу.

Потім Ірина Михайлівна розповіла, як одного разу, вже після реабілітації до неї прийшов хтось незнайомий, її не було вдома, але він сказав, що сидів разом з Юрком і залишив свою адресу. Я аж затремтіла: от аж тепер почую! Не почула. Не пішла вона до того чоловіка. Кожна людина по-своєму сприймає світ. Так і ми.

А про музей батька вона розмовляла з захопленням, кликала поїхати подивитись. Скільки вона туди вклала праці, відомо й оцінено. Контакт зі мною вона весь час підтримувала, і багато разів запрошувала до Чернігова. А тут я вже не зібралася, не встигла досі. А тепер, може, вже й сили не стане, бо літа минають немилосердно швидко. Ірина Михайлівна пам'ятала за мене, регулярно запрошувала на «суботи» до музею, на вечори пам'яті Коцюбинських. У своїй доповіді в шкільному музеї Юрія Коцюбинського вона розповідає дітям про мене, дає адресу, і молодь звертається до мене з проханням написати свої спогади про Юрка. Я збираюся до Чернігова, починаю писати спогади...

Не так склалось, як жадалось. Незакінчені спогади загинули, мабуть, надовго, поїздка до Чернігова відклалася.

Немає гостинної господині музею. Лишилися тільки листи від неї та музею, де вона просить надіслати спогади, свою автобіографію та фото.

Напевне, чи скоро зможу надіслати ті мої спогади, пишу нашвидку оці рядки, щоб виконати обіцянку, дану покійній, що не загинули остаточно ці кілька подробиць з роду Коцюбинських.

Знаю, що в садибі стоїть пам'ятник Юркові роботи сина Ірини Михайлівни, відомого тепер скульптура Флоріана Коцюбинського; чула, що в Москві на Новодівичькому кладовищі також стоїть пам'ятник йому... Не знаю, на якій могилі і де його справжня могила...

За все його перебування чула стороною одну страшну деталь: під час допиту, власне, після нього, Юрка, окривавленого й непритомного, вкинули назад до камери. Отямившись, він сказав, що найстрашнішим з усього було те, що на допиті був присутній і дивився на все - Постишев.

Залишаю на совісті того, від кого я це чула, не можу і не хочу називати його імені, але сподіваюсь, колись він сам напише про це у своїх власних спогадах. Згадую про це, як про трагічну і чи не єдину звістку про останні часи чистого бездоганного комуніста, мого приятеля і вчителя, якому я завдячую за пізнання чимало світлого в радянському житті, до якого я повернулася за його порадою та допомогою, і де моя власна доля склалася на десятиліття в самоті одиночок, таборів та заслань, але протягом якого я ні разу не пожалкувала, що вибрала цей шлях.

За одним хіба жалкую - що тоді, у двадцять сьомому році, не сказала Юркові, що на нього чатують нечисті руки...

Примітки:

- 1 1978 р. фонди музею М. Коцюбинського 7 кв. № 31, спецфонд. Умань-Чернігів.
- 2 Життя Надії Суровцової. - Зб. Наука і Культура. Україна. Випуск 24. К., 1990. - С. 412-560.
- 3 Некіпелов Віктор - російський поет, працював у 60-х роках в м. Умані інженером-хіміком. Закінчив літературний інститут ім. м. Горького в Москві. Був арештований, знищений.
- 4 Хоткевич Платонида - одна із дружин Гната Хоткевича, була директором музею Г. Хоткевича у Верховині.
- 5 Багачка - кам'яна гора у Карпатах, досить вивітрена; на фоні ясного неба була схожою на дуже повну жінку (тлусту) із складеними руками, величезна, здається от-от упаде.
- 6 Мищик Вадим - етнолог, директор музею Хліба в м. Тальному Черкаської області. Відомий дослідник весняно-зимової обрядовості, автор багатьох наукових статей, книг, учасник художньої самодіяльності.
- 7 Горська Алла - правозахисниця, відома художниця-монументалістка, член Національної спілки художників України, проживала в Києві.

8 Севрук Галина - художниця-керамістка, на знак протесту проти арештів вийшла із спілки художників, мешкає у м. Києві.

9 Семикіна Людмила - художниця-монументаліст, лауреат національної премії ім. Т. Шевченка, розробила декоративний український одяг. Добровільно вийшла із Спілки художників, живе у м. Києві.

10 Павуляк Ярослав - домашній український поет, працює у посольстві Чеської республіки, друкується на шпальтах українських газет та журналів. Закінчив літературний інститут ім. М. Горького в Москві.

11 Олицька Катерина Львівна - російська революціонерка, належала до партії есерів, репресована, померла у 1974 році в оселі Н. В. Суровцової, похована в м. Умані.

12 Дзюба Іван - письменник, літературний критик, автор книги «Приєднана чи возз'єднана». Був міністром культури, активний борець за справедливість, шістдесятник, публіцист.

13 Світличний Іван - поет, літературний критик, шістдесятник, був засуджений радянською системою, повернувся із заслання досить хворою людиною, помер у Києві.

14 Дідик Галина - член УПА, перебувала в її керівних органах, не змогла уникнути арешту. Померла в радянський час, невідомо, де похована. Влада не дозволила захоронити її тіло на кладовищі в м. Хрестинівці.

15 Сверстюк Євген - редактор газети «Наша віра», відомий поет, письменник, академік.

16 Світлична Надія - рідна сестра Івана Світличного, журналістка, емігрувала до Америки.

17 Фігнер Віра - російська революціонерка-народниця, народилася у дворянській сім'ї 1852 р. Ув'язнена в Петропавлівській фортеці. У вересні 1884 р. засуджена до смертної кари, яку було замінено довічною каторгою. Двадцять років Фігнер була в одиночному ув'язненні в Шліссельбурзькій фортеці. З 1906 р. жила за кордоном. У 1915 р. Фігнер повернулася до Росії.

18 Спогади Н. Суровцової. - Зб. Наука і культура України. Випуск 24. - К., 1990.

19 Шліссельбуржці - в'язні Шліссельбурзької фортеці. Це були народники.

20 Спогади Н. Суровцової.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ В.В.ТАРНОВСЬКОГО У 60 -80-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ: СПОГАДИ ПРАЦІВНИКІВ

(передмова та публікація І. Синельник)

Спогади - цікавий і важливий вид історичних джерел особистого походження. Вони подають інформацію через призму власне особистісних переживань, емоційно, можуть містити відомості, що не зустрічаються, приміром, в офіційних документах. Однак спогади не позбавлені суб'єктивізму і їх використання є доречним у комплексі з іншими видами історичних джерел. Спогади учасників подій, безпосередніх свідків цінні як джерело нових знань і як нова їх інтерпретація. Їх залучення до наукових досліджень є виправданим і при відтворенні історії різних організацій та установ¹.

Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського протягом десятиріч залишається основним осередком музейної роботи в області. Етапним у роботі установи став кінець 60-х років, коли вперше за післявоєнний час була створена повнопрофільна історична експозиція. У 1979 році у музеї відкрита нова історична експозиція, що високо оцінена спеціалістами та відвідувачами і навіть відзначена дипломом Виставки народного господарства УРСР.² Вона стала підсумком багатопланової діяльності колективу у попередні часи. Тому 60-80-і роки XX століття викликають інтерес дослідників як період активної збиральницької, освітньої, наукової і методичної роботи.

Джерельна база, що дає уявлення про діяльність Чернігівського історичного музею у зазначений період, різноманітна. Її основу складають офіційні документи, щорічні звіти про роботу музею, які зберігаються у поточному архіві установи та в Державному архіві Чернігівської області, публікації у місцевій періодиці.

Автор пропонує увазі читачів спогади працівників музею - Віри Зайченко, яка очолювала відділ - музей народно-декоративного мистецтва, та Надії Чернявської, яка у 1970-1975 роках працювала заступником директора з наукової роботи. Окреслені основні напрямки діяльності культурно-освітньої установи, зокрема, збиральницька, виставкова та лекційна, співпраця з народними майстрами.

---

1. Див.: Історичне джерелознавство. - К.: Либідь, 2003. - С. 413 - 430.

2. Див.: Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки // Родовід. - 1996. - Число 2 (14). - С. 55.

Документ № 1. Спогади В. В. Зайченко

м.Чернігів

грудень 2004 р.

Віра Володимирівна Зайченко народилася у 1938 році в селі Масани Чернігівського району (нині - у межах міста Чернігова).

Закінчила історичний факультет Київського університету імені Т.Г.Шевченка. З 1968 по 1993 рік працювала в Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського. З 1978 року очолювала відділ історичного музею - музеї народно-декоративного мистецтва. Наукові інтереси пов'язані з розвитком народно-декоративного мистецтва Чернігівщини, зокрема вишивки. Нині - на заслуженому відпочинку.

Це було дуже цікаво, як свято. Ми всі горіли. Творчий процес був дуже яскравий. Дізналися, що в приміщенні церкви (Катерининська церква, пам'ятка архітектури поч. XVII століття. - Авт.) - планують відкрити виставку російської зброї. Звісно, що зброя з фондів історичного музею, але ніхто не дивився, чи є зброя, чи ні. Ми говорили, що така тематика не підходить, і почали пропонувати відкрити музей народно-декоративного мистецтва. Я пам'ятаю, що вже працювали над тематико-експозиційним планом, поселилися в приміщенні церкви, а в «Деснянській правді» був надрукований матеріал, що тут буде виставка зброї.

Головне нам було домогтися свого у керівництва - в обласному комітеті партії. Варто сказати, що я ніколи не була членом партії, але мушу низько вклонитися людям, які тоді працювали в обкомі. Нам допомогли. Військові частини доставили апарати, які сушили стіни, бо у церкві була вологість. Стіни повисували, відремонтували підлогу.

Я сама визвалася бути завідуючою цього відділу, хоч і не була членом партії, але призначили. Колектив у мене був «величезний»: Софія Григорівна Броніч, Тетяна Григорівна Куценко і художники з Києва. Треба було створити ТЕР, вивчити наші фонди, зібрати те, чого не вистачає.

Роботи було страшенно багато, я віддавала їй увесь свій час (робочий і неробочий). Мені було дуже приємно, що наш тематико-експозиційний план (він декілька разів обговорювався на методичній раді) без будь-яких зауважень був прийнятий до роботи. Нам дали з Києва бригаду художників, вони теж були зацікавлені в результаті. Якби хотіли лише заробити, то робота так би не велася. Експозицію готували з творчою вигадкою. Юрій Володимирович Зисличенко, який керував групою художників, вирішив зробити центричну композицію. Потім зрозуміли, що вона заважає, якщо увійти з вулиці. Але є вільні стіни. Це теж має значення. Архітектура відкрита - її можна спостерігати. Ми всі ніші заповнили.

Експозицію розділили на дві частини: дорадянський і радянський періоди, як у всіх історичних музеях. Ми багато їздили збирати експонати, звозили, відбирали, щоб показати найкраще. У фондах багато чого було, але не стільки, щоб вибирати. А ми хотіли продемонструвати лише найкраще. І працювали ми з великим задоволенням і про роботу домашню не думалося. Нам поставили мету, щоб у вересні відкрили експозицію (у 1978 році ми стали відділом історичного музею, що не має експозиції - готували її, а у вересні 1979 року повинні були відкрити). Але не встигли цього зробити.

Відкрили ми експозицію 21 грудня 1979 року. Приймало експозицію виїзне бюро обкому партії. Я цю подію не забуду ніколи. Що може бути крамольного у такому музеї, щоб проводити виїзне засідання? Люди, які мало знають про народне мистецтво, а тим більше, про оформлення, стали давати нам поради. І потім вони часто до нас приходили, коли супроводжували делегації, і питали: «Так ви не виконали наші побажання?» Я відповідала: «Ну так ніколи, так ніколи. Ніяк не можемо до того повернутися».

Виставок робили багато. А найяскравіше дійство було навесні 1979 року, коли на Пасху за день прийшли 1500 відвідувачів. Якби це трапилося сьогодні, мабуть, жодного експоната не залишилося б. Ми просто не в змозі були прослідкувати, щоб у нас нічого не забрали. Та жоден експонат не зник.

Музей мав великий вплив на виховання. Читали багато лекцій, робили і виїзні виставки - по селах, у школах, в училищах. І для дитячих садків проводили заходи. Робота кипіла, ми всі любили свою роботу. Незважаючи на тяжкі часи, музей вижив. Житиме і тепер, хоч, можливо, це приміщення заберуть. Та знайдуть нове, щоб єдиний в області музей народної творчості, крім музею ткацтва у Козельці, працював.

Коли ми працювали над експозицією, Владислав Григорович Бойко (у той час викладач, а потім директор Чернігівського музичного училища імені Ревуцького (Авт.) запропонував створити у музеї фольклорний ансамбль. Ідея була прийнята на ура. Це було у 1978 році. Якби були тільки музейні працівники, навряд чи у нас щось вийшло б. Було вирішено, що на базі нашого фольклорного ансамблю будуть проходити практику студенти музичного училища. Так об'єдналися наші сили. Ми багато вчили і фольклорних речей, і твори Моцарта співали.

Щедрували дуже весело. Ходили і по місту. У нас співали представники Будинку народної творчості. Концерти у музеї були дуже часто. Ансамбль «Джерело» з педінституту теж виступав.

Ідея екскурсії-концерту теж належить Владиславу Григоровичу Бойку. Він підказав, а я подумала, що є народні пісні (я знаю їх), що оспівують усі речі, представлені у нас, - це і скриня, і сорочка, і плахта, і колиска. Я підготувала екскурсію-концерт з виконанням пісень, пов'язаних з нашими музейними експонатами. Ця екскурсія користувалася популярністю, її часто замовляли іноземці. Це цікава робота для музеїв такого профілю.

Як експозицію відкрили, то вдома не бували. Якщо я не десь, то перу привезені речі. Все літо висіли в мене сорочки, рушники всюди розвішені. Тільки висушу, принесу - поїхала знов. Всі райони об'їздила, бо треба представити увесь регіон. У фондах багато було з Чернігівського та інших близьких районів. Мені доводилося багато їздити, щоб показати і підприємства.

Звертали на фабрики з листами, і нам надавали виставкові зразки. Це, зокрема, «Чернігівська фабрика імені 8 Березня», «Ніжинська фабрика імені 8 Березня», «Прилуцька фабрика імені 5 Грудня», «Дігтярівська фабрика художніх виробів імені 8 Березня». На всіх я побувала. Збирала не лише речі, а й відомості про майстрів. Творчим майстром на Чернігівській фабриці працювала Анна Іванівна Григоренко - відома вишивальниця - перша майстриня, яка почала відроджувати традиційне вишивальне мистецтво.

На фабриці лозових виробів я багато взяла. У них був асортиментний кабінет, де тримали найкращі вироби. Я майже все забрала в музей, вмовила їх. У нас експонувалося цікаве крісло, яке на фабриці виготовляли для кіностудії «Мосфільм» для фільму «Хождение по мукам». В асортиментному кабінеті зберігалося крісло-павук. Його зробив майстер з Количівки - Карпенко.

Багато майстрів приходили зі своїми першими виробами і показували їх, хотіли дізнатися мою думку. Як могла, розуміла, я їх наставляла, що краще, що гірше. З майстрами радилася, виставки робила персональні. Робила виставку для Анни Іванівни Григоренко до її 40-річчя, Наталії Василівні Черняк, Антону Гнатовичу Штепі, Анатолію Івановичу Калошину (різьбяр з Новгород-Сіверського). Івану Івановичу Бібіку робили декілька виставок. Василь Андрійович Гузії - також виставка була персональна - майстер з Прилук, що працював із соломкою. Це майстер, який був для нас відкриттям. З соломкою працював тоді Олександр Ферапонтович Саєнко. Твори Гузія відрізнялися від Саєнкових. У Саєнка були ламані лінії, а у Гузія - плавні (він різав соломку дрібніше, а тому виходило все плавно). Багато майстрів відкриті були завдяки музеєві. Ми їх шукали, вони на наші пошуки відгукувалися. Потім вони виростали. Так, Василь Андрійович Гузії став заслуженим майстром народного мистецтва.

Чи не перша моя виставка була з дерева. Поїхала в Новгород-Сіверський, там був сувенірний цех при лісгоспзагах, в якому працював майстром Анатолій Іванович Калошин. Я робила виставку, щоб показати традиції деревообробки. Мені також хотілося показати мистецтво учнів, що працюють під керівництвом Калошина. У майстрів робили закупки, відбирали твори і вдома, і на виставках. Це була одна з найважливіших ланок нашої роботи, адже треба було пропагувати майстрів та їхнє мистецтво.

Дуже багато їздили по області. Пропагували переважно наші колекції, з сучасними творами мало їздили. Нам видавали твори з фондів, дозвіл надавало управління культури (а зараз це можливо через міністерство). По місту - це різні навчальні заклади, а по селах - школи, ферми, контори. Залежно від пори року, якщо жінки працювали в полі, то виступали перед ними. У нас було завдання прочитати Гузію якомога більше лекцій. І ми були зацікавлені якомога більше їх організувати. Вимагали від керівників, щоб нам організовували аудиторії - на тракторному стані, на кагатах, на сінокосі. Ми об'їздили всю область. Експедиції дуже згуртовували наш колектив.

У 80-х роках у нас була велика експедиція спільно з Музеєм архітектури і побуту з Києва. Їхали так: Мена, Сосниця, Короп, Борзна, Талалаївка, Срібне і через Козелець повернулися у Чернігів. Ця експедиція дала матеріали по кожному району, і для себе зробила відкриття у вишивці, ткацтві, етнографії.

Надавали методичну допомогу у районах. За нашої допомоги відкривали ряд музеїв, зокрема, музей Героїв Дніпра у Радулі (Ріпкинський район. - **Авт.**), Музей Кирпоноса - у Вертіївці (Ніжинський район. - **Авт.**), Музей Подвойського - у Кунашівці (Ніжинський район. - **Авт.**) Багато музеїв робила по області.

Це була віддушину, така улюблена робота.

Архів автора

Документ № 2 Спогади Н. В. Чернявської

м.Чернігів

грудень 2004 р.

Надія Василівна Чернявська народилася у Чернігові у 1927 році. Закінчила історичний факультет Чернівецького університету.

У 1952 почала працювати у музеї. Очолювала відділ сучасності, а згодом радянський. З 1970 по 1975 рік працювала заступником директора з наукової роботи. Коло наукових інтересів пов'язане з історією Чернігівщини у період громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Нині - на заслуженому відпочинку.

Коли я прийшла працювати, музей знаходився там, де зараз бібліотека (Чернігівська бібліотека для юнацтва. - Авт.) Там розміщувалися дореволюційні відділи - первіснообщинного ладу та відділ капіталізму. А навпроти (- Будинок народної творчості. - Авт.) - у нас були радянські відділи, канцелярія. Коли була заступником директора, то переїхали до нового приміщення. У 1975 році я возила тематико-експозиційний план нової експозиції до Києва на рецензію.

Ми дуже багато уваги приділяли збиральницькій роботі. Коли я прийшла до музею і готували повнопрофільну експозицію, то об'їздили майже всю область. За роки роботи в музеї я відвідала всі райони і навіть переважно більшість сіл Чернігівщини. Проводили і групові збиральницькі експедиції. У нас була вантажівка, потім з'явився автобус. Запам'ятався один випадок: їздили з головним хранителем - Василем Івановичем Мурашком - десь чоловік чотири; побували в багатьох селах Борзнянського, Бахмацького районів, потім поверталися у Чернігів і зупинилися у Красному (село Чернігівського району. - Авт.). Біля машини швидко зібралися люди, ми розпитували, в кого які речі є, що цікаве. А місцеві хлопчики вирішили, що приїхали цигани і швидко розповсюдили новину у селі: «Цигани купують речі».

Як тільки я прийшла працювати в музей, заступником директора був Михайло Терентійович Яцура, музейний працівник від Бога. З ним ми поїхали в Батуринський район. У Батурині (четверо нас було чи п'ятеро) жили в готелі і там був наш «центр». Ми пішки ходили по цьому району, машини тоді ще не мали. По дев'ять - десять кілометрів ходили щодня. Ми стільки назбирали цікавих дореволюційних знарядь праці, вишиванок, одягу, що телефонували Левенку (Левенко Андрій Іванович Авт. - директор музею. - Авт.), аби надіслав машину, щоб вивезти усі речі. Він домовився, і ми повністю завантажили вантажівку.

У 1954 році мене призначили завідуючою відділом сучасності (післявоєнного періоду). Я розпочала збирати продукцію наших підприємств. У Чернігові легше було. Пішла на «музикалку» (Чернігівська фабрика музичних інструментів. Авт.), домовилася - нам привезли піаніно. Пішла на фабрику первинної обробки вовни - дали їхню продукцію. Але потрібно було представити і підприємства Ніжина, Прилук. Я поїхала в Прилуки одна. Там у Дігтірях була художня артіль імені 8 Березня. Від Прилук це досить далеко. Я доїхала попутними машинами - автобусів тоді не було. (Доречно сказати, що грошей на придбання речей у нас абсолютно не було). Вони дали багато виробів - навантажили два великі тюки (сорочки, плахти, килими) - зразки всієї продукції. Домовилися з водієм, він привіз на вокзал у Прилуки. Там залишили, а поїзд на Чернігів вночі - десь о третій-четвертій годині. А роки це були страшні: всякі «урки» ходили, у когось щось зникало. У такому сум'ятті я навіть не пам'ятала, як дійшла з чернігівського вокзалу додому. Ось так ми збирали речі.

Із співробітницею Марією Пилипівною Лук'яненко їздили в Ічнянський район. Ічня славилася гончарством. Ми зібрали багато матеріалів з сучасного гончарства, там проживала родина гончарів Пищенко. Привезли навіть дореволюційні роботи батька майстра. Вони зараз виставлені в Катерининській церкві. Ночували ми в однієї бабусі. Нам підказали, що в неї піч зверху викладена керамічними плитами - кахлями. Там був зображений двоглавий орел з датами виготовлення. Ви гадаєте, що ми не вмовили цю жінку? Працювати довелося сокирою. Все вийняти і привезти до музею. Щоправда, припічок зіпсували. Коли дивлюсь у музеї ці кахлі, завжди згадую, як довелося їх діставати.

Коли ми їздили групою, це завжди було цікаво: сперечалися, обговорювали, визначали, що викличе інтерес. Експедиції з Яцурою, Мурашком завжди були цікавими, особливо, коли з'явилася машина. Могли виїхати будь-куди.

Поряд з етнографічними експедиціями проводилися археологічні. Ними займалася Мотрона Автономівна Попудренко. Брала участь у всіх археологічних експедиціях. Вона сама археолог і мала зв'язки з Інститутом археології УРСР. Її завжди включали до складу експедицій.

Багато матеріалів збирали про громадянську війну, довоєнний період і, звичайно, про Велику Вітчизняну війну. Будучи заступником директора музею, я займалася цим періодом. У мене було величезне листування з нашими земляками - учасниками Великої Вітчизняної війни. Дуже багато ми зібрали матеріалів. Листувалися з Героями Радянського Союзу, учасниками партизанського руху. Видали декілька буклетів. Левенко примушував писати листи в усі кінці Радянського Союзу - і ми багато отримували матеріалів. Основні фонди Великої Вітчизняної війни були зібрані саме в цей час.

Збиральницька робота була особливо активною, набагато більшою, ніж видавнича. Багато уваги приділяли розробці експозиції. Сучасним співробітникам музею зараз дещо легше. Вирішили провести якусь виставку - підняли з фондів релігійні чи археологічні експонати. Ми ж такої можливості не мали. Церковні речі ми взагалі не могли показувати, хіба що з атеїстичним ухилом. Репресії ми показували і розказували, голодомору ми не показували, хоч і мали цей матеріал. Працювали зовсім в інших умовах. Стародруку також не могли показати. Парадоксально, у нас така величезна колекція стародрукованих книг, але виставити їх було не можна. Головний хранитель фондів Василь Іванович Мурашко доклав багато зусиль для їх збереження. Він організовував і декілька художніх виставок з наших фондів (ще до відокремлення художнього музею). Василь Іванович був дуже глибокою особистістю, надзвичайно добре знав фонди музею. Коли приїжджали дослідники з Києва чи Москви, то годинами міг розказувати.

Створення тематико-експозиційних планів - складна робота, бо історію Чернігівщини потрібно було показати на фоні історії СРСР та історії УРСР. Якби не намагалися, цього не можна уникнути. Підготовка тематико-експозиційних планів - тоді це була значна наукова робота. Старалися щось і видавати. Дослідження, присвячені історії Чернігова. Видавнича діяльність була не активною через те, що на той час існувало багато труднощів. У нас не було в Чернігові поліграфічної бази, все робилося через Київ. Там черги, спробуй пробийся. Коли ми видавали том «Чернігівська область», перше видання, то я часто їздила до Києва, бо розробляла карти і схеми Великої Вітчизняної війни та партизанського руху в області. Скільки я тоді сліз пролила: і те не так, і се не так. Уже повезли, затверджені Федоровим карти та схеми по партизанському руху Чернігівщини. Все-таки довелося переробляти. Коли готували цю роботу, я входила до складу групи, що працювала в архівах у Москві. Були представники з архіву, обласної бібліотеки імені Короленка. Хоч у виданні наші прізвища стоять у кінці, однак ми надали багато матеріалів.

Ще проводили велику лекційну роботу. У нас був план, скільки кожен науковий співробітник повинен прочитати лекцій протягом місяця. Ми читали, нас знали. Не було підприємства, організації, де б я не виступала з лекціями по Вітчизняній війні. Нас запрошували на різні збори активів, наради райкомів, обкомів. На виробництвах організовували виставки. Якась дата - ми робимо виставку, їдемо в район чи на підприємство, розповідаємо, проводимо екскурсії. Активна просвітницька робота, співпраця з школами - не проходило дня, щоб не було шкільних екскурсій. З усіма істориками міста я була знайома особисто. Ми підтримували зв'язки, організовували та підказували, які провести екскурсії.

Ми займалися і народними музеями, багато відкрили їх по області (в основному в школах). З Вірою Володимирівною Зайченко створювали перший музей Дружби народів у Сеньківці. Десь два тижні там працювали. Це було на початку 70-х років XX століття. Багато доводилося їздити у відрядження. Коли була заступником директора, менше їздила по селах, однак часто бувала у районах.

Працювала в архівах Івано-Франківська, Львова, Тернополя, Чернівців, Дніпропетровська, Харкова, Полтави. У Москву їздила в середньому раз на два роки, це були відрядження з метою збирання матеріалів. У Москві існувало Чернігівське земляцтво (дуже велике), десь 100 чоловік. Його створили вихідці з Чернігівщини - учасники жовтневої революції та громадянської війни. І ми туди їздили, записували на магнітофон спогади, збирали документи, фотографії. Нам дозволяв ці відрядження облвиконком. Коли я була заступником директора, то їздила на підвищення кваліфікації у Москву в Музей революції.

Земляцтво було створене після того, як багато реабілітовані і повернулися із Сибіру багато вихідців із Чернігівщини. Ми з ними зустрічалися - вони увійшли до складу земляцтва. Багато зібрали матеріалів про наших вчених-чернігівців, письменників, діячів культури. Наприклад, Юрій Збанацький усе, що видавав, передавав нам.

Архів автора

ВИБУХ СЕРЦЯ

Чорнобиль - це не просто радіація, 30-кілометрова зона (с.Оране), саркофаг, самосели, тварини і рослини мутанти, хвороби і смерть тисяч ліквідаторів аварії... Чорнобиль - це національне лихо, зловісна віха в нашій історії. Як жовтневий переворот 1917-го, репресії, колективізація, голодомори в Україні 1932-33, 1946-47 рр., Велика Вітчизняна, «холодна» війна, залізна завіса, «братська допомога» Угорщині, Чехословаччині, Афганістану...

Навіть більше - це трагедія, що потрясла світ, стала однією з найруйнівніших екогенних катастроф в історії людства.

Вибух, що стався о 1 годині 25 хвилин 26 квітня 1986 року на IV енергоблоці ЧАЕС, для мене особисто, як і для мільйонів таких же ліквідаторів, - це вибух серця. І сьогодні, через 19 років по тому, чорний дзвін Чорнобиля б'є по кожному з нас...

Та спочатку трохи історії.

Складний і багатоплановий зміст науково-технічного прогресу в поняттях 60-70-х років ХХ століття зводився до єдиного - пошуку нових джерел енергоресурсів, зокрема виробництва електроенергії. Колишній Ленінський план ГОЕЛРО знову став актуальним на новому етапі соціалістичного будівництва. Вождь був геніально далекоглядним, коли стверджував, що «комунізм є Радянська влада плюс електрифікація».

Проте не тільки відповідальні партійні керівники різних рангів того часу, а й військові поспішали будувати Чорнобильський вулкан, бо цього вимагала гонка озброєнь. І якщо «нинішнє покоління» в досягненні «світлого майбутнього» могло почекати, то військово-промисловий комплекс, який на той час забезпечував військову рівновагу протистояння в «холодній війні», чекати не міг.

У листопаді 1965 року Президія ЦК КПУ прийняла постанову «Про основні напрямки розвитку атомної науки і техніки і впровадження результатів наукових дослідів у цій галузі в господарство». Необхідно підкреслити, що КПУ вже діяла слідом за КПРС, яка ще постановою № 985 у вересні 1962 року доручила Міністерству енергетики і електрифікації СРСР здійснити функції «замовника-титулотримача» по будівництву великих гідро- і атомних електростанцій. Постановою № 800 було передбачено початок будівництва Центрально-Української атомної районної електростанції, що згодом одержала назву Чорнобильської.

Майданчик біля села Копачі, а це північ Київської області, міжріччя Прип'яті і Дніпра, був найсприятливішим для розміщення АЕС, - так вважали на той час партійні і державні діячі Союзу. Попередження вчених про небезпеку спорудження тут такого об'єкта залишилися воланням у пустелі.

Отже, 2 лютого 1967 року АЕС, яку почали будувати за 12 кілометрів від містечка Чорнобиль на правому березі річки Прип'ять, «відняла» в одного з найдавніших слов'янських поселень його символічне ім'я і здобула право на життя...

Ударними темпами зводиться блок за блоком нової потужної атомної електростанції. У Москву летять рапорти про успішне введення в дію першого, другого, третього енергоблоків. Мирний атом служить благу народу. Ось-ось має запрацювати на повну потужність і четвертий блок. Проте під час експерименту з відключенням системи безпеки при проведенні випробувань його потужності сталася аварія. 26 квітня 1986 року внаслідок вибуху на четвертому реакторі та наступних вибухів, спричинених перегрітою парою, енергоблок було повністю зруйновано.

Почалася 200-добова епопея ліквідації наслідків аварії, двобій життя зі смертю. Оперативно було створено 30-кілометрову зону. У с. Оране Іванківського району Київської області по тривозі почали прибувати військові частини різних родів військ з усіх кінців колишнього Радянського Союзу. Запрацювали партійні, державні органи, міліція, військові, цивільні спеціалісти. Найбільше роботи було у медиків.

Наш батальйон також прибув сюди.

Мета прибуття - зупинити біду, яка звалилася не тільки на станцію, а й прийшла на поріг

нашого дому.

Пригадую, що до військової частини прибули з нашого Ніжинського технікуму механізації сільського господарства (нині агротехнічний інститут) в «наш», як називали ми батальйон полковника Жирнова, викладачі Василь Данилович Лісовий, Володимир Васильович Ситрижак, Петро Йосипович Поладич, майстер виробничого навчання (нині викладач) Анатолій Петрик та інші. До Чорнобиля ми відправились з Анатолієм Петриком. Проводжали мене дружина Ніна Василівна та кум Олександр Медведєв.

Усього ж у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС взяло участь понад півтори тисячі мешканців Ніжина та району.

Коли колона нашого батальйону проїздила через центр міста, їй назустріч вийшов майже весь педагогічний, студентський колектив технікуму, зичив нам успіху і найшвидшого повернення...

Прибули в с. Оране в ніч з 6 на 7 травня 1986 року. Керівництво батальйону, до складу якого я також входив (в запасі займав посаду секретаря парторганізації батальйону), визначилося з місцерозташуванням. Поряд стояла частина хімічних військ. Запитав: «Ну, як тут?» «Усе нормально - відповідають. - Поживете - побачите». - А потім скупом додали: Як ідеш на виконання завдання, тобто на замір радіації, все «опускається».

Почалися гарячі трудові будні... 9 травня, на день Перемоги, батальйон виконував завдання в с. Копачах. Був контрольний виїзд в цей населений пункт (тут батальйон мив станцію, виконував інші завдання).

Перше, що я прочитав на даху четвертого реактора, на той час вже «царства мороку», величезними літерами зроблений напис: «Чорнобильська АЕС імені В.І. Леніна працює на комунізм»...

Народ України нині вже знає з повідомлень у пресі, особливо після виступу колишнього міністра екології та ядерної безпеки України Юрія Костенка, що в так званому об'єкті «Укриття» (саме його прозвали «саркофагом»), в руїнах четвертого енергоблока знаходилось близько 200 тонн ядерного палива. Вчені не виключали можливості теплового викиду при утворенні критичної маси урану.

А потім вже в демократичній пресі України люди почали читати, що «Чорнобильська катастрофа - злочин проти українського народу та всього людства». Було і звернення Українського національного комітету з організації Міжнародного суду над КІПС за злочини тоталітарного режиму, тобто «Нюрнберг-2». Бо народ бачив, що Комуністична партія та її політичні спадкоємці приховували багато гіркої правди. Фальшувалась і фальшується відповідна інформація. І досі не названо конкретних винуватців трагедії, наслідки якої ще десятки і сотні років відчуватиме людство.

Задля дотримання секретності всі медичні картки, які були заведені на працівників АЕС в 1986 році, в 1989-у були знищені. Персонал атомної станції потім отримав нові картки, в яких, звичайно ж, уже не були записані ні аналізи крові, які робилися в 1986 році, ні діагнози.

Багатьом ліквідаторам також потрібно було підтверджувати архівними документами свою причетність до цих подій. Візьмемо мій документ з Центрального архіву МО України, 4 грудня 1992 р., № 51/3449. Він був направлений Ніжинському міськвійськкомату.

«Рудик Михаил Константинович принимал участие в ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС при войсковой части 34003 (с.Ораное): прибыл: приказ № 01 от 6 мая 1986 г. убыл: приказ № 13 от 21 мая 1986 г.

В приказах командира по выездам на ЧАЭС войсковой части значится: Приобрел суммарное количество радиации: доза в приказе не отражена.

Основание: Ф. 2140, 04.1153 с. д. 1, л. 8,42

Примечание: Весь личный состав в. ч. 34003 с 6 мая по 28 июля полагают работавшим у здания станции АЭС (пр. № 156 от 8.10.86 г.) Приказ по выездам на ЧАЭС начали вести с 29.07.86 г. Книги учета доз облучения личного состава части уничтожены по причине высокой зараженности.

Начальник Центрального архива МО Украины».

Це підтвердження було потрібно для заміни посвідчення союзного зразка на посвідчення незалежної України.

Після архівного підтвердження статус ліквідатора зумів підтвердити в грудні 1992 року і знову отримав посвідчення учасника ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС 1986 року. Щоб

довести справедливість, певний час треба було нервувати. Думати - чи прийде такий документ. Надійшов...

Нині є вже певна статистика, бо громадська організація «Спілка «Чорнобиль» об'єднує ліквідаторів. Доречно відмітити, в Ніжині вона була створена у 1990 році. Ініціатором її створення був Віктор Васильович Плакса. Здоров'я в нього нині обмаль, але для згуртування громадської спілки він і в 2001 році взяв на себе тягар керівника «Спілки» в Ніжині. Діяльність її направлена на захист нас, наших сімей від наслідків трагедії минулого століття. Бо, пройшовши через випробування Чорнобиля, ми сьогодні самі маємо гостру потребу у захисті, увазі і допомозі.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Віктор Довбня

●

ГРИГОРІЙ ВАЩЕНКО ПРО ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ В СРСР

Осмилення новітніх проблем філософії освіти, аналіз домінуючих тенденцій розвитку сучасної педагогічної теорії потребує звернення не тільки до світової, західноєвропейської та вітчизняної філософської думки, але й до творчого доробку представників закордонного українства. Діяльність певної частини закордонних українців завжди була спрямована на збереження своєї української неповторності й самобутності в умовах проживання в інших державах. Вони намагалися підтримувати зв'язки з Батьківщиною, зберігали мову, культуру, традиції, історію свого народу. В добу існування СРСР закордонне українство, будучи менш обтяжене ідеологічно, по суті, було прогресивнішим, більше переймалось українською державницькою ідеєю¹, а відповідно й ідеєю національного виховання української молоді.

Третя хвиля еміграції, що, як відомо, збіглася з Другою світовою війною, закинула до Німеччини українського вченого Григорія Григоровича Ващенко. Його ім'я було досить відоме в Україні. Ще в часи творення Української держави 1917-1921 років він організував учительські курси і проводив національно-освітню роботу серед населення Полтавщини. Працював із 1919 року доцентом Полтавського університету. Не припиняв учений своєї науково-педагогічної праці і після встановлення радянської влади в Україні в створеному у Полтаві на базі університету педагогічному інституті, очоливши в 1927 році кафедру педагогіки й отримавши звання професора.

Однак національно свідомою позиція Г.Ващенко не влаштувала більшовицьку владу. Він був звинувачений у найтяжчому в українських обставинах 30-х років «гріху» - українському буржуазному націоналізмі, знятий із посади й чекав вироку, але історія дала йому шанс вижити. Г.Ващенко написав ряд фундаментальних творів із педагогіки, психології, інших галузей науки, що і сьогодні мають наукову новизну й заслуговують на нове прочитання та осмилення. «Загальні методи навчання», що були знищені в радянській Україні, й нині використовуються в Українському Вільному Університеті як важливе джерело сучасної педагогічної думки. Крім того, Г.Ващенко належить низка наукових і публіцистичних статей філософсько-педагогічного змісту, опублікованих у часописах та періодичній пресі. Його праці неодноразово видавалися за кордоном, але в Українській РСР на ім'я Ващенко було накладено табу.

У незалежній Україні вже видруковано значну частину творчого доробку Г.Ващенко. Він посідає достойне місце в сузір'ї відомих вітчизняних педагогів. Одне із всеукраїнських педагогічних товариств носить його ім'я, твори починають вивчатися у вищих педагогічних навчальних закладах, студенти мають можливість долучатися до національних духовних цінностей, які пропагував просвітник. Проте творчість

Г.Ващенко як педагога-філософа залишається практично не дослідженою. В радянський період йому як провину закидали те, що він виступав на захист національного виховання, вбачали непослідовність його філософсько-освітньої концепції, що не вписувалася в рамки марксистсько-ленінської філософії, врешті-решт, просто замовчували. Про останнє красномовно свідчить, зокрема, такий факт. Полтавщина дала світові трьох видатних українських педагогів - А.Макаренка, В.Сухомлинського і Г.Ващенко. Однак у 1974 році на урочистостях з нагоди 800-річчя м.Полтави керівник компартії України В.Щербицький, називаючи імена визначних діячів української культури, творчість яких була тісно пов'язана з Полтавою, згадав тільки перших двох².

Отже, є сенс розібратися в світоглядній системі Г.Ващенко у цілому і його інтерпретації філософських основ виховного ідеалу в СРСР зокрема. Звичайно, він був педагогом, а не професійним філософом, але навчаючись у Москві, закінчив богословські курси й, очевидно, здобув солідну філософську підготовку, яка й вплинула на зміст його творів. Свідченням високої вченості Г.Ващенко є те, що він спирається на твори грецьких філософів Сократа, Платона, Аристотеля, а також послідовників Платона - неоплатоників. Орієнтується у давньоіндійській філософській думці, в творчості давньоримських мислителів Цицерона, Плінія, Овідія, Сенеки. Використовує праці Юстина, Аврелія Августина (Блаженного), Іоанна Дамаскіна, Єфрема Сирина, Томи Аквінського. Посилається на праці багатьох західноєвропейських мислителів епохи Відродження й Нового часу, німецької класичної філософії. Послугується творами українських філософів, зокрема Г.Сковороди та П.Юркевича. У творчості Г.Ващенко знаходимо такі складові філософії, як філософську антропологію, онтологію, гносеологію тощо. Філософські міркування вченого розкидані по різних його творах, що ускладнює їх аналіз та систематизацію.

Крім всебічної філософської освіченості, потрібно брати до уваги й той факт, що Г.Ващенко двадцять два роки життя провів у Мюнхені. Це не тільки час, коли він був відірваний від України, але й отримав можливість практично необмеженого доступу в роки «холодної» війни до надбань західноєвропейської та світової модерної філософської думки. Працюючи спочатку завідувачем кафедри педагогіки в Українському Вільному Університеті, а пізніше ректором Української Богословської Академії, передавав свої знання учням. Звичайно, найбільший внесок Г.Ващенко в справу національного виховання української молоді в еміграції. Всебічна наукова діяльність, висока філософська освіченість, як показує аналіз його творів, базується, з одного боку, на українськоментальному мисленні, а з іншого, - вона є близькою до західноєвропейської філософської традиції, тобто його творчість є своєрідним містком, зв'язуючою ланкою між Сходом і Заходом, що особливо актуально з огляду на сучасні політичні процеси в Україні.

Метою цього дослідження є з'ясування філософських основ радянського виховного ідеалу в світлі філософсько-освітнього вчення Г.Ващенко. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

* характеристики особливостей філософського аналізу Г.Ващенко радянської концепції виховного ідеалу;

* дослідження філософських джерел радянського виховного ідеалу в інтерпретації Г.Ващенко як витвору більшовицької партії;

* окреслення філософської специфіки осмислення Г.Ващенко радянського виховного ідеалу як типу людини, що служить комуністичній партії та її вождям.

Розкриття життєвого та творчого шляху будь-якого мислителя, в тому числі й Г.Ващенко, щодо його інтерпретації філософських основ радянського виховного ідеалу, потребує використання певних методологічних засад, причому тут недостатньо якогось одного методу. Пояснюючи цю думку, зазначимо, що автор цієї статті поділяє точку зору сучасного вітчизняного вченого М.Булатова про те, що у науковій роботі використовують, як правило, установки та принципи з різних методів. «Живе мислення, - подибуємо у М.Булатова, - не вичерпується жодним філософським методом і їх жорстко дотримуються тільки представники відповідної школи або її фундатор»³. Як і більшість

досліджень унаслідок своєї багатогранності, так і наша пересічна розвідка потребує поєднання різних принципів. Основні методологічні принципи, що визначають загальний напрямок даної статті, - науковості, об'єктивності, конкретності, еволюційності та історичності. Виходячи з названих методологічних принципів, використовуються діалектичний, екзистенціальний, структуралістський та компаративістський методи дослідження. Загалом методологічною основою розвідки є концептуальний матеріал передусім сучасних українських, а також західноєвропейських мислителів.

Теорія виховання у вирішенні своїх найважливіших проблем завжди спирається на певну філософську основу. Особливо це стосується виховного ідеалу як образу ідеальної людини, на який орієнтується педагог, виховуючи молоде покоління. Радянський виховний ідеал, втворений більшовицькою партією, орієнтував декілька поколінь людей на комуністичні цінності. В його основі, на думку Г.Ващенко, лежить діалектичний матеріалізм. Від діалектичного матеріалізму починається філософський рух, відомий нині під назвою марксистсько-ленінська філософія. В СРСР вона визнавалася як єдино правильне наукове вчення про минуле, дійсність та суспільну перспективу.

Потрібно в зв'язку з цим нагадати, що започаткував таке тлумачення марксизму Г.Плеханов. Він називає марксистську філософію «діалектичним матеріалізмом»⁴, вважаючи, що К.Маркс і Ф.Енгельс під впливом Л.Фейєрбаха подолали ідеалізм Г.Гегеля, але перейняли його діалектику. До речі, Ф.Енгельс називав цю філософію «історичним матеріалізмом».

Слід при цьому зазначити, що видатний вітчизняний філософ П.Копнін особливість діалектичного матеріалізму вбачав у тому, що він (діамат) по-іншому, ніж метафізика і позитивізм, ставить питання про предмет філософії, не відриваючи методу мислення від законів руху явищ об'єктивного світу. П.Копнін, розмірковуючи про особливості підходу діалектичного матеріалізму до вивчення явищ об'єктивної реальності, звертає увагу, по-перше, на те, що «діалектичний матеріалізм не мислить собі досягнення законів об'єктивної реальності поза узагальненням результатів різних галузей науки» і, по-друге, якщо «метафізика у будь-яких її варіантах як об'єкт вивчення висуває буття або суще загалом як таке», то «діалектичний матеріалізм вважає, що судження про буття взагалі, про суще як таке безпредметне, і філософія починається з того моменту, коли ставиться питання про відношення буття і мислення»⁵.

Але П.Копнін висловив й іншу думку, суть якої полягає в тому, що, коли мова йде про первинність і вторинність, то її ні в якому разі не можна ототожнювати з первинністю і вторинністю матерії і свідомості. «Тут ми маємо справу, - пише він, - із двома матеріальними системами, і одну з них ми можемо вважати первинною, а другу вторинною тільки в тому смислі, що особливості однієї системи, що існує незалежно від іншої, відтворюються в ній, слугують причиною змін у цій іншій»⁶. На переконання П.Копніна, виділення однієї системи як первинної, а другої - вторинної не абсолютне, але воно має смисл для розуміння відображення.

Інший, спрощений підхід до розуміння діалектичного та історичного матеріалізму знаходимо у Й.Сталіна. «Діалектичний матеріалізм, - пише він, - є світогляд марксистсько-ленінської партії. Він називається діалектичним матеріалізмом тому, що його підхід до явищ природи, його метод вивчення явищ природи, його метод пізнання цих явищ є діалектичним, а його тлумачення явищ природи, його теорія - матеріалістична. Історичний матеріалізм є поширення положень діалектичного матеріалізму на вивчення суспільного життя, пристосування положень діалектичного матеріалізму до явищ суспільства, до вивчення суспільства, до вивчення історії суспільства»⁷.

В.Ленін, аналізуючи марксизм як наукове вчення про загальні закони розвитку природи і суспільства, вказав на три його джерела: німецьку класичну філософію, французький утопічний соціалізм та англійську політичну економію⁸. На протипагу В.Леніну до названих джерел Г.Ващенко додає ще три такі: елементи соціалістично-революційних теорій (вчення про общину з властивою їй круговою порукою), російський нігілізм, російський імпералізм⁹.

Наріжним каменем марксизму, безперечно, є матеріалізм. Ідею філософського матеріалізму, що своїми витоками сягає стародавньої Індії, Китаю, Греції, досить наполегливо і рішуче відстоювали К.Маркс та Ф.Енгельс. Найбільш повно їх погляди з проблеми матеріалізму викладені в роботах Ф.Енгельса «Анти-Дюрінг» та «Людвіг Фейербах і кінець німецької класичної філософії». Тут Ф.Енгельс розвиває положення матеріалістичної філософії, вказуючи на матеріальність світу. Піддавши критиці твердження Дюрінга про те, що єдність світу полягає в його бутті, Ф.Енгельс обґрунтовує тезу, згідно з якою «дійсна єдність світу полягає в його матеріальності»¹⁰. Нескінченно різноманітні явища природи, з погляду Ф.Енгельса, є лише різні форми руху і розвитку матерії. Сама свідомість являє собою одну із властивостей матерії на певному, дуже високому ступені її розвитку. Провідна ідея «Анти-Дюрінга»: свідомість - продукт мозку, а сама людина - продукт природи. За такого підходу узгоджуються між собою закони мислення і закони природи. Для Ф.Енгельса це означає, що мислення є відображення матеріального світу, його буття.

К.Маркс, осмислюючи положення філософського матеріалізму, доповнив його надбаннями німецької класичної філософії, насамперед діалектики Г.Гегеля та філософської антропології Л.Фейербаха.

Г.Гегель, як відомо, прагнув створити всеохоплюючу систему світорозуміння. Вихідним для нього є тлумачення світу як абсолютного духу. «Лише духовне, - пише Г.Гегель, - є те, що дійсне»¹¹. Абсолютний дух, на думку німецького філософа, вже присутній у людині як «свідомості». Відповідно, свідомість починає свій шлях із «чистого духу», який, як гадає Г.Гегель, будучи абсолютно безмістовним, є Ніщо. Але враховуючи те, що мислить дух як Ніщо, сам дух набуває значущість буття, як предмета думки. Внаслідок цього Абсолютне начало, за логікою Г.Гегеля, постає єдністю Ніщо і Буття. Саме тому весь наступний рух Абсолюту постає як його розвиток, або, іншими словами, як поступове явлення, через сходження свідомості від нижчої до вищої стадії.

Як бачимо, світовий процес Г.Гегель намагається зобразити, замінивши матеріальні речі поняттями. Саморозгортаючись у координатах від речі до речі, від одних станів до інших, вони набувають форми логічного «виведення» одних понять з інших.

Загалом, за Г.Гегелем, система розвитку будується за такою схемою: Абсолютний дух «переходить», тобто народжує Природу, Природа, як «інобуття духу», народжує людину, як «свідомість», задля того, щоб дух міг споглядати самого себе.

Цілком очевидно, що вчення Г.Гегеля про розвиток як саморозгортання абсолютного духу є штучно сконструйованою схемою, яка значною мірою базувалась на середньовічній релігійно-філософській думці.

Л.Фейербах розробив концепцію антропологічного, тобто орієнтованого на людину матеріалізму. Мислення, за Л.Фейербахом, ніколи не буває «бесідою» абсолютного духу із самим собою. Мислення, на думку німецького філософа, завжди є діалогічне, оскільки відбувається спілкування між «Я» і «Ти». Спілкування здійснюється за допомогою мови, тому мислення реалізує не абсолютну ідею, а людський рід, який виступає істинним предметом філософії. «Нова філософія, - міркував Л.Фейербах, - перетворює людину, включаючи і природу як базис людини, в єдиний, універсальний і найвищий предмет філософії, перетворюючи, отже, антропологію, в тому числі і фізіологію, в універсальну науку»¹². Можна, таким чином, сказати, що Л.Фейербах замість філософії гегелівського типу та християнства запропонував «філософію людини», повернувшись до матеріалістичного погляду.

Проте К.Маркс та його послідовники, як стверджує Г.Вашенко, звulгаризували вчення, безперечно, видатних західноєвропейських мислителів. Особливо це стосується системи Г.Гегеля. По суті, К.Маркс діалектику Г.Гегеля перетлумачив у плані матеріалізму, а саме: показав, що не абсолютний дух, а лише матерія розвивається. Дух же зображує як пасивний, що не має ні власної історії, ні розвитку.

К.Маркс також критично переосмислив і розвинув фейербахівські уявлення про людину. Як відомо, К.Маркс інтерпретує Л.Фейербаха як матеріаліста. Однак важливо зазначити, що матеріалізм як течія філософської думки, по суті, закінчується на Д.Юмі. Останній саме і показав, що матеріалізм внутрішньо абсурдний і веде до соліпсизму,

тобто форми суб'єктивного ідеалізму, в якій справжньою реальністю визнається лише об'єкт, що мислить, а все решта оголошується таким, що існує лише в свідомості індивіда.

Крім того, ще одна заувага. Ряд сучасних українських дослідників (Т.Пішакова, В.Чуйко та ін.) гадають, що головний внесок К.Маркса у філософську антропологію - це розробка концепції соціального відчуження людської сутнісної природи. Проте варто наголосити, що проблему соціального відчуження людини К.Маркс розробляв, але не започатковував. Завдовго до нього цю тему почав розробляти Ф.Прокопович та інші українські філософи. Якщо ж вести мову про головний внесок К.Маркса у філософію, то це обґрунтування ідеї комунізму як образу або теоретичного проекту майбутнього суспільства, заснованого на солідарній праці пролетаріату.

Необхідною умовою марксистської філософії, пояснює далі Г.Вашенко, є невизнання душі як особливої субстанції й заперечення вчення про її безсмертність. Визнаючи матерію за основу буття, марксистки вважають, що в основі розвитку людства лежать матеріальні, економічні чинники. Відповідно до цього виробничі відносини становлять базис суспільства, його вирішальний момент, а держава, право й різні ідеологічні системи (філософія, релігія тощо) - це надбудова, підпорядкований елемент. Водночас підкреслимо, що Г.Вашенко матеріальні й економічні чинники розвитку людства дещо розводять.

Висловлені Г.Вашенком міркування теоретично не безпідставні. Вони, на наш погляд, беруть до уваги ту обставину, що Марксова концепція діалектичного методу базується не на діалектичній логіці Г.Гегеля, як стверджували радянські науковці, а фактично на ерістичній логіці. У К.Маркса також немає положення, що діалектика - це вчення про всезагальні зв'язки і найзагальніші закони розвитку буття і мислення. Такий підхід до вирішення філософсько-методологічних проблем, коли матерія визнавалася первинною, а свідомість - вторинною вів до маніхейства. Тут варто зазначити, що міркування Г.Вашенка будуть ще аргументованішими, якщо брати до уваги, що К.Маркс не створив розгорненого вчення про діалектичний метод. Фундатор марксизму вважав, що найдовершенішу форму такого вчення, однак з ідеалістичних позицій, запропонував Г.Гегель.

Таким чином, суть марксистської філософії полягає в поєднанні ідеалістичної діалектики Г.Гегеля з реалістично-матеріалістичною філософською антропологією Л.Фейєрбаха.

Менш ніж за століття після К.Маркса до проблеми діалектичного матеріалізму повертається Й.Сталін. Матерія у Й.Сталіна первинна, тому що «вона є джерело відчуттів, уявлень, свідомості», а свідомість вторинна, оскільки «вона є відбиток матерії, відображення її»¹³. Положення марксистської доктрини про первинність матерії і вторинність свідомості лягло в основу радянських підручників із філософії, які в свою чергу базувалися на нарисі Й.Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм», що ввійшов до «Історії ВКП(б). Короткого курсу». Філософські питання вирішувалися в цьому нарисі дуже спрощено і примітивно з огляду на те, що діалектичний метод викладався у відриві від висвітлення марксизму, а сама методологія марксизму була звужена до декількох рис, причому не пов'язаних одна з другою. І все ж робота Й.Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм» та «Історія ВКП(б). Короткий курс» були оголошені «енциклопедією основних знань у галузі марксизму-ленінізму», де, вважалось, подано «офіційне, перевірене ЦК ВКП(б) тлумачення основних питань історії ВКП(б) та марксизму-ленінізму, що виключає будь-які самочинні тлумачення»¹⁴.

Основою розвитку світу, природи, суспільства, як доводить Г.Вашенко, для К.Маркса виступає діалектична суперечність. Єдність буття і мислення для марксистів означає, що людське мислення і об'єктивний світ є підпорядкованими одним і тим же законам, тобто законам діалектики, які не суперечать один одному. Водночас Г.Вашенко слушно вказує, що для К.Маркса ця єдність не є тотожністю, тому що всезагальні закони і розвиток об'єктивної реальності існують поза і незалежно від свідомості людини. «Свідомість, будучи в основному явищем суто матеріальним, з'являється на певному ступені розвитку буття. Вона є властивість високоорганізованої матерії і зв'язана, зокрема, з високоорганізованою нервовою системою. Це нова якість буття, а тому вона підлягає

своїм специфічним законам¹⁵», - підсумовує Г.Ващенко, аналізуючи характерні риси діалектичного матеріалізму.

Розглядаючи питання про взаємовідношення матерії і свідомості, варто підкреслити, що, з української точки зору, філософія починається з проблеми мудрості, а не з відношення душі і тіла.

Якщо виходити з того, що основою діалектики є система філософських категорій та принципів: єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні, заперечення заперечення, то міркування Г.Ващенка про те, що розвиток буття підлягає трьом вищеназваним законам діалектики виявляються логічно та історико-методологічно обґрунтованими.

Тлумачення Г.Ващенко положень діалектичного матеріалізму, законів діалектики дає підстави стверджувати, що він був високоосвіченою людиною для свого часу. Це давало йому можливість, спираючись на українськоментальне мислення, вільно тлумачити марксистів із християнських позицій.

Важливо підкреслити, що Г.Ващенко, незважаючи на тотальне панування філософії марксизму-ленінізму на терені СРСР, усвідомлює всю догматичність цього вчення і, перебуваючи в еміграції, пише, що «К.Маркс систему Гегеля, по суті, спримиізував»¹⁶. Отже, український мислитель, вільний від радянських ідеологем, розумів те, що через півстоліття, вже після краху СРСР, змогли сказати вітчизняні дослідники: «Містичний елемент гегелевого вчення про закони розвитку Абсолютного («закони діалектики») Маркс переносить у вчення про матерію, що береться ним як абсолютне світове начало»¹⁷.

Щодо інтерпретації марксистсько-ленінської філософії на сьогодні існують різні підходи. Але оскільки це не є предметом нашого розгляду, не будемо зупинятися на них. Наведемо в зв'язку з цим лише точку зору українського філософа В.Шевченка, яка, на наш погляд, попри її, до певної міри, екстравагантність, співзвучна з підходами в цьому питанні Г.Ващенка. Отже, за В.Шевченком, марксистсько-ленінська філософія виникла лише у 30-х роках ХХ ст. на ґрунті поєднання певних поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса, «російського марксизму» Г.Плеханова і В.Леніна, філософії французьких матеріалістів ХVІІІ ст. та діалектики Гегеля¹⁸. «Це філософія, - пише В.Шевченко, - котра формально нібито проголошує власну несамостійність, оскільки претендує лише на «творче продовження» філософії Маркса і Леніна. Проте насправді вона була світоглядним обґрунтуванням встановленого Сталіним тоталітарно-деспотичного політичного режиму, а тому цілком логічно заслуговує назви «сталінська»¹⁹. Пов'язано це з тим, що, на думку В.Шевченка, ні К.Маркс, ні В.Ленін ніякої участі в її створенні не брали. Іншими словами, йдеться про таке явище, як «філософська мімікрія», коли принципово новий філософський зміст підводиться під ту чи іншу відому філософію. Як показує В.Шевченко, сталінська філософія специфічна тим, що послуговується термінологією К.Маркса і вважає себе продовжувачем і спадкоємцем філософії В.Леніна.

Зіставлення деконструктивних моделей марксистсько-ленінської філософії Г.Ващенка і В.Шевченка дозволяє встановити, що вони мають спільні підходи щодо її тлумачення. Зокрема, тому що Г.Ващенко зараховує до творців, наприклад діалектичного матеріалізму, не тільки К.Маркса, Ф.Енгельса та В.Леніна, а також Й.Сталіна. Як аргумент на користь цієї точки зору, вкажемо, що Г.Ващенко спирається на « Історію ВКП(б). Короткий курс - «радянський катехізіс», що вийшов у СРСР за редакцією Й.Сталіна.

Можна, таким чином, констатувати, що, аналізуючи сутність діалектичного матеріалізму, Г.Ващенко вказує на дві основні його риси. По-перше, - це визначення матерії за основу буття, а по-друге, - розгляд явищ в їх взаємному зв'язку й розвитку. Причому остання, на думку марксистів, і відрізняє діалектичний матеріалізм від механістичного.

Проте помилка марксистів, з точки зору Г.Ващенка, полягає в тому, що вони намагаються не тільки природне, а й соціальне життя підвести під названі вище закони діалектики. В цьому питанні Ващенко суттєво розходиться з поглядами сучасних йому таких радянських учених, як Столяров і Агола. Якщо марксиста загалом і названі

радянські дослідники зокрема визнають основною рушійною силою суспільства класову боротьбу, яка нібито постійно наростає і врешті-решт призведе до всесвітньої революції, побудови світового комуністичного суспільства, то Г.Ващенко знаходить «тріщину» в їхній схемі, ставлячи запитання, на яке радянські марксистки відповіді не дають: «Як тоді буде діяти закон єдності суперечностей, чи буде в суспільстві боротьба і яка саме?»²⁰.

Загалом Г.Ващенко, виходячи за рамки радянського філософування, достатньо виразно усвідомлював, що ідейно-світоглядним ґрунтом тоталітарного суспільного і державного ладу в СРСР була також тоталітарна ідеологія марксизму-ленінізму, світоглядною базою якого виступала філософія діалектичного та історичного матеріалізму. Разом із тим у надрах панівного радянського світоглядного офіціозу в Україні, як твердо переконаний Г.Ващенко, ніколи не згасала віра, зокрема, в козачину, козацьких героїв, що, жертвуючи своїм життям, зберігали життя інших. Тут йдеться, мабуть, про своєрідний «анаболітичний стан» українців, що, як пише вітчизняний філософ О.Кульчицький, «спіралися на дружинницький, а згодом лицарсько-козацький ідеал честі, волі, віри», іншими словами, героїчну форму життя, *vita heroica* або *vita maxima*²¹. Таким чином, незважаючи на надзвичайно несприятливі умови розвитку, життєвий стиль українців виявляє виразні риси амбівалентності.

Завершуючи розгляд філософських основ радянської концепції виховного ідеалу в інтерпретаційному просторі філософсько-освітнього вчення Г.Ващенко, дозволимо собі приєднатися до думки професора О.Вишневецького, який сказав, що «Г.Ващенко не створив якоїсь власної, «ващенківської» системи виховання. Але він, як ніхто інший, глибоко увібрав у себе нашу національну педагогічну традицію і на філософському рівні протиставив її педагогічним системам, що руйнують людину, - комуністичній і фашистській. Він зберіг, продовжив і розвинув педагогічні надбання нашої давнини, зокрема, козацького виховання, ідеї Г.Сковороди та П.Юркевича, а відтак переніс їх на сучасний ґрунт»²².

Запропонований стислий і досить схематичний розгляд радянського виховного ідеалу як витвору більшовицької партії, де «субстанцією» духу виступає філософія діалектичного та історичного матеріалізму, дає підстави для висновку, що радянська система освіти, перед якою ставилося завдання виховати і сформувані тип людини, відданої комуністичній партії та її вождям, продукувала осіб, позбавлених природних складових формотворень людського духу. Ідеальна людина відповідно до радянського виховного ідеалу, за словами Г.Ващенко, «це робот, позбавлений власних поглядів, власних почувань і волі. Але це страшний робот. Він мусить бути безоглядно жорстоким. В ім'я інтересів партії він мусить нищити всіх, хто їй здається ворожим або навіть підозрілим, будь це близький приятель, брат, сестра чи навіть батько й мати»²³.

Тому зараз, як ніколи, настійною потребою є подолання хибних уявлень про радянську виховну систему як найбільше досягнення світової культури. Суспільство має усвідомити важливість дії нових факторів у оновленому змісті освіти і виховання. Водночас, реформуючи в нових політико-правових умовах систему освіти в Україні, нам слід спиратися на національні ідеї формування українського ідеалу людини. Творчо використовувати оригінальні філософсько-освітні праці українських філософів-педагогів, зокрема К.Ушинського, І.Огієнка, Я.Чепіги, С.Русової, В.Сухомлинського, Г.Ващенко. Останній у процесі творчості прагнув глибше вникнути в сутність ідеалу людини, відчував глибоку потребу у філософських обґрунтуваннях, використовуючи свої знання у цій сфері, а одночасно своїм талантом не тільки критикував пануючу в СРСР на той час догматичну марксистсько-ленінсько-сталінську філософію, особливо в її вульгаризованому сталінському трактуванні, а й вносив смисложиттєві ідеї в українську та світову філософсько-освітню думку, зокрема екзистенційно-кордоцентрично-гуманістичну спрямованість ідеалу людини.

Джерела та література:

1. Вдовенко С. М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини. - Чернігів: ЧДТУ, 2004. - С. 44.
2. Див.: Дзевєрін О. Видатний радянський педагог // Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В

- 5-ти т. - К.: Рад. школа, 1976. - Т.1. - С. 10.
3. Булатов М. Про методи філософування // Філософська думка. - 2004.- №2. - С. 29.
  4. Плеханов Г.В. К шестидесятой годовщине смерти Гегеля // Избранные философские произведения. В 5-ти т. М.: Госполитиздат, 1956. - Т.1. - С. 445.
  5. Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию. - К.: Наукова думка, 1966. - С. 27.
  6. Там само. - С. 113.
  7. Сталин И. О диалектическом и историческом материализме // Вопросы ленинизма. - Ленинград.: Госполитиздат, 1952. - С. 574.
  8. Ленин В.И. Три источника и три составных части марксизма. // Избранные произведения. В 5-ти т. - М.: Политиздат, 1980.- Т.1 - С. 31
  9. Ващенко Г. Виховний ідеал. - Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. - С. 14.
  10. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К. і Энгельс Ф.Твори, т.20. - С. 42.
  11. Гегель. Система наук. Ч. I // Феноменология духа. - Сочинения, М.: Наука, 1959. - С. 12.
  12. Фейербах Л. Основные положения философии будущего // Избранные философские произведения. - М.: Наука, 1955. - Т.1. - С. 202.
  13. История ВКП(б). Краткий курс. - /Под редакцией И.В.Сталина/. - М.: Госполитиздат, 1938. - С. 109.
  14. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М.: Госполитиздат, 1954. - Ч.3. - С. 316.
  15. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 15.
  16. Там само. - С. 14.
  17. Філософія: історія і сучасність. Конспект лекцій: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей. /За редакцією В.І.Шевченка/. - Чернігів: Юрист, 1996. - С. 77.
  18. Там само. - С. 93.
  19. Там само. - С. 93.
  20. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 16.
  21. Кульчицький О. Основа філософії і філософічних наук. - Мюнхен-Львів, 1995. - С. 153.
  22. Вишневецький О. Передмова // Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. - Дрогобич: Відродження, 1997. - С. 5.
  23. Ващенко Г. Виховний ідеал. - С. 38.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Володимир Половець

ГЕТЬМАНСЬКІ УРЯДОВЦІ: ДІЯЛЬНІСТЬ В ОБСТАВИНАХ ЧАСУ

Сергій Павленко. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.

- К.: КМ Академія, 2004. - 604 с.

Заслужений журналіст України, лауреат премій імені Б.Грінченка, М.Коцюбинського та В.Стуса, редактор Всеукраїнського наукового журналу «Сіверянський літопис» Сергій Павленко, відомий своїми монографіями «Загибель Батурина 2 листопада 1708 року», «Міф про Мазепу», «Іван Мазепа», представив громадськості свій черговий доробок - «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники».

Мазепіана С.Павленка стала вагомим внеском в українську історичну літературу, пов'язану з висвітленням процесу стабілізації соціально-економічного становища Гетьманщини в 1687-1708 рр. Саме в цей період відбулося зміцнення інституту гетьманського правління, політичний ріст сотенно-полкової козацької ієрархії, змагання старшинських значкових товаришів за вплив на внутрішню і зовнішню діяльність уряду. «Здобувши впливове становище, - пише автор, - вони дедалі більше були зацікавлені у створенні умов надійності власного урядування. Гарантією ж безпеки для гетьманського генералітету була не вимушена вірновідданість царям, москофільство, а власне правління в незалежній країні¹.

Мета визначеного монографічного дослідження полягала в тому, щоб на основі глибокого вивчення історичної літератури, матеріалів археографічних видань, опублікованих та новоявлених документальних матеріалів реконструювати життя і діяльність соратників та прибічників гетьмана І.Мазепи. Здійснений автором аналіз їхніх біографій дає відповідь на численні запитання про залучення гетьманом до співпраці не поодиноких однодумців, а широкого кола впливових і високоосвічених яскравих особистостей свого оточення: із загальновідомих 15-20 осіб коло прибічників І.С.Мазепи вперше розширене до майже 120 неординарних постатей.

Структура монографії зумовлена проблемно-хронологічним принципом, а також специфікою визначеної мети та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох частин, 16 розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (2863 позиції). Обсяг монографії становить 602 сторінки. Особливої уваги заслуговують додатки до основного тексту, в яких подається бібліографія публікацій і документальних матеріалів про гетьмана І.Мазепу та його добу (українською і російською мовами), а також статті і розвідки С.Павленка останніх літ.

Робота написана на основі широкого кола джерел. Це, перш за все, опубліковані універсали, акти, доноси, епістолярії, добірки, над якими працювали А.Бантіш-Каменський, М.Судієнко, Д.Яворницький, О.Лазаревський, М.Василенко, Т.Мацьків, В.Станіславський, Ю.Мицик, І.Бутич та інші. Поряд з журналами «Основа», «Киевская старина», «Сіверянський літопис» автор відзначає газету «Черниговские губернские

ведомости», на шпальтах якої впродовж XIX ст. було опубліковано сотні документів кінця XVIII ст. з місцевих архівів, оригінали котрих втрачені у вирі XX ст. Разом з тим багата й різноманітна база дослідження включає матеріали офіційного діловодства, численні наукові та публіцистичні твори, джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи тощо).

Історіографічний огляд містить глибокий і всебічний аналіз літератури про оточення гетьмана, особистість якого немовби притінила для дослідників інших діячів тієї доби. Останні здебільшого фігурують у переліку осіб, котрі згадуються у справі повстання 1708 р.² Наголошується, що саме в такому контексті їх розглядають М.Костомаров, М.Битинський, О.Субтельний, праці яких присвячені не окремим персоналіям, а цілому корпусу козацьких ватажків, об'єднаних гетьманом для досягнення поставленої мети - визволення України. Першою узагальнюючою працею, зазначається в монографії, стала «Мазепинці» М.Костомарова, присвячена висвітленню діяльності соратників гетьмана. Виявивши низку документів про репресії 1709-1915 рр. в Україні в архівах Москви і Санкт-Петербурга, М.Костомаров запровадив у науковий обіг матеріали, які використовувалися наступними істориками. Так в історіографії проблеми з'явилася версія про те, що «задум зрадити Петра виник у Мазепи не раніше року до подій»³. На думку С.Павленка, найвизначнішою післякостомарівською працею, присвяченою участі старшин у подіях 1708 р., діяльності української еміграції після Полтавської битви, стала видана в Україні у 1894 р. монографія О.Субтельного⁴. Спираючись на дослідження попередників та опубліковані джерела, він спробував з'ясувати причини появи сепаратистських настроїв в Україні, простежив головні віхи життя і діяльності соратників гетьмана⁵. Втім, детальне вивчення біографій оточення І.Мазепи, вважає автор, дає можливість моделювати поведінку старшин, відповісти на питання про те, як вони з'явилися в оточенні гетьмана і чи міг він покласти на них у своїх задумах.

Допущені при цьому висновки О.Субтельного про «три роки існування змови проти царя» і «понад 18 років служби цареві вірою і правдою» автор пояснює досить обмеженим колом джерел щодо окремих діячів доби 1687-1708 рр.

Наступною подією в історіографії проблеми стала книга О.Кресіна «Мазепинці», опублікована в 1994 р., в якій вміщено добірку історичних нарисів про соратників гетьмана А.Войнаровського, Герциків, Д.Горленка, К.Гордієнка, К.Довгополого, І.Ломиковського, Ф.Мировича, Ф.Нахимовського, П.Орлика та Г.Орлика⁶.

Наголошуючи на тому, що О.Кресін подав нариси лише про найчільніших представників І.С.Мазепи та П.Орлика, С.Павленко підкреслює важливість зазначеного видання, в якому авторові вдалося сполучити й узагальнити розкидану по різних джерелах інформацію, котра дає цілісну картину участі наближених гетьмана в антиросійському русі.

Для глибокого розуміння епохи та реконструкції перебігу суспільно-політичних і культурно-просвітницьких процесів кінця XVII-першої половини XVIII ст. важливе значення має вивчення діячів доби І.Мазепи не лише з точки зору їхньої участі у подіях 1708 р., відданості гетьману та його задуму, але і як яскравих особистостей, представників впливових українських родин. О.Лазаревський в архівах Чернігівщини і Полтавщини зібрав унікальні відомості про українську старшину XVII-XVIII ст. Опубліковані ним три томи, до яких увійшли гетьманські підтверджувально-земельні універсали, тестаменти та інші актові документи, містять матеріали про земельні володіння верхівки Гетьманщини, участь її у суспільно-політичному житті автономії⁷. Автор зазначає, що велику цінність для генеалогічних, біографічних студій мають «Нариси малоросійських фамілій. Матеріали для історії суспільства в XVII-XVIII ст.» та «Люди старої Малоросії», опубліковані О.Лазаревським в «Русском архиве», «Историческом вестнике» та «Киевской старине»⁸. О.Лазаревський вивчав головні життєві віхи родин Апостолів, Бороховичів, Гамаліїв, Герциків, Горленків, Кочубеїв, Скоропадських, Лизогубів, Миклашевських, Свічок, Ломиковських, Левенців, Трошинських та інших, значна частина яких посідала провідне місце в оточенні І.Мазепи.

У контексті зазначеного цінна інформація почерпнута С.Павленком у генеалогічному довіднику українських козацько-старшинських родів В.Модзалевського «Малоросійський довідник», виданий у чотирьох томах у 1908-1914 рр.⁹ Низку

систематизованих відомостей історико-бібліографічного характеру про мазепинський генералітет, головних полкових урядників подав О.Оглоблін у примітках до своєї монографії «Гетьман Мазепа та його доба»¹⁰. Для вивчення гетьманських правлінь, полкового устрою XVII-XVIII ст. велике значення мали упорядковані збірки персонального складу козацької старшини, зокрема Ю.Гаєцького, Я.Дашкевича, В.Борисенка, С.Заремби та В.Кривошеї¹¹. Видана у двох томах монографія В.Кривошеї «Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.)» прислужилася авторові тим, що дає не тільки повний перелік гетьманських урядовців, а й насичена документальними генеалогічними, біографічними подробицями про них. Спираючись на архівні джерела, зокрема реєстри, компути, синодники, судові справи тощо, повернув із забуття прізвища козацьких ватажків, які становили оточення гетьмана¹².

Варто підкреслити, що значну інформацію про оточення гетьмана І.Мазепи автор почерпнув у працях В.Панашенко, М.Слабченко, Л.Окіншевича¹³. Використав він також важливий масив літератури, присвячений окремим постатям з оточення І.Мазепи, зокрема П.Орлика, А.Войнаровського, І.Скоропадського, Д.Апостола, П.Полуботка, В.Кочубея, В.Чуйкевича, І.Левенця та ін.¹⁴

Отже, аналіз стану вивчення обраної С.Павленком теми монографічного дослідження засвідчив, що переважна більшість студій про оточення гетьмана І.Мазепи має суто біографічний характер, а відсутність узагальнюючої праці з цього питання призвела до певної плутанини, перекручень і помилок у висвітленні громадсько-політичної і соціально-економічної діяльності гетьманського уряду.

«Засади формування гетьманської команди» - друга частина монографії, яка складається з двох розділів: «Український абсолютизм 1687 - 1709 рр.» і «Післяколомацькі зміни урядовців», написаних на основі вивчення 84 джерел. У першому розділі мова йде про те, що Гетьманщина як автономна держава у складі Московського князівства упродовж 1687-1708 рр. зазнала значних реформаторських трансформацій. Початок гетьманування І.Мазепи засвідчував його данину демократичним традиціям козацтва, але царські урядовці вже з 1688 р. вважали за доцільне, щоб якомога більше полковників ставали незалежними від гетьмана. Водночас в адміністративні військові реформи Петра І не вписувався гетьманський устрій козацьких вольностей. Авторитарна ідеологія позначалася на поведінці гетьмана і методах його керівництва. Вихований у студентські роки на авторитарних творах XVI ст., в т.ч. «Володарі» Ніколо Макіавеллі, І.Мазепа взяв, зі свого боку, на озброєння немало його постулатів. Так сформувалася, на думку С.Павленка, авторитарна ідеологія гетьмана як метод правління, котру терпіло, але не схвалювало найближче оточення. На перешкоді російському абсолютизму став український абсолютизм. Він не міг перемогти через свою підпорядкованість, але мав позитивне значення на визначеному етапі історичного розвитку. «Подальше послаблення гетьманського управління, непевність становища наступних гетьманів призвели наприкінці XVIII ст. до безперешкодного усунення ознак державності на українських теренах»¹⁵.

«Післяколомацькі зміни урядовців» - розділ, присвячений процесу формування гетьманського уряду та розподілу посад між найактивнішими учасниками змови. Прерогатива у цій справі залишалася не за старшинами, а московськими представниками на чолі з В.Голіциним. Процес формування гетьманського уряду був неможливий без звільнення противників рішень Коломацької ради. Висунення на провідні посади своїх людей супроводжувалося активізацією антигетьманських сил, конфліктами. В таких умовах І.Мазепа, не маючи права без дозволу царя самовільно звільняти полковників, змушений був обмовляти частину неугодних йому старшин, вдаватися до написання донесень про їхні зрадницькі наміри, підозрілі контакти. Автор виділяє три етапи формування гетьманського уряду: перший з 1687 по 1693 рік, другий з 1693 по 1707 рік і третій етап завершується 1708 роком.

Найважливішим для гетьмана був перший етап. Саме у цей час відбулася заміна найдіозніших противників Коломацької ради - полковників Г.Гамалії, К.Солонини, Р.Дмитрашки. У 1688 - 1689 рр. при дворі І.Мазепи з'явилися дорошенківці, правобережці (К.Довгополий, І.Ломиковський, Д.Чечель, М.Миклашевський, В.Велецький та ін.). Значну

роль у батуринському оточенні стали відігравати родичі гетьмана (І.Бистрицький, К.Мокієвський, С.Трощинський), пішли на співпрацю з гетьманом В.Борковський, С.Прокопович, С.Забіла, М.Борохович, Д.Апостол. На посадах, виборених на Коломаку, залишилися старшини, що раніше перейшли на Лівобережжя з Правобережжя і підтримували І.Мазепу, - Я.Лизогуб, В.Кочубей, М.Вуяхевич, А.Гамалія, Ю.Лизогуб.

Другий етап формування гетьманського уряду, на відміну від попереднього, характеризується стабільністю оточення гетьмана. Тепер ставка робилася на освічених і ерудованих, як і сам він, людей, у зв'язку з чим старшинські родини охоче віддавали своїх дітей на навчання до Києво-Могилянської колегії, де набуті ними знання, як правило, ставали запорукою їхньої подальшої кар'єри.

Третій етап істотних кадрових змін, вважає автор, відноситься до 1708 р., коли в оточенні однодумців І.Мазепи визріла опозиція, невдоволена його самовладним, тривалим правлінням. Очолив цю групу старшин В.Кочубей, написавши донос у Москву, щоб з допомогою Петра I привести до влади нового гетьмана. Ставлення до доносчиків як наклепників з боку царського уряду допомогло І.Мазепі «швидко оволодіти ситуацією і рішучими діями, настирливістю згуртувати старшину відповідно до її настроїв на антимосковську акцію, до якої він готувався багато років поспіль»¹⁶. За період гетьманування І.Мазепи до управління прийшла старшинська еліта, тісно переплетена родинними зв'язками, значно поповнена молоддю, яка поступово оновлюючись, поєднувалася турботою про майбутнє становище України та необхідністю пошуку шляхів поліпшення її долі.

«Соратники та прибічники гетьмана» - третя частина монографії складається з 12 розділів, написаних на основі вивчення 2317 джерел. Заслуговує на увагу структурна побудова цієї частини монографії, в якій С.Павленко розглядає найближчих довірників гетьмана, родичів і свояків, династії «изменников», представників таємної та прозорої дипломатії, значних військових товаришів, однодумців та спільників, помічників у резиденції, найманців, партнерів з Правобережної України, запорожців, маловідомих мазепинців, духовних побратимів.

Можна дискутувати з автором відносно розподілу дійових осіб за їх фактичним становищем у визначений період і ставленням до гетьмана, але безсумнівним є те, що образ кожного з них виписаний на основі виважених документів, які дають підстави хай і скупі, інколи протокольно, рядок за рядком, сторінка за сторінкою, скурпульозно висвітлювати головні напрямки і найпотаємніші нюанси людських характерів, підступність і чесність серед козацтва, боротьбу добра і зла на українській землі. Серед оточення І.Мазепи були найближчі довірники, на яких він в усьому покладався і які не завжди займали відповідні впливові посади в гетьманській ієрархії. Одні з них вважалися постатями одіозними для московських урядовців, а тому не мали шансів займати старшинські козацькі посади, інші ж, навпаки, займаючи посади в гетьманському уряді, не користувалися підтримкою Москви. Таку ситуацію уміло використовував гетьман, у зв'язку з чим коло його довірників майже за 22 роки правління в Лівобережній Україні в залежності від обставин то зменшувалося, то розширювалося. «Заходи безпеки змушували гетьмана діяти обережно, утаємничено, постійно маючи в запасі захисний варіант для обмовлення відступника», - пише С.Павленко¹⁷. Звичайно, стратегічні завдання Гетьманщини І.Мазепа не міг вирішувати самостійно, без підтримки старшин, а тому подані нариси про окремі персоналії гетьманського оточення заслуговують на особливу увагу.

Найцікавішою постаттю другої половини XVII ст. автор вважає представника старшинської аристократії Захара Шийкевича, якого, за свідченням В.Кочубея, остерігалися навіть генеральні урядовці. Перебування З.Шийкевича 16 років на засланні не зробило його вдячним вірнопідданим царя, що дало можливість гетьману говорити з ним відверто про найпотаємніші мрії. Показовою в плані злетів і падіння була діяльність чернігівця Михайла Вуяхевича, який походив з родини козелецьких шляхтичів. Писар, генеральний писар у наказного гетьмана Якіма Сомка, засланий після «чорної ради» у Ніжині 17-18 червня 1663 р. до Сибіру, завдяки клопотанням П.Дорошенка повернутий в Україну, він віддано служив правобережному гетьманові на посаді генерального писаря до 1676 р. Був резидентом при султанському дворі, вів переговори

з поляками і росіянами, служив генеральним суддею в І.Мазепи, належав до найдовірених осіб гетьмана. За погодженням з І.Мазепою змінив світське ім'я генерального судді на чернече - Мелетій, а ставши архімандритом, немало зробив для розвитку Києво-Печерської лаври.

До найближчих довірників, на думку автора, належать також Іван Ломиковський, Дмитро Горленко, Дмитро Чечель, Іван Скоропадський, Дмитро Нестеренко, Михайло Миклашевський, Пилип Орлик та інші.

Привертає увагу читача розділ **«Родичі, свояки»**, до якого віднесено 14 персон, серед них мати гетьмана - Марія-Магдалина, небожі Іван Обидовський та Андрій Войнаровський, свояки Іван Бистрицький і Костянтин Мокієвський, племінниця Маріанна Вітославська, інші родичі - Іван Маковський, Дмитро Дмитрашко, Федір Коровченко, Степан Трошинський, Федір Топольницький та Дмитро Зеленський.

У розділі **«Династії «изменников»** автор розглядає наближені до І.Мазепи старшинські родини, які свого часу з метою отримання вищих посад частенько запрошували гетьмана бути хрещеним батьком їхніх синів та дочок. Майже усі вони потім за визначенням Петра I були віднесені до категорії «изменников» і зазнали тяжкої долі поневірянь і каторги. До таких належали родини Лизогубів, Гамаліїв, Мировичів, Герциків, Максимовичів і Дорошенків.

Четвертий розділ **«Представники таємної та прозорої дипломатії»** включає 13 осіб, серед яких Гродський Семен Іванович (Соломон), Сулима Петро Іванович (Петрик), Згура Тимофій, Харевич Юрій, Нехимовський Федір, Велецький Василь, Волошин Петро, Русиновичі, Івановський Олександр, Зеленський, Кондаченко, Новицький Григорій, Глухівець Яків. Усі вони залучалися гетьманом до зносин з Польщею і Кримським ханством, які мали таємний характер, позаяк за Коломацькою угодою І.Мазепі такі стосунки заборонялися царем, і російський уряд ревниво стежив саме за виконанням цього положення. Дозволені Малоросійським приказом дипломатичні функції, як правило, виконувалися генеральним писарем, усі інші доручалися або родичам, або ж зазначеним у цьому розділі особам. На випадок провалу кожен з них мав певну легенду, яка знімала підозру з гетьмана.

«Значні військові товариші» - наступний розділ монографії. У ньому наголошується, що в Гетьманщині набув поширення цей термін з часів І.Самойловича. У тодішньому діловодстві так називалися старшини, які стояли вище за козаків, полкових урядників і підпорядковувалися безпосередньо гетьманові. Значні військові товариші були резервом козацької еліти на вищій урядовій посаді. Вони зберігали свої земельні та майнові привілеї, викликалися на старшинські збори, разом з двором гетьмана брали участь у військових походах. Їм доручалося очолювати окремі козацькі з'єднання, виконувати ад'ютантські функції, доставляти важливу пошту царю, перевіряти скарги, з'ясовувати позиції конфліктуючих сторін під час виборів у полках.

Вивчення документації Гетьманщини показує, що статус значного військового товариша за часів І.Мазепи мало до 50 осіб, серед яких були Іван Биховець, Григорій та Михайло Гамалії, Степан Гречаний, Василь Громек, Дмитро та Родіон Дмитрашки, Іван Забіла, Яків Лизогуб, Дмитро Максимович, Костянтин Мокієвський, Леонтій і Павло Полуботки, Василь і Лук'ян Свічки, Данило, Костянтин і Яків Солонини, Федір Сулима, Костянтин Черняк та інші.

Набув також поширення звання «значний військовий товариш полку», «значний військовий товариш сотні», що давало можливість кожному полковникові і сотнику своєчасно поповнювати команду старшин. За гетьмана І.Мазепи було запроваджено чин бунчукових товаришів, до яких записували дітей генеральної старшини, полковників та знатної шляхти, які під час походів невідлучно мали бути при гетьмані, його хорогві і бунчуках, під зверхністю генерального хорунжого та генерального бунчужного, виконуючи їх доручення¹⁸.

У шостому і сьомому розділах - **«Співоднодумці та співники»** і **«Помічники в резиденції»** мова йде про те, що пошук однодумців і прихильників гетьманом тривав близько 22 років його правління. Одні з них були пов'язані родинними зв'язками, інші відкрито боролися з опонентами гетьмана. У резиденції І.Мазепи зосереджувалися не лише генеральна старшина, а й численний апарат помічників, які виконували

різноманітні функції. Вони забезпечували порядок у палаці, вели канцелярські справи, служили економами і скарбниками, організаторами урочистих прийомів, зустрічей тощо. Як правило, лише деякі з них мали чітко окреслені обов'язки, решта ж використовувалася як ад'ютанти при гетьмані. До співодномців належали Василь Дунін-Борковський, Василь Чуйкевич, Павло Полуботок, Олексій Туранський, Данило Апостол, Григорій Бутович, Михайло Борохович та інші. Помічниками в резиденції були Іван Зарудний, Семен Талецький, Роман Висоцький, Григорій та Андрій Болдановські, Яків Гречаний, Самійло Величко і Григорій Покотило та інші¹⁹.

«Найманці» та «Партнери з Правобережної України» - восьмий і дев'ятий розділи монографії. До бажаючих нести службу будь-де за відповідну плату приставали й підрозділи шукачів заробітку із Сербії та Валахії. Збройні контингенти найманців утримувалися під Батурином (їх очолював Р.Дмитрашка), біля Мени і Сосниці (полк Могилевського), Остра і Ніжина (козаки Децика)²⁰. Наступний розділ про партнерів з Правобережної України розпочинається з нарису про Семена Палія, в якому розкриваються його стосунки з гетьманом. Автор підкреслює, що «героїзація, з одного боку, С.Палія і нищівна критика І.Мазепи - з іншого, контрастне протиставлення цих діячів заважають об'єктивно пізнати реалії їх співробітництва, конфлікту»²¹. Зацікавлять читача також нариси про Самійла Самуся, Василя Невінчаного та Данила Братковського.

Десятий розділ монографії називається **«Запорожці»**, в якому мова йде про Костя Гордієнка, Федора Нестулея, Петра Сорочинського і Якіма Богуша. У нарисах про них С.Павленко наголошує, що стабілізація в Гетьманщині у кінці XVII ст. применшила значення і роль Запорозької Січі в суспільно-політичних процесах в Україні. Водночас Батурин рахувався з Січчю як допоміжною силою у стримуванні кримсько-татарської агресії, тому гетьман завжди прагнув знайти порозуміння із запорожцями.

Останні розділи третьої частини присвячені маловідомим мазепинцям та духовним побратимам. Автор пропонує читачам зібрані ним відомості про окремих маловідомих мазепинців, яким у різні часи гетьман доручав вести відповідні справи. До таких він відносить Леонтія Галецького, Григорія Самойловича, Якова Золотаренка, Івана Тимченка-Заборовського, Дороша і Леонтія Дмитрієвичів, Трохима Троцина, Івана Рогачевського та інших.

Щодо релігійного життя Гетьманщини, то в монографії наголошується: «духовні ідеали оточення І.Мазепи були тісно пов'язані з вірою у Христа, православ'ям»²². Усі вони вважали земне існування важливим, але скороминущим етапом буття, а тому, навіть маючи пристойні статки, жили в скромних умовах з надією прийти на суд Божий з почуттям виконаного обов'язку перед церквою, православними і батьківською землею. Як і Мазепа, його оточення брало участь у будівництві соборів і церков, виданні релігійної літератури, допомагало монастирям, підтримувало провідних церковних діячів. Нариси про Інокентія Монастирського, Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Іоанна Максимовича, Іоасафа Кроковського, Гедеона Одорського, Дмитрія Ростовського (Данило Туптало), архімандрита Никона, Стефана Яворського, Антонія Стаховського, Варлаама Василевича та інших - яскраві сторінки української духовної історії.

«Позиція оточення гетьмана в 1707 - 1709 рр.» - четверта частина монографії. Вона складається з двох розділів: **«Невдала спроба змістити І.Мазепу в 1707 - 1708 рр.»** та **«Антимосковське повстання»**. У першому з них з'ясовуються причини і характер подій, пов'язаних з доносом В.Кочубея на гетьмана. Стверджується, що детонатором організації антимосковського виступу в Україні став масований наступ московського абсолютизму на українську автономію. Занепокоєний майбутнім країни, гетьман посилав уповноважених до С.Лещинського і шведів у другій половині 1707 р., а генеральний суддя свідчив про І.Мазепу на допитах у квітні 1708 р. Автор стверджує, що виступ проти Москви планувався й організовувався далеко раніше. Донос та слідство лише ускладнили реалізацію гетьманського задуму, примусили приймати рішення в обставинах, які склалися не на користь стратегічного плану.

Другий розділ висвітлює несприятливі обставини, що склалися на початку військових дій в Україні теж не на користь Гетьманщини. Така ситуація ще більше підштовхнула

І.Мазепу до переходу на бік Карла XII. Перша зустріч між ними відбулася 29 жовтня 1708 р., під час якої між Україною і Швецією було укладено союзницький договір. Аналізуючи події, пов'язані з батуриною трагедією 2 листопада 1708 р., автор робить висновок, що «жертвами погрому стали 5-7 тисяч мирних громадян, 6-7,2 тисячі військових, а разом 11-14 тисяч батуринців; сердюків і козаків»²³.

Знищення Батурина стало поворотною віхою в історії українського народу, після чого в Гетьманщині розпочалося двовладдя, яке підірвало зв'язок гетьманської влади з населенням, а шведські союзники з кожним наступним днем починали відчувати зростаючий опір місцевих жителів. Так розпочався шлях до полтавської поразки. Полтавська битва завершилася повним розгромом шведсько-українського війська. На місці бою переможена сторона виявила 8619 вбитих шведів, а 2800 вояків потрапили в полон. Переслідувана О.Меншиковим королівська армія у складі майже 23 тисяч чоловік поблизу Дніпра потрапила в полон. Усі вони були відправлені на заслання. За підрахунками С.Павленка, у подіях, пов'язаних з битвою під Полтавою, загинули 4662 козаки і запорожці²⁴.

29 червня о 18 годині гетьман був переправлений з кількома козацькими дружинами через Дніпро. Опівночі зробив це і Карл XII, який до останнього часу залишався з військом для організації відсічі О.Меншикову. З гетьманом і королем біля Переволочної переправилося до 2000 запорожців, козаків і стільки ж шведів²⁵. Відступ було зроблено до Бендер у володіння турецького султана, куди вони дісталися, подолавши сотні кілометрів, 1 серпня 1709 р. Полтавська битва, невдалий відступ підірвали слабнуче здоров'я гетьмана. Квартири Карла XII і Мазепи знаходилися у Бендерах, а козаки і запорожці оселилися неподалік у селі Варниці. Серед старшин, які опинилися з Мазепою, були генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний писар Пилип Орлик, кошовий отаман Кость Гордієнко, генеральні бунчужні Іван Максимович і Федір Мирович, прилуцький полковник Дмитро Горленко, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, значні військові товариші, канцеляристи Іван Бистрицький, брати Ілля, Михайло та Володимир Ломиковські, Данило Болбот, Клим Довгополий, брати Григорій, Іван, Опанас Герцики, Федір Третяк та інші. У козацькому таборі налічувалося до 500 козаків і старшин. Крім того, під Бендери прибуло до 5000 втікачів-запорожців та козаків-емігрантів²⁶.

Тяжке матеріальне становище емігрантів, їх політична невизначеність деморалізували дух повстанців. Вони втратили віру у справу визволення України. Все це гнітило гетьмана, прискорило його смерть, яка сталася 22 вересня 1709 р. Йому було влаштовано пишний похорон. У церемонії прощання з Мазепою взяв участь Карл XII. Поховали гетьмана в кафедральному соборі православного монастиря Св.Георгія у Галаці.

У висновках монографії С.Павленко формулює головне концептуальне положення свого дослідження, яке зводиться до того, що особисте бажання І.Мазепи позбутися принизливого рабського статусу від російського абсолютизму і особисто Петра I нероздільно поєднувалося з перспективою України як самостійної держави. «Без повстання мазепинців, яке, мов дзвін, сколихнуло буття України, дуже важко уявити рух за її волю. Воно резонувало з покоління в покоління уроком, який зрештою при благополучному збігу обставин посприяв народженню Української держави»²⁷.

Самостійну наукову цінність у книзі мають додатки: бібліографія публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І.Мазепу і його добу (українською та російською мовами), а також статті і розвідки останніх літ автора, які допоможуть читачеві зорієнтуватися в тексті, переповненому персоналіями.

У цілому, підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що монографія написана у кращих традиціях біографічного жанру, мова викладу яскрава і динамічна. Глибока джерельна аргументація дозволяє краще відчувати епоху. Широка панорама внутрішньої і зовнішньої політики Гетьманщини, її відносин з російським урядом у кінці XVII - на початку XVIII ст., насиченість різноманітною проблематикою, багатство фактичного матеріалу - все це дає підстави оцінити роботу С.Павленка як вагомий внесок в історіографію визначеної теми дослідження.

Окремої розмови заслуговує сучасне поліграфічне оформлення книги. Видавничий дім «КМ Академія», художник О.Я.Остапов, редактор Ю.Г.Попсуєнко, директор

видавництва В.Й.Соловйова приклали немало зусиль для того, щоб ця монографія на всеукраїнському конкурсі у Львові за 2004 рік здобула премію «Книга форуму-2004» в номінації «Наукова література».

Джерела та література:

- 1 Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К.: КМ Академія, 2004. - С. 3.
- 2 Там само. - С. 10.
- 3 Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинці. - М.: Республика, 1995. - С. 741.
- 4 Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К.: Либідь, 1994. - 240 с.
- 5 Павленко С. Вказана праця. - С. 12.
- 6 Кресін О. Мазепинці. - К.: Київський університет імені Т.Шевченка, 1994. - 110 с.
- 7 Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. - К., 1881. - Т. 1 (Полк Стародубский); К., 1893. - Т. II (Полк Нежинский); К., 1901. - Т. III (Полк Прилукский).
- 8 Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII вв. Апостолы // Русский архив. - 1875. - Т. 1. - С. 91; Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII вв. Горленки // Русский архив. - 1875. - Т. 2. - С. 248; Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII вв. Кочубеи (В.Л.Кочубей), Мазепа и М.Кочубей // Русский архив. - 1876. - Т. 3. - С. 438-455; Люди Старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674-1758) // Исторический вестник. - 1880. - № 2. - С. 710; Люди Старой Малороссии: Лизогубы // Киевская старина. - 1882. - № 1. - С. 101-125.
- 9 Модзалевский В. Малороссийский родословник. - К., 1908. - Т. 1; 1910. - Т. 2; 1912. - Т. 3; 1914. - Т. 4.
- 10 Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк, 1960. - 410 с.
- 11 Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. - 1990. - № 2. - С. 11-13; № 3. - С. 10-11; Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька XV - XVIII ст. У двох частинах. - К.: Центр пам'яткознавства АНУ і Український державний педуніверситет імені М.Драгоманова, 1993. - Частина 1; Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. - К., 1997. - Ч. 1. - 102 с.
- 12 Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.). - К., 1998.
- 13 Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). - К., 1995. - 210 с.; Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). - Одесса, 1909; Окіншевич А. Значне військове товариство в Україні - Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. - Мюнхен, 1948. - Т. 157.
- 14 Різниченко В. Пилип Орлик. - К., 1908. - 48 с.; Боршак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ. - 1924. - Т. 14 - 135. - С. 79-136; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1743). Його життя і доля. - К., 1991; Його ж. Гетьман Данило Апостол і його доба. - Авгсбург, 1948; Винар А. Андрій Войнаровський. - Мюнхен, 1962; Гуржій О. Гетьман Иван Скоропадський. - К., 1998. - 207 с.; Коваленко О. Павло Полуботок - політик і людина. - Чернівці, 1996. - 93 с.
- 15 Павленко С. Вказана праця. - С. 22.
- 16 Там само. - С. 31.
- 17 Там само. - С. 34.
- 18 Там само. - С. 156.
- 19 Там само. - С. 200.
- 20 Там само. - С. 215.
- 21 Там само. - С. 224.
- 22 Там само. - С. 248.
- 23 Там само. - С. 317.
- 24 Там само. - С. 336.
- 25 Там само. - С. 337.
- 26 Там само. - С. 338.
- 27 Там само. - С. 341.

Григорій Курас

КНИГА ПАМ'ЯТІ І СМУТКУ

КНИГА ПАМ'ЯТІ євреїв Черниговщини, погибших в годы Второй мировой войны. - Нежин: Аспект-Поліграф, 2003. - 456 с.

Темі Голокосту європейського єврейства присвячені тисячі книг, десятки тисяч статей

різними мовами світу. Створені фільми. На аудіо- та відеокасетах зафіксовані свідчення колишніх в'язнів гетто та концтаборів. Нещодавно відомий у цілому світі музей Катастрофи в Єрусалимі Яд-Вашем відкрив в Інтернеті сайт, на якому вміщено близько 1,5 мільйона прізвиськ жертв нацизму. Разом з тим існує ще багато «білих плям» у вивченні найбільшої трагедії єврейського народу. І тому поява кожної нової книги, спеціального дослідження або спогадів заповнює ту чи іншу прогалину в наших знаннях про Голокост.

Не виключенням є і Книга пам'яті євреїв Чернігівщини, які полягли від рук німецьких фашистів. Редактор та упорядник цієї ґрунтовної і за обсягом, і за змістом праці Яків Борисович Сокольський. Допомогу виданню надав Американський об'єднаний розподільчий комітет Джойнт. Одразу зазначу: книга цінна і на часі. Адже все менше і менше залишається свідків тих страшних подій. Зі свого досвіду пам'ятаю, як важко було встановити кількість загиблих євреїв у моєму місті, долі окремих осіб тощо. У передмові упорядник висловлює вдячність людям з різних міст області, які допомагали у збиранні та уточненні відомостей про загиблих. Але, зрозуміло, головний тягар ліг на плечі Я. Б. Сокольського. Гадаю, не тільки фахівець, а й пересічний читач, гортаючи книгу, зрозуміє й належно оцінить його подиву гідну працю.

Композиційно книга складається з передмови, розділів про передісторію катастрофи європейського єврейства, історію проживання євреїв у межах Російської імперії та Радянського Союзу і передісторію катастрофи євреїв на Чернігівщині. За змістом книга ділиться на дві частини: «Воїни-євреї Чернігівщини, які загинули в боротьбі з фашизмом при захисті Батьківщини в 1941-1945 рр.» і «Поїменний список жертв Голокосту Чернігівщини, які загинули при окупації області. 25.08.1941- 26.09.1943 рр.» У перших невеликих за обсягом розділах редактор на основі відомих друкованих джерел, а також мало або зовсім не відомих архівних документів висвітлює передісторію трагедії євреїв, у тому числі і чернігівських. Звичайно, цінність видання полягає передусім у двох частинах, згаданих вище.

У першій з них названі імена воїнів-євреїв, які загинули на фронтах Другої світової війни. Цей розділ у свою чергу складається з 4-х підрозділів: воїни-євреї міста Ніжина, міста Прилук, Чернігова і в окремий віднесені наші земляки - уродженці сільських районів. Усього вдалося встановити імена більш як 2,5 тисячі полеглих при захисті Батьківщини. Очевидно, нема потреби наголошувати на важливості зібраних відомостей. Це зрозуміло. Але зазначу наступне. Дуже складна і копітка робота очікує на того, хто розшукує рідних чи знайомих, полеглих в часи війни. Більш-менш докладна інформація почала накопичуватися у військових архівах з 1943-44 рр. А ті, хто загинули на самому початку війни, часто-густо були «зниклими безвісти». Так сталося з моїм дядьком - Евелем Григоровичем Курасом. У моєму архіві зберігається, на мою думку, останній його лист від 25 травня 1941 р. Пам'ятаю, над ліжком бабусі висів його великий портрет, а зроблена ним маленька шкатулка ретельно переховувалася нею. Це, здається, і все, що залишилося від середнього з братів Курасів. Численні запити бабусі та тата не дали ніяких наслідків. Можливо, він загинув під час жорстоких бомбардувань Житомира в перші ж дні війни. Перед прізвиськом рідного дядька - ім'я двоюрідного - Михайла (насправді Меєр) Абрамовича Кураса. Доля його також невідома. І все ж ці списки, далеко не повні, слугуватимуть не тільки родичам, знайомим, а й стануть у великій пригоді при вивченні історії Другої світової, непоправних втрат, які зазнав наш народ.

Ще складніше встановити імена безвинно закатованих земляків під час так званого «остаточного вирішення єврейського питання». Я. Б. Сокольському та тим, хто йому допомагав, довелося, зрозуміло, не тільки вивчати матеріали Надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів німецьких окупантів на території області, які зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. Збирали свідчення людей, які пережили окупацію, зв'язали з розповідями родичів та сусідів, котрі перебували в евакуації і повернулися до рідних міст та містечок. Інколи вдалося встановити лише родину і кількість осіб в ній. Мушу зазначити, що не всі дані точні. Скажімо, у своїй публікації про історію євреїв Сновська (Щорса) писав, на основі свідчення, що німецькі кати закопали живим мешканця Дрекслера на його подвір'ї, а незабаром після звільнення міста його перепоховали в братській могилі. В книзі його ім'я вміщено серед розстріляних чоловіків 4 листопада 1941 р. в щорському лісі. Так само зазначав, що один з розстрілюваних - Бараш, вцілів під час того ж розстрілу і дістався міста. Подальшу його долю мені з'ясувати не вдалося. Але в списку на стор. 435 він значиться як розстріляний. Встановити істину в цих та в інших випадках, причому не тільки стосовно сновських євреїв, зараз, на превеликий жаль, практично неможливо.

Не можна не обійти увагою ще одного достоїнства книги. У ній наведені факти участі місцевих прислужників окупантів - поліцаїв у виконанні завдання їх хазяїв зробити Чернігівщину, як загалом і усю окуповану територію, «juden frei». Адже вони знали не тільки всіх євреїв, але й напівєвреїв, знали, де вони могли переховуватися, а зрештою й самі залюбки брали участь у ліквідаціях. У книзі наводяться відомості про те, як поліцаї на Новгород-Сіверщині полювали за вцілілими євреями, які ховалися по селах. Це ж саме робили й їх «колеги» в Ріпкинському

районі. Вони виловлювали людей і на свій розсуд або розстрілювали на місці, або вивозили до Чернігова і розстрілювали там. Автор оприлюднив страшні факти про особливу жорстокість поліції Коропа. Під командою коменданта поліції Шила поліцаї закидали гранатами підвал, в який загнали більше 20 мешканців села Понорниця. При цьому три молоді єврейки перед смертю були піддані груповому згвалтуванню. Є й інші страшні приклади знущань цих добровільних місцевих катів. Зазначу, що раніше тема колабораціонізму була якщо і не під заборону, то й не заохочувалася. А тому й залишається маловисвітленою.

Кольорові фотографії обелісків на братських могилах, майстерно зроблені Я. Сокольським та Й. Мітеровим, тільки підсилюють ефект книги.

Насамкінець ще раз підкреслю - книга на часі. І не тільки тому, що вона повертає нам імена тисяч земляків, які полягли в бою або були по-звірячому закатовані фашистськими нелюдьми та їх поплічниками. Адже в наш час з'являються люди, в тому числі і т. зв. «історики», які піддають сумніву Голокост. Скажімо, нещодавно всесвітньо відомий письменник, лауреат Нобелівської премії Елі Візель відмовився від нагороди, яку отримав у 2002 році від президента Румунії Іона Ілієску. В своєму листі він пояснив, що не може носити нагороду, яку отримали два політики-антисеміти, які заперечують Голокост. Залишається подякувати авторові та всім, хто прилучився до видання цієї книги, яка хоч і має невеликий наклад, але, напевно, стане відома в Україні та поза її межами.

Сергій Дзюба

ПРОЧИТАЙТЕ «ДИКІ КВІТИ» І ПОМИРІТЬСЯ...

Василь Слапчук. Дикі квіти. - К.: Факт, 2004. - 296 с.

«Цікаво, якби люди мали жала, як оси, чи жалили б вони одні одних, знаючи, що після цього помруть?». Це - не Конфуцій, а Василь Слапчук, нову книжку якого я проковтнув за кілька годин. Читав і час від часу так весело, дзвінко та безтурботно сміявся, мов дитина.

Здавалося б, розповів чоловік звичайну історію про те, що кожна сім'я має у шафі свій скелет, а я здивований, бо всі персонажі цієї книжки, хоч і не марсіани, а такі живенькі, зворушливі та колоритні, що хочеться безконечно цитувати оте: «Жінка, яка відмовляється від голубців, або збоченка, або нещира», чи: «На ситій людині штани значно швидше сохнуть...»

Звісно, зізнався жінці в коханні, то вже й до війни готуєш (це я Василевий вірш інтерпретую). Отож вони, кожен по-своєму, і воюють: Чоловік (Степан), Жінка (Лариса) та Степанович (він же - Вовик, єдина і неповторна їхня дитина, бешкетник, яких світ не бачив). У кожного - правда, власний всесвіт і своя самотність. Чоловік боїться тещі (бо вона - Баба Яга, Змій Горинич і Кощей безсмертний в одній особі), страждає від дошкульних «пилянь» - дорікань, що, за першої-ліпшої нагоди, злітають з вуст благовірної. Його дратують оті жіночі посиденьки, які так часто влаштовує вдома дружина, аби потеревенити з подругами, випровадивши задалегідь з кухні свого чоловіка. А Лариса вважає, що присвятила життя зовсім не тій людині, що вона, така вродлива, заслуговує якщо не на казкового принца, то хоча б на респектабельного Леоніда Макаровича, котрий має силу-силенну грошей, солідну посаду та «круті» імпорتنі авто. А Степан - він же такий посередній, занудний та ще й кошти для сім'ї заробляти не здатний. Одне слово - тюхтій.

Відверто кажучи, не знаю, чому Лариса та Степан ніяк не можуть порозумітися зі Степановичем. Чудовий хлопчик - викапісінський я в дитинстві! Був би у мене такий син - я б ним страшенно пишався. Пригадую, як хлоп'ям ще з вечора, вкладаючись спати, вигадував собі пригоди на наступний день. І неабияк засмучувався, коли не вдавалося втілити усі свої неймовірні «напрацювання». Бо навіть один день, прожитий без справжньої пригоди, здавався мені катастрофою.

Власне, ця частина «Диких квітів», написана від імені Дитини (дві інші автори надиктували Чоловік та Жінка), особливо припала мені до душі. Адже, розповідаючи про свої радощі та кривди, малий Степанович жодного разу не сфальшивив. Саме так говорять і поведуться дітлахи. Це - їхній світ, наївний і довершений водночас, не спотворений дидактикою та «філософією» дорослих. Взагалі Вовик - навдивовижу органічний і щирий. Навіть по-своєму мудрий - куди тому Конфуцію, якого любить цитувати тато Степан!

Переконаний, що будь-яка дитина Вовика зрозуміє і підтримає. Як на мене, «Калюжа

пізнання» (так називаються «щоденникові» нотатки Степановича) - цілком самодостатня повість, яка може друкуватися й окремо. Малеча від неї буде в захваті. З усіх книжок для дітей, які перечитав за своє життя (маю на увазі українську літературу), я б виокремив «Тореадорів з Васюківки» Всеволода Нестайка та... «Калюжу пізнання» Василя Слапчука. І буде шкода, якщо Василь видаватиме лише серйозні дорослі книжки, нехтуючи своїм талантом дитячого письменника. Гарних книжок для дорослих у нас все-таки вистачає. А от з «Тореадорами...» - проблема...

Поряд з персонажами «Диких квітів» завжди знаходиться автор. Причому в найнесподіваніших, найдивніших місцях та закапелках. Персонажі його періодично помічають і починають обурюватися, шпетити, скаржитися, дискутувати... Автор не ображається. Він - іронічний, але доброзичливий, пильний, але толерантний. Врешті-решт, він - не Всевишній, не творить світ, а тільки ретельно фіксує на папері те, що бачить навколо.

А довкола киплять вулкани пристрастей. «Тюхтій» Степан несподівано (навіть для себе!) стрибає в гречку з найкращою подругою Лариси - Ліною, яка, у свою чергу, влаштовує інтимну зустріч Лариси та згаданого вже Леоніда Макаровича. Імпозантний коханець, одразу ж після ночі з Ларисою, влаштовує до себе на роботу її чоловіка. А невдовзі Лариса у власній поштової скриньці знаходить світлину, на якій її Степан та її найкраща подруга виробляють казна-що просто перед фотооб'єктивом таємничого папараці...

Звичайно, залишу інтригу для вдячних читачів. Не буду розповідати, що утнула Лариса, побачивши викривальний знімок, і як потім повівся розгублений Степан. Думаю, що не всі представниці прекрасної статі погодяться з автором. Дехто звинувачуватиме його в незнанні тонкощів жіночої психології (це - в кращому разі!), вигукуючи, що всі чоловіки - самі розумієте хто... Але я не раз переконувався, що реальне життя - значно химерніше за будь-який роман. Власне, такий фінал залишає шанс - і Чоловікові, і Жінці, а найголовніше - Дитині. А я вже казав, що симпатизую Степановичу...

«Бог був садівником, а людей і сьогодні можна порівняти з квітами, але ці квіти - дикі», - стверджує Асиль Яким.

Василь Слапчук з ним і погоджується, і ні. Проте, як на мене, така книжка здатна помирити не одних Чоловіка та Жінку. Все-таки будь-кому корисно подивитися на себе інакше.

«In the midst of this stillness and sorrow,
In these days of distrust
May be all can be changed - who can tell?
Who can tell what will come
To replace our visions tomorrow
And to judge our past»¹

1 Англomовна фраза з роману Віктора Пелєвіна «Чапась і Порожнеча»: «Серед цієї нерухомості та суму, в ці дні недовіри, можливо, все зміниться - як знати? Як знати, що прийде на зміну, в що ми віримо, щоб судити наше минуле?»

ЕКОНОМІКА

---

*Світлана Киселиця,
Наталя Баранкова*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ВОЛЬОВИЙ КОНТЕКСТ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Природний потяг людини до господарювання зумовлений об'єктивними чинниками. Вона через працю дійшла стану доцільно існуючої істоти, що, в свою чергу, вимагає прогнозованих результатів діяльності, усвідомила потребу самовдосконалюватися як природокористувач та суб'єкт, наділений розумом і затиснутий рамками кінцевих ресурсів. Господарювання, власне, і є процесом життя. Це - царина життєдіяльності людини, її взаємодії з природою, створення матеріальних благ для цільового споживання. Господарство - це організація виробництва, його система, яка розглядається з позицій організації праці, або суб'єкт - об'єктних стосунків. Господарча діяльність - матеріальний і духовний світ людини, її культура, технологія. Доводиться констатувати, що у житті і світосприйманні сучасної людини все більшого розповсюдження набувають риси, які можна назвати прагматизмом чи «економізмом нашої епохи».

Останнім часом природа все активніше дає зрозуміти людині, що її витокі із лона природи зумовлюють і нагальну потребу у переорієнтації їх відносин. Позаяк це - єдиний спосіб не тільки успішно співіснувати двом діалектичним протилежностям, але й вижити, принаймні одній із них - тій, що як високоорганізована матерія має статус доцільнодіючого тіла, тобто здатність до активного відображення та перспективного мислення у зв'язку з усвідомленими власними потребами. Тож особистості необхідно формувати світовідношення через гармонійне поєднання з природою у процесі господарювання як єдино правильний спосіб не тільки «безбідного» існування на Землі, а й фізичного взагалі. Виникає нагальна потреба потужність людства не поцінювати як багатство переважно в економічному розумінні слова, а шукати інші виміри. Звісно, життя - насамперед ведення господарства. Але об'єктивне протиріччя полягає в тому, що економіка - це наука про ведення господарства в обмежених, незалежних від волі та свідомості людини ресурсах. Така аксіома сучасного економізму.

Світоглядно-методологічний підхід до вирішення проблеми взаємодії кінцевих природних запасів та безкінечних людських потреб до відтворення зумовлює обстоювати думку про те, що тільки духовні (інтелектуальні, вольові, емоційні) зусилля безконечні, вічні. Праця, труд є єдино правильним людським засобом подолання протиріччя «Матерія» - «Дух».

Будь-які конкретні сфери осягнення дійсності так чи інакше підходять до краю своєї вузькоспецифічної компетенції, зустрічаючись з неосяжним, з таємним. Саме тут у свої права вступає філософія з її узагальнюючим абстрактно-логічним

потенціалом. Цілісне охоплення вічних проблем, ціннісна орієнтація діяльності, замах на таємне - її завдання у відносинах людина - світ, свідомість - матерія. Тож наука про господарювання належить до числа найбільш «запрошуваних» до філософського роздуму; є найменш самостійною дисципліною, позаяк саме вона найпотужніше об'єднує Суб'єкт з Об'єктом. Разом з тим за значимістю вона може бути володарем законодавчої думки, хоче стати філософськи-дискретною, розповсюдити вплив далеко за свої межі. Наскільки їй це вдається - видно з «економізму нашої епохи» як основної особливості конкретно-історичного світовідчуття. Тож, виходячи із світоглядної проблематики, цілком закономірно філософія управління господарством претендує на самодостатню частину філософії (подібно філософії права, релігії, мистецтва тощо) як вихід із кризової ситуації, спричиненої домінуванням матеріальних інтересів над духовними, що широко розповсюджені у споживацькій психології.

Справді, одним із ключових понять філософії господарювання є «життя». Загальнолюдські компоненти діяльності (мислення, воля) суб'єкта господарювання перетворюють її на проблему раціональності природокористування. У житті багато, на перший погляд, безцільного, нераціонального. Але саме воно вносить в діяльність суб'єкта момент хаосу, з якого породжується порядок. Розуміючи господарювання як творчу діяльність, ми передбачаємо суб'єкт - об'єктну схему розгляду основних проблем і категорій управління природними ресурсами та технологіями, починаючи із суб'єкта дії та закінчуючи об'єктивними результатами цієї предметної діяльності.

Суспільне господарювання - господарча система суспільства - господарююче суспільство - суспільство як господарюючий суб'єкт. Не важко встановити, що в цьому термінологічному переліку не вистачає категорії, яка відносилася б до організації діяльності суспільства як раціонально господарюючого суб'єкта. Йдеться не лише про технологічну категорію, що відображає підсистему самодостатньої організації, а є ні чим іншим, як фіксацією механізму її існування взагалі.

Таким механізмом матеріальної реалізації свідомо задуманого є система організації суспільного господарювання, цілісна і функціонуюча система. Суспільна система - система матеріальна та духовна, яка включає в себе людину з «людською» і «нелюдською» субстанцією. Вона бачить себе як людину господарюючу у процесі самореалізації. Розумна і натхненна, рішуча і мисляча суб'єктивна система. Система із свідомістю та набором культурно-технологічних здобутків. Об'єктивна та самодостатня соціальна система.

У специфіці господарювання необхідно розкрити сутність та джерело організаційної енергії, установити споживача енергії і реалізатора ініціативи, тобто знайти те, що складає діяльну матерію механізму, його розум, представляє його дух, що розв'язує суперечність поміж природою і людиною, роблячи механізм господарювання невід'ємною частиною культури. Потрібно чітко встановити свідомого суб'єкта господарювання, а точніше суб'єктів господарювання, консолідованих у житті спільними потребами, інтересами, що стверджують суспільне ядро господарчої діяльності людини.

Основними змістовними елементами механізму господарювання є суб'єкти господарювання і відносини, у які вони щораз вступають у разі потреби та підтримують їх поміж собою у процесі реалізації задуманого. Суб'єкти господарювання і господарчі відносини - вирішальні елементи структури управління будь-яким господарством.

У складі господарчого механізму є різного роду допоміжні компоненти господарських суб'єктів, елементи, тобто матеріальні параметри, критерії, принципи, методи господарювання, а також конкретні форми господарчих відносин: безпосередні відносини, такі, як угоди, пряма кооперація або керівництво, чи опосередковані відносини, тобто продуктообмін; прями відносини

(двосторонні відносини і прямий продуктообмін) і побічні (субпідряд або продуктообмін), які здійснюються за допомогою всезагального еквівалента.

Проблемою всіх проблем є управління господарчою діяльністю людини - одного, на наш погляд, із основних формуючих елементів філософії господарювання та ціннісної орієнтації суб'єкта господарчої діяльності. Незважаючи на суб'єкт-об'єктний характер, організація відносин «Людина - Природа» не є довільною, оскільки визначається як істотна характеристика самого господарства та елемент цілокупної раціональної та вольової діяльності господарчого суб'єкта. В той же час зміст може бути визначеним у контексті історично конкретного типу господарювання.

Інакше кажучи, філософське дослідження господарчої сфери передбачає не лише проблемний аналіз сучасних предметних взаємозв'язків, але й історичний підхід, який дозволяє виділити різні способи обґрунтування раціональності господарчої діяльності, характерної для різних історичних епох. Фактично, тематика філософського дослідження раціональності різних сфер господарчого життя людей була виділена як особлива предметна сфера Аристотелем. Інколи першість в розробці основних положень, які характеризують господарське життя, приписують Ксенофону. Але у нього об'єктом розгляду є натуральне господарство, ізольоване за своєю структурою. Між тим для замкнутої діяльності проблема раціональності, як проблема філософська за своєю сутністю, не є характерною. Філософська проблематика, пов'язана з оцінкою місця і ролі розуму в людській діяльності, виникає лише тоді, коли ця діяльність стає відкритою. Для філософії господарювання принцип відкритості - один із ключових. І тому її висхідним пунктом є вчення Аристотеля про економіку і хрематистику. («Хрематистика» від грецького *krematistes* - корисливість, буквально - робити гроші). Під економікою (від грец. *oikos* - будинок, домогосподарство) він розумів науку про домогосподарство, - яка включає ту частину мистецтва наживати багатство, яка пов'язана з накопиченням коштів, необхідних для життя і корисних для державної та сімейної громади в межах визначеної міри. Істинне багатство виникає в результаті накопичення саме цих засобів, що базується на принциповому розмежуванні натурального і товарного господарства.

З точки зору зазначеної вище позиції, принцип спорідненості раціонального і нерационального можна прослідкувати в процесі дослідження С. Булгаковим різновекторних характеристик господарства: виробництва і споживання, вольового компоненту праці і матеріальних цінностей, благ і затратності, софійності господарства, волі і необхідності. Так, у виробництві існує абсолютна тотожність суб'єкта і об'єкта, людини активної, свідомої і природи - пасивної, несвідомої. Булгаков показує, що праця, яка є активним вольовим початком у людині, містить єдино правильне співвідношення практичного розуму і сліпої природної волі, оскільки дозволяє із Я-суб'єкта вийти в не-Я-об'єкт, тобто дійовий вихід нашого Я у сферу не-Я, і у зворотному напрямі. Тиск цього не-Я на Я, вся практика взаємодії Я і не-Я встановлюють реальність зовнішнього світу і заповнюють порожню і холодну сферу не-Я силою, теплом, тілами, перетворюють міраж не-Я в природу, а разом з тим і саме Я поміщають в природі, органічно зливаючи Я і не-Я в єдине створіння.

Виходячи з такого розуміння, господарство являє собою постійне проектування дійсності та об'єктування ідей, тобто взаємопов'язаний ланцюг Я і не-Я. При цьому їх жива єдність, як вважає Булгаков, не потребує необхідності доводити. Вона повинна аксіоматично покладатися в основу всіх інших побудов. Проте, якщо у Булгакова не виникає сумнівів, то вони можуть виникнути у його критиків. Чому, наприклад, надається перевага активному виходу Я в не-Я, а не навпаки. Критикуючи економічний матеріалізм за примат виробництва в господарському житті людини, Булгаков пропонує Я-людину, яка здатна змінити існуючий вселенський порядок. Нема сумніву, що в людині закладене прагнення виходу з Я

в не-Я , тобто за межі перетворювального і осяжного, однак чи можна це робити за допомогою праці, яка не дозволяє досягти абсолюту. Очевидно, Булгаков олюднює, раціоналізує природу, як К. Маркс і А. Сміт, яких він критикує. Але робить це за допомогою натурфілософії Ф. Шеллінга, центральною ідеєю якої є тотожність суб'єкта і об'єкта, тотожність природи як несвідомої творчості духу і як свідомого його відтворення.

Інший аспект реалізації проблеми раціональності господарського життя передбачає, з точки зору Булгакова, розгляд моральних, релігійних, культурних мотивів, які впливають на господарську поведінку людей, тим самим, вказуючи шлях економічної теорії в плані подолання історичного характеру її моделей, заснованих на принципі максимізації матеріального багатства. Очевидно, що раціоналізм Булгакова не являється механістичним, оскільки свою власну концепцію філософії господарства він вважає відкритою і не пропонує як еталон чи інструкцію до практичної діяльності, розуміючи, що концепція творчої діяльності (а господарська діяльність є саме такою) можлива лише як філософська концепція, що фіксує цінності, орієнтири, але не як нормативна чи еталонна теорія.

Німецький об'єктивний ідеаліст, активний поціновувач абсолютного духу Г.-В.Ф.Гегель вважав, що матеріал набуває філософського значення лише тоді, коли він розкривається як момент розвитку поняття, яке у нього нерозривно пов'язане з буттям. Власне з цієї причини є необхідною історико-методологічна інтерпретація самого поняття «господарство», заснована на матеріалістичних позиціях, завдяки якій можна виявити варіативне поле змістів, констатуючих значення цього терміну. Під господарством можна розглядати, як це робить, наприклад, Булгаков, усе світостворення або універсум. Проте таке розширене трактування господарства не може претендувати на визначення господарства з позиції всезагального, а саме це є основною умовою філософського підходу до дослідження реальності.

Не варто зводити господарство і до поняття економіки, оскільки економічна реальність, як говорилося вище, - це лише один прошарок поліморфного, а відтак і поліфункціонального буття людини. Крім того, серед економістів нема єдиної думки, що розуміти під економікою: дискусія про зміст поняття економіки має довгу історію. Так, Аристотель і А. Сміт як родові поняття використовують «багатство», Н. Д. Кондратьєв, Я. Корнаї, В. В. Чекарєв - господарство, соціальне або народне господарство, К. Полані - інституціональну взаємодію з природою, А. Маршалл - сферу індивідуальних і суспільних дій по свідомості і використанню основ добробуту, Ю. М. Осипов - вартість, К. Р. Макконнел і С. Р. Брю - поведінку людей, М. Блауг - економічну поведінку, К. Еклунд - вибір тощо. В цілому можна виділити два способи співвідношення категорій «економіка» і «господарство». Перший розглядає їх як синоніми, а другий - категорію «господарство» представляє ширшою за своїм змістом, включаючи в себе поняття «економіка».

Дещо осторонь у цьому переліку стоїть концепція господарювання нашого співвітчизника минулого століття Миколи Бердяєва: «Ніколи ще не усвідомлювалося так значення господарювання в людському житті, ніколи ще людина не відчувала такої залежності від економіки, ніколи ще не ставилась так високо економічна продуктивність і не перетворювалась в настільки самодостатню мету» (Бердяєв Н.А. Філософія нерівності. М., Има-Прес, 1990. С. 231).

Останній підхід, на наш погляд, є найбільш світоглядно зорієнтованим, оцінковим, переконливим і перспективним. Оскільки саме за таких обставин стає очевидним, що господарство - це творча діяльність людини, направлена на перетворення природи, відтворення та удосконалення самої людини, створення духовних і матеріальних цінностей, формування різних соціальних інституцій та відносин. Це доводить, що досягнення повної раціоналізації господарства є неможливим, позаяк діяльність людини керована не лише розумом, але й неусвідомленими нераціональними спонуканнями.

Визначеність поняття «господарство» дозволила б конструктивно

переосмислити різноманітні позиції та підходи до змісту і значення філософії господарювання. Приведемо найпоширеніші її концепції: міждисциплінарне знання - результат синтезу економічної теорії і філософії (російської релігійної філософії господарювання); самостійна дисципліна, яка не є частиною філософії чи економічної теорії; методологічна основа економічної теорії; філософія господарювання як синонім економічної теорії; особливий варіант розвитку економічного життя, що включає змістовне розмаїття реального життя: філософія господарювання як інтерпретація господарства як цілого; філософії господарства як соціологічна дисципліна; як частина філософського знання, поряд з філософією права, релігії, мистецтва. Вищевикладені визначення на цьому не вичерпуються.

Економічна соціологія, як і економічна теорія, претендує нині на статус філософії господарювання. На перший погляд, економічна соціологія, як міждисциплінарна за своєю структурою освіта, близька за змістом до філософії управління господарством. Спростувати або підтвердити цю сентенцію можливо, лише вивчивши механізм взаємодії соціологічних понять і явищ економіки та порівнявши його з процесом формування понять у філософії господарювання. Тут взаємодія реальна лише у випадку, якщо економічна діяльність розглядається як форма соціальної. Економічна діяльність передбачає таку поведінку людини, при якій досягається максимальний прибуток при скороченні витрат шляхом здійснення контролю над обмеженими ресурсами. А економічна діяльність, що розглядається як форма соціальної діяльності, містить внутрішню єдність; завдяки цій інтерсуб'єктивній узгодженості досягається сенсовизначеність у мотивації суб'єктів господарювання. Іншими словами, з соціальною дією ми маємо справу тоді, коли вона внутрішньо мотивована, а її суб'єкт чекає від інших людей визначеної відповідної реакції (останнє виражається не лише в поведінці, яку спостерігаємо, але і в розумовій діяльності або навіть у відмові від всякої дії) (Див.: Осипов Ю.М. Опыт философии хозяйства. М. 1990).

Прибічники синонімічного співвідношення категорій «господарство» і «економіка» намагаються показати, що економічна теорія і є філософія господарювання (Див.: Преодоление времени. По материалам международной научной конференции, посвященной творческому наследию С.Н. Булгакова / Под ред. Ю. М. Осипова, В. М. Кулькова, Е. С. Зотовой. М. 1998. С. 304). Але таке розуміння господарювання означає підміну понять, оскільки філософія управління господарством досліджує господарювання людини з позиції загального, де економічний бік лише частина реальності (тобто обліковий, раціональний, за Вебером, економічний бік. Хоча зрозуміло, що й він у певних обставинах може стати моментом творчості). Інша справа, що сучасне економічне знання здійснює експансію так званого економічного імперіалізму в сферу інших дисциплін, які в свою чергу здійснюють подібні. При цьому межі між дисциплінами стають аморфними, формуються значно ширші можливості міждисциплінарних досліджень. Однак предметне ядро наук зберігається завдяки тому, що філософія тут виконує непересічну методологічну функцію.

Справді, філософія визначає стиль мислення будь-якої конкретної науки, в тому числі економічної, для якої господарство становить основний предмет дослідження, де її «кривим» завданням є відкриття закономірностей (об'єктивних за змістом) функціонування цієї системи. Вплив же людського чинника становить першорядний інтерес для гуманітарних (суб'єктивних за змістом) наук. Відтак економічна теорія завдяки зближенню з філософією та використанню її методологічних досягнень, з одного боку, переборює свою онтологічну обмеженість, пов'язану з інтересом до суб'єкта господарювання, а з іншого - стає відкритою для подальших досліджень та втілень животворних ідей у відносинах Людина - Світ, Суб'єкт - Об'єкт.

Дослідження суб'єкт-об'єктних відносин, характерних для господарської сфери, дає підстави до розуміння проблеми особистого і безособового в господарстві, насамкінець розкриває відношення раціонального і нерационального. Подана проблема вирішується за декількома напрямками, у відповідності з різними

іпостасями людської натури. Наприклад, особисте і безособове, у стосунках Людина - Природа. Так, природа, оточуючий людину світ є для неї спочатку безособовим, неосяжним для її розуму.

Не випадково з протилежного полюсу духу С. Булгаков проголошує: «Людина і природа взаємозалежні, єдині, але саме при цьому організовані настільки повсюду і настільки невизначено по відношенню одне до одного, що ні природа, ні людина не здатні нав'язати одна одній своєї організації, а тому їх єдність є екологічною, що передбачає можливість взаємодії сторін при дотриманні взаємної поваги» (Булгаков С.Н. Філософія господарювання. М., 1990. С. 78-79).

Однак якщо тварина, котра протистоїть світові, може до нього пристосуватись, лише стаючи ворожою, то людина здатна вижити лише як істота, що адаптується до обмеженого у споживанні (через кількісні показники) середовища, бо прагне як біологічний вид та соціальна система жити вічно. Чим пристосованішою (свідомо і доцільно) є особа, тим успішнішою, вдалішою виявляється її життєдіяльність. Людина здатна не боротися з природою, але при цьому брати від неї все необхідне, тим самим олюднюючи її, але не в значенні процесу онтологізації або персоніфікації, а лише через процес пізнання. Справедливо зазначав екзистенціального гатунку філософ М. Бердяєв: «Господарчі перемоги людини над природою повинні вести до відриву людини від природи, до розчеплення цілісності і роздвоєння. Людина виходить із надр природи, з її стихій і хоче бути господаркою природи, хоче володіти природними стихіями. І природа відходить від людини, вона зморщується і висихає навколо неї» (Бердяєв Н. А. Філософія нерівності. М., Има-Прес, 1990, С. 237-238). Як результат, не лише оточуючий світ, але і природна першооснова самої людини (оскільки вона - істота двоїста) викликають потребу в особистісному ставленні природи у будь-яких її проявах. Вони можуть виявитися у специфічних людських ставленнях інтелектуально-вольового порядку: любові, ненависті, байдужості, егоїстичному розрахунку, споживацькому ставленні, визначеній настанові поведінки тощо.

Тож безпосереднім і основним завданням філософії господарювання вбачаємо дослідження світоглядно-методологічних передумов економічної діяльності та раціонального природокористування. Відтак непересічного значення набуває питання доцільного використання обмежених природних ресурсів людиною, формування відповідального ставлення суб'єкта господарювання до вибору стилю та методів економічної діяльності, адекватного відображення (за допомогою раціонального мислення) за причин та наслідків втручання людини в оточуюче середовище. Для цього, на щастя, ще існують в Україні та продовжують бути потрібними в світі фахівці та вузи, що готують людей впевнених, що саме вони є ланкою, котра вирішує протиріччя поміж природою та природослідною і вольовою діяльністю людини. Насамкінець: набуває неабиякої актуальності формування через філософію високої світоглядної культури природокористувача з усвідомленням не експансивної, а гармонійної моделі поведінки суб'єкта підприємницької діяльності; не споживацької, а творчої тактики у відносинах з природою. Тим паче, що остання за порушення гомеостазу має об'єктивну здатність давати відсіч порушенням балансу як у зовнішньому, так і внутрішньому світі людини - єдиної відомої нам у космосі істоти, наділеної свідомістю...

ПРО АВТОРІВ

Наумов Сергій – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна.

Ситий Ігор – кандидат історичних наук, науковий співробітник музею ім.В.Тарновського.

Пиріг Петро – доктор історичних наук, професор ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

Голець Віталій – кандидат історичних наук (ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка).

Скиба Іван – аспірант (м.Дніпропетровськ).

Литвинова Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

Товстоляк Надія – старший викладач кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.

Морозова Анна – провідний спеціаліст Держархіву Чернігівської області.

Ковальчук Валентин – викладач Ніжинського агротехнічного інституту.

Немирівська Таїсія – майстер народної творчості, викладач української мови та літератури (м.Чернігів).

Синельник Ірина – аспірантка Інституту історії України НАН України.

Довбня Віктор – кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Рудик Михайло – викладач Ніжинського агротехнічного інституту.

Половець Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

Курас Григорій – кандидат історичних наук (Українська Вільна Академія Наук в США, Нью-Йорк).

Дзюба Сергій – член Національної спілки письменників України (м.Чернігів).

Киселиця Світлана, Баранкова Наталя – викладачі (м.Ніжин).